ISSN: 3080-129X
eISSN: 3080-6860

https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

GUMILYOV JOURNAL OF HISTORY

L.N. Gumilyov Eurasian National University

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

2025 Т. 151. №2.

2025 жылдан бастап шығады
Founded in 2025
Издается с 2025 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Астана, 2025
Astana, 2025

Gumilyov Journal of History T.151. No.2. 2025 ISSN 3080-129X
e-ISSN 3080-6860

Редакция алқасы

Бас редактор:
Ерлан Сыдыков, т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан,
Бас редактордың орынбасары – ғылыми редактор:
Альбина Жанбосинова, т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Халықаралық консультативтік кеңес
Дэйв Бхавна – PhD., профессор, Лондон университетінің Шығыс және Африка зерттеулер мектебі, Лондон, Ұлыбритания
Изабель Охайон – PhD., профессор, Ресей, Кавказ, Шығыс Еуропа және Орталық Азияны зерттеу орталығы (CERCEC), Париж, Франция
Петр Дашковский – д.и.н., профессор, Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей
Саулеш Есенова – PhD., қ. проф., Калгари университеті, Калгари, Канада
Цзинчэн Ли – PhD, қ. профессор, Шэньчжэнь университета, Шэньчжэнь, Китай
Анатолий Наглер – PhD., профессор, Германия археологиялық институты, Берлин, Германия
Йовита Раду – PhD., профессор, Нью-Йорк университеті, Нью-Йорк, АҚШ

Редакциялық алқа:
Крейг Кэмпбелл – PhD, қ. профессор, антропология факультеті, Университет, Техас, Остин, США
Динара Гагарина – PhD., Эрланген Университеті, Нюрнберг, Германия
Сергей Иванов – т.ғ.к., қ. профессор, Баласағынның Қырғыз ұлттық университеті, Бишкек, Кыргызстан
Роберт Киндлер – PhD., профессор, Шығыс Еуропа еркін университеті институты Берлин, Германия
Кунитаке Садакатсу – PhD., профессор, Нара ұлттық мәдени құндылықтар ғылыми-зерттеу институты, Нара, Жапония
Юлия Лысенко – т.ғ.д., профессор, Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей
Ларюэль Марлен – PhD., профессор, Джордж Вашингтон университеті, Вашингтон, АҚШ
Лори Манчестер – PhD., қ. профессор Аризона Мемлекеттік Университеті, Темпе, АҚШ
Николо Пианчиола – PhD, профессор, Падуа университеті, Падуан, Италия
Вячеслав Меньковский – т.ғ.д., профессор, Беларусь мемлекеттік университеті
Гулфайрус Жапекова – т.ғ.к., қ. проф., Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Жақсылық Сәбитов – PhD., Жошы Ұлысын зерттеу институты, Астана, Қазақстан
Зауреш Сактаганова – т.ғ.д., профессор, Е. Бөкетов ат. Қарағанды университеті, Караганда, Қазақстан
Жакен Таймагамбетов – т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Астана, Қазақстан
Томохико Уяма – д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония
Ұлан Үмітқалиев – т.ғ.к., қ. профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Техникалық хатшы: Г. Жапекова

Құрылтайшы және баспагер: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті КеАҚ
Мерзімділігі: жылына 4 рет. 1995 жылы құрылған. Журналдың арнайы сайты: https://jhistory.enu.kz
Редакцияның мекен жайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтпаев к-сі, 2. E-mail: gj.history@enu.kz.

Қайта атау тарихы: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.
Тарих ғылымдары. Философия. Дінтану – 1995-2024 жж.
Gumilyov Journal of History – 2025 ж.

Мерзімді баспа басылымын және (немесе) ақпараттық агенттікті қайта есепке алу туралы куәлік
№KZ41VPY00111229 2025 жылғы 31 қаңтарда ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің
Ақпарат комитеті тарапынан берілген

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті КеАҚ
© Gumilyov Journal of History

Gumilyov Journal of History T.151. No.2. 2025 ISSN 3080-129X
e-ISSN 3080-6860

Editorial Board

Editor-in-Chief:
Yerlan Sydykov, Doctor of Historical Sc., Professor, L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief – Scientific editor:
Albina Zhanbossinova, Doctor of Historical Sc., Professor, L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

International Advisory Board:
Davé Bhavna – Doctor of Philosophy, Professor, School of Oriental and African Studies (SOAS) University of London, United Kingdom
Isabelle Ohayon – Centre d'Etudes Russes, Caucasiennes, Est-Européennes et Centrasiatiques (CERCEC), Paris, France
Petr Dashkovckiy – Doctor of Historical Sc., Professor, Altai State University, Barnaul, Russia
Saulesh Yessenova – Doctor of Philosophy, Associate Professor, University of Calgary, Calgary, Canada
Jingcheng Li – PhD, Associate Professor Shenzhen University, Shenzhen, China
Anatoli Nagler – Doctor of Philosophy, Professor Deutsches Archäologisches Institut Berlin, Germany
Ioviță Radu – PhD, Associate Professor New York University, New York, United States

Editorial Board:
Craig Campbell – PhD, Ass. Professor, Department of Anthropology, The University of Texas at Austin, USA
Dinara Gagarina – Doctor of Philosophy, University of Erlangen–Nuremberg, Germany
Sergey Ivanov – Candidate of Historical Sc., Associate Professor, Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn, Bishkek, Kyrgyzstan
Robert Kindler – Doctor of Philosophy, Professor, East European history at Freie Universität Berlin, Germany
Sadakatsu Kunitake – PhD, Associate Professor, Nara National Institute for Cultural Properties, Nara city, Japan
Yuliya Lysenko – Doctor of Historical Sc., Professor, Altai State University, Barnaul, Russian
Laruelle Marlene – PhD., Professor, George Washington University, Washington, USA
Laurie Manchester – PhD, Associate Professor Arizona State University Tempe, USA
Niccolò Pianciola – PhD, Associate Professor of History, University of Padua, Italy
Viachaslau Menkovsky – Doctor of Historical Sc., Professor, Belarusian State University, Minsk, Belarus
Gulfairus Zhapekova – Candidate of Historical Sc., Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
Zhaxylyk Sabitov – PhD., Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan
Zauresh Saktaganova – Doctor of Historical Sc., Professor, Buketov Karagandy University, Karaganda, Kazakhstan
Uyama Tomohiko – Doctor of Philosophy, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan
Zhaken Taimagambetov – Doctor of Historical Sc., Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan
Ulan Umitkaliev – Candidate of Historical Sc., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Technical secretary: G. Zhapekova

Founder and publisher: Non-profit joint-stock company L.N. Gumilyov Eurasian National University
Frequency: 4 times a year. Founded in 1995. Official website of the journal: https://jhistory.enu.kz
Address of the editorial office: 010008, Kazakhstan, Astana, K. Satpayev str., 2. E-mail: gj.history@enu.kz.

The history of renaming: Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies – 1995-2024 rr.
Gumilyov Journal of History – since 2025.

Certificate of re-registration for Periodical Print Publication and/or News Agency No. KZ41VPY00111229, issued on January 31, 2025, by the Information Committee of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan.

© Non-profit joint-stock company L.N. Gumilyov Eurasian National University
© Gumilyov Journal of History

Gumilyov Journal of History T.151. No.2. 2025 ISSN 3080-129X
e-ISSN 3080-6860

Редакционная коллегия

Главный редактор:
Ерлан Сыдыков, д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан,
Заместитель главного редактора – научный редактор:
Альбина Жанбосинова, д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан,

Международный консультативный совет:
Дэйв Бхавна – PhD., профессор, Школа восточных и африканских исследований Лондонского университета, Лондон, Великобритания
Изабель Охайон – PhD., профессор, Центр исследований России, Кавказа, Восточной Европы и Центральной Азии (CERCEC), Париж, Франция
Петр Дашковский – д.и.н., профессор, Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия
Саулеш Есенова – PhD., асс. профессор, Университет Калгари, Калгари, Канада
Цзинчэн Ли – PhD, асс. профессор, Шэньчжэньский университет, Шэньчжэнь
Анатолий Наглер – PhD., профессор, Германский археологический институт, Берлин, Германия
Йовита Раду – PhD., профессор, Нью-Йоркский университет, Нью-Йорк, США

Редакционная коллегия:
Крейг Кэмпбелл – PhD, асс. профессор, факультет антропологии, Университет Техас, Остин, США
Динара Гагарина – PhD., Университет Эрлангена, Нюрнберг, Германия
Сергей Иванов – к.и.н., асс. профессор, Кыргызский национальный университет им. Баласагына, Бишкек
Роберт Киндлер – PhD., профессор, Институт Восточной Европы Свободного университета, Берлин
Кунитаке Садакатсу – PhD., профессор, Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей Нара, Япония
Юлия Лысенко – д.и.н., профессор, Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия
Марлен Ларюэль – PhD., профессор, Университет Джорджа Вашингтона, Вашингтон, США
Лори Манчестер – PhD., асс. профессор Аризонского Государственного Университета, Темпе, США
Николо Пианчиола – PhD, профессор, Падуанский университет, Падуан, Италия
Вячеслав Меньковский – д.и.н., профессор, Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь
Гульфайрус Жапекова – к.и.н., асс. профессор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Жаксылык Сабитов – PhD., Институт изучения улуса Джучи, Астана, Казахстан
Зауреш Сактаганова – д.и.н., профессор, Карагандинский университет имени Е. Букетова, Караганда, Казахстан
Жакен Таймагамбетов – д.и.н., профессор, академик НАН РК, Астана, Казахстан
Томохико Уяма – д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония
Улан Умиткалиев – к.ист.н., асс. профессор, ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Технический секретарь Г. Жапекова

Учредитель и издатель: НАО Евразийский Национальный университет им. Л. Гумилева
Периодичность: 4 раза в год. Год основания 1995. Официальный сайт журнала: https://jhistory.enu.kz
Адрес редакции: 010008, Казахстан, Астана, ул. Сатпаева, 2. E-mail: gj.history@enu.kz

История переименований: Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 1995-2024 гг.
Gumilyov Journal of History – с 2025 года.

Свидетельство о постановке переучета периодического печатного издания и (или) информационного агентства № KZ41VPY00111229 от 31.01.2025 г. выдано Комитетом информации Министерства культуры и информации РК.

© НАО Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева
© Gumilyov Journal of History

CONTENT

ARCHEOLOGY

N. Ilderiakov *(Almaty, Kazakhstan),* ***Zh. Tuleubayev*** *(Astana, Kazakhstan)*
Comprehensive analysis of the design features of the burial mounds of the early iron age in the Alakol valley (in Russian)..... 7

A. Karazhigitova *(Astana, Kazakhstan),* ***G. Peresvetov*** *(Pavlodar, Kazakhstan),* ***A. Kabyldinov*** *(Almaty, Kazakhstan)*
Medieval warrior's burial in the Pavlodar Priirtyshye (in Russian) 29

WORLD HISTORY

N. Abdinassir *(Astana, Kazakhstan),* ***S. Kovalskaya*** *(Astana, Kazakhstan),* ***G. Biczóc*** *(Debrecen, Hungary)*
Reframing Kazakhstan's History in European Historiography: Perspectives from French, German, and Italian Traditions (in English)..... 43

N. Potapova *(Novosibirsk, Russian)*
Soviet migration in the context of passportization in the early 1930s. (in English) 64

DOMESTIC HISTORY

V. Kozina *(Karaganda, Kazakhstan),* ***A. Baimagambetova*** *(Karaganda, Kazakhstan),* ***A. Ualtayeva*** *(Almaty, Kazakhstan)*
Socio–demographic development of the cities of Central Kazakhstan in 1999–2021 (in Russian) 81

Nurymbetova G. *(Almaty, Kazakhstan),* ***Balgazina B.*** *(Astana, Kazakhstan)*
Accusation and punishment: in the fate of women (in Kazakh)..... 103

Z. Saktaganova *(Karaganda, Kazakhstan),* ***Y. Lysenko*** *(Barnaul, Russian)* ***A. Zhagypar*** *(Karaganda, Kazakhstan)*
History of the underground youth group "Dvizhenie Kommunary" at the Karaganda State University in the years 1978-1980 (in Kazakh)..... 125

Ye. Ustagaliyev *(Astana, Kazakhstan),* ***D. Aitmagambetov*** *(Astana, Kazakhstan)*
Comparative analysis of the consequences of famine in Kazakhstan in the 20-30 years of the 20th century: demographic aspect (in Kazakh)..... 147

REVIEW

G. Zhumatay *(Almaty, Kazakhstan),* ***A. Yskak*** *(Almaty, Kazakhstan)*
The Russian empire's policy of codifying Kazakh customary law (a review of the monograph by Paolo Sartori and Pavel Shabley. Experiments of Empire: Adat, Sharia, and Knowledge Production in the Kazakh Steppe. Moscow: New Literary Review, 2024). (in English)..... 173

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

АРХЕОЛОГИЯ - АРХЕОЛОГИЯ

Н. Ильдеряков *(Алматы, Казахстан),* ***Ж. Тулеубаев*** *(Астана, Казахстан)*
Комплексный анализ конструктивных особенностей курганных могильников раннего железного века в бассейне озера Алаколь..... 7

А. Каражигитова *(Астана, Қазахстан),* ***Г. Пересветов*** *(Павлодар, Қазахстан),*
А. Кабылдинов *(Алматы, Казахстан)*
Погребение средневекового воина в Павлодарском Прииртышье..... 29

ДҰНИЕЖҰЗІ ТАРИХЫ – ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

N. Abdinassir *(Astana, Kazakhstan),* ***S. Kovalskaya*** *(Astana, Kazakhstan),* ***G. Biczóc*** *(Debrecen, Hungary)*
Reframing Kazakhstan's History in European Historiography: Perspectives from French, German, and Italian Traditions 43

N. Potapova *(Novosibirsk, Russia)*
Soviet migration in the context of passportization in the early 1930s..... 64

ОТАН ТАРИХЫ – ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

В. Козина *(Караганда, Казахстан),* ***А. Баймагамбетова*** *(Караганда, Казахстан),*
А. Уалтаева *(Алматы, Казахстан)*
Социально-демографическое развитие городов Центрального Казахстана в 1999-2021 гг. 81

Г. Нұрымбетова *(Алматы, Қазақстан),* ***Б. Балғазина*** *(Астана, Қазақстан)*
Жала мен жаза: әйелдер тағдырында..... 103

З. Сактаганова *(Караганда, Қазақстан),* ***Ю. Лысенко*** *(Барнаул, Россия),*
Ә. Жағыпар *(Караганда, Қазақстан)*
1978-1980 жылдары Қарағанды мемлекеттік университетінде өзгеше ойлаған "Движение коммунары" астыртын жастар тобы тарихы..... 125

Е. Ұстағалиев *(Астана, Қазақстан),* ***Д. Айтмағамбетов*** *(Астана, Қазақстан)*
XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстандағы ашаршылық салдарын салыстырмалы талдау: демографиялық аспект..... 147

СЫН-ПІКІР – РЕЦЕНЗИЯ

G. Zhumatay *(Almaty, Kazakhstan),* ***A. Yskak*** *(Almaty, Kazakhstan)*
The Russian empire's policy of codifying Kazakh customary law (a review of the monograph by Paolo Sartori and Pavel Shabley. Experiments of Empire: Adat, Sharia, and Knowledge Production in the Kazakh Steppe. Moscow: New Literary Review, 2024)..... 173

GUMILYOV JOURNAL OF HISTORY
ISSN: 3080-129X. eISSN: 3080-6860

АРХЕОЛОГИЯ – АРХЕОЛОГИЯ – ARCHEOLOGY

Научная статья /Research article
МРНТИ / IRSTI 03.41.91

https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-7-28

Комплексный анализ конструктивных особенностей курганных могильников раннего железного века в бассейне озера Алаколь

Н. Ильдеряков[a] ✉, **Ж. Тулеубаев**[b]
[a]*Товарищество с ограниченной ответственностью «Археологическая экспедиция», Алматы, Казахстан*
[b]*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*
[c]*Университет Шакарима, Семей, Казахстан*
[a]✉*alakol@semgu.kz*

Аннотация. Миграционные маршруты раннего железного века на территории озера Алаколя вследствие природно-климатических факторов проходили преимущественно в предгорной южной части региона. Данное обстоятельство хорошо подтверждается концентрацией памятников археологии. Особую роль в предгорных районах имеют доступные для передвижения конно-кочевые маршруты. Один из самых известных участков – «Жонгарские ворота», памятникам погребальной культуры которого посвящена работа. Археологические памятники региона вызывают интерес не только в контексте региональной археологии, но дают информацию для более широких исторических реконструкций. В статье рассмотрены новые данные по 13 курганам, исследованным в 2020 году. Для более полного и объективного анализа привлечены дополнительные материалы в виде статистических данных по 33 курганам, исследованным в процессе стационарных археологических работ 60-х гг. XX в, относящихся непосредственно к рассматриваемым локациям. Следует учесть, что приводимые авторами раскопок наименования могильников, а также их условные деления не отражают топографической или хронологической градации и были названы авторами их открытия с привязкой к ближайшему топониму. Близкое географического расположение ряда перечисляемых курганных могильников позволяет произвести привязку к трём локациям близ сел Ушарал, Коктума и Жаланашколь. При этом, раннее исследованные могильники Алаколь отнесены к локации Коктума. Большое внимание уделено описанию планиграфического устройства и визуально выявляемым особенностям публикуемых курганных могильников. Проведенные наблюдения, в комплексе с описанием различного строительного материала, позволяют даже на первом этапе исследований рассуждать о разновременности и культурном разнообразии погребальных традиций в рамках одного курганного поля. Отдельно систематизированы элементы подверженных исследованию погребений и типы надмогильных конструкций, что позволило выделить новые конструктивные особенности погребальных комплексов региона. В результате проведенного анализа авторы приходят к выводу о вариативности архитектуры курганов, что свидетельствует о сложной этнокультурной ситуации в регионе в конце I тыс. до н. э. Их междисциплинарный, в том числе статистический анализ, особенно без датирующего сопроводительного инвентаря, является актуальной задачей в развитии археологии раннего железного века. Кроме этого, материалы

© Ильдеряков Н., Тулеубаев Ж., 2025

археологических раскопок позволяют говорить о важной роли бассейна озера Алаколь, как связующего центра между Восточным Казахстаном и Жетысу и шире между Востоком и Западом Центральной Азии в древности.
Ключевые слова: Алакольская впадина; Жонгарские ворота; ранний железный век; миграционные маршруты; курганные могильники; типология; статистика

Финансирование: Данная научная статья разработана в рамках программы BR24992981 «Комплексный анализ природного, историко-культурного ландшафтного потенциала Алаколя и разработка эффективных механизмов развития рекреационного туризма», финансируемой Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан 2024-2026 годы

Для цитирования: Ильдеряков Н., Тулеубаев Ж. Комплексный анализ конструк-тивных особенностей курганных могильников раннего железного века в бассейне Алаколь. *Gumilyov Journal of History.* 2025. Т.151, no.2, с.7-28. *https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-7-28*

Comprehensive analysis of the design features of the burial mounds of the early Iron Age in the Alakol valley

N. Ilderiakov[a], Zh. Tuleubayev[bc]

[a]*Limited Liability Partnership "Archaeological Expedition", Almaty, Kazakhstan*

[b]*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

[c]*Shakarim University, Semey, Kazakhstan*

Abstract. The migration routes of the Early Iron Age in the territory of Alakol, due to natural and climatic factors, passed mainly through the foothill southern part of the region. The concentration of archaeological sites well confirms this circumstance. Horse-nomadic routes accessible for movement play a special role in the foothill areas. One of the most famous sites is the "Zhongar Gate", the burial culture monuments of which are the subject of the work. The region's archaeological sites are of interest not only in the context of regional archeology, but also provide information for broader historical reconstructions. The article examines new data on thirteen mounds studied in 2020. For a more complete and objective analysis, additional materials are used in the form of statistical data on thirty-three mounds studied during stationary archaeological work in the 1960s, directly related to the locations under consideration. It should be taken into account that the names of the burial grounds given by the authors of the excavations, as well as their conventional divisions, do not reflect the topographic or chronological gradation and were named by the authors of their discovery regarding the nearest toponym. The close geographical location of a number of the listed burial mounds allows us to link them to three locations near the villages of Usharal, Koktuma, and Zhalanashkol. At the same time, the previously studied Alakol burial grounds are attributed to the Koktuma location. Considerable attention is paid to the description of the planigraphic device and the visually detectable features of the published burial mounds. The observations carried out, in combination with the description of various building materials, allow us to discuss the different times and cultural diversity of burial traditions within one burial mound field, even at the first stage of the research. The elements of the burials subject to study and the types of grave structures are separately systematized, which made it possible to identify new design features of the burial complexes of the region. As a result of the analysis, the authors concluded about the

variability of the architecture of the burial mounds, which indicates a complex ethnocultural situation in the region at the end of the 1st millennium BC. Their interdisciplinary approach, including statistical analysis, especially without dating accompanying inventory, is an urgent task in the development of the archaeology of the early Iron Age. In addition, the materials of archaeological excavations allow us to talk about the important role of the Alakol Lake basin as a connecting center between Eastern Kazakhstan and Zhetysu and, more broadly, between the East and West of Central Asia in ancient times.
Key words: Alakol Depression; Zhongar Gate; Early Iron Age; migration routes; burial mounds; typology; statistics

Funding. This scientific article was developed within the framework of the program BR24992981 "Comprehensive analysis of the natural, historical and cultural landscape potential of Alakol and the development of effective mechanisms for the development of recreational tourism", funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2024-2026 years

For citation: Ilderyakov N., Tuleubayev Zh. Comprehensive analysis of the design features of the burial mounds of the early Iron Age in the Alakol basin. *Gumilyov Journal of History.* 2025. Vol.151, no.2, pp.7-28. *https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-7-28*

Алакөл алабындағы ерте темір дәуірі қорған қорымдарының конструктивті ерекшеліктерін кешенді талдау

Н. Ильдеряков[a], Ж. Тулеубаев[bc]

[a]«Археологиялық экспедиция» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі, Алматы, Қазақстан
[b]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
[c]Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан

Аңдатпа. Табиғи-климаттық факторларға байланысты Алакөл бассейнінде ерте темір дәуірінің көшпенділері негізінен аймақтың тау бөктерінде қоныстанды. Аймақта қозғалыс пен көші-қон үшін қол жетімді ат-көшпелі маршруттар ерекше рөл атқарды, олардың ішінде негізгісі «Жоңғар қақпасы» мен іргелес аумақтар болды. Бүгінгі таңда археологиялық ғылымның көпжылдық зерттеулерінің арқасында аймақта ерте темір дәуірінен орта ғасырларға дейінгі әртүрлі қоныстану және жерлеу ескерткіштері белгілі. Мақалада ерте темір дәуіріндегі қорған нысандарының құрылымдық ерекшеліктері қарастырылып, талданды. Алғаш рет 2020 жылғы далалық маусымда зерттелген он үш ескерткіш туралы мәліметтер жарияланып отыр. Нысандар қазіргі заманғы елді мекендер – Үшарал, Көктума және Жалаңашкөл аймақтарында орналасқан. Неғұрлым толық және объективті талдау үшін өткен ғасырдың 60-жылдарындағы стационарлық археологиялық жұмыстар барысында зерттелген отыз үш қорған бойынша статистикалық деректер түрінде қосымша материалдар қосылды. Планиграфикалық құрылымның сипатына және жарияланған қорған қорымдарының көрнекі ерекшеліктеріне көп көңіл бөлінеді. Жүргізілген бақылаулар, әртүрлі құрылыс материалдарын сипаттаумен бірге, зерттеудің бірінші кезеңінде де бір қорған алаңындағы жерлеу дәстүрлерінің әртүрлілігі мен мәдени әртүрлілігі

туралы пайымдауға мүмкіндік береді. Зерттелген жерлеу элементтері мен қабір үстіндегі құрылымдардың түрлері бөлек жүйеленген. Барлығы қырық алты нысан қарастырылды. Негізгі белгі ретінде - крепидтердің немесе сауыттың астындағы алғашқы тас төсеу, сондай-ақ жерленген бастың орналасуы. Бұл элементтердің сақталу дәрежесіне және конструкциялардың күрделі бұзылулары кезінде бекіту мүмкіндіктеріне байланысты. Бұл аймақтың жерлеу кешендерінің жаңа құрылымдық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Жүргізілген талдау нәтижесінде авторлар қорғандар архитектурасының өзгергіштігі туралы қорытындыға келді, бұл біздің эрамызға дейінгі I мыңжылдықтың аяғында аймақтағы күрделі этномәдени жағдайды көрсетеді. Алдын ала статистикалық талдау, әсіресе ілеспе жабдықсыз, өзекті міндет және кейін түсіндірудің бір қадамы болып табылады. Зерттелген қорғандар аймақтық археология аясында ғана емес, сонымен қатар кеңірек тарихи қайта құру туралы ақпарат береді. Сонымен қатар, Алакөл көлі бассейнінің Шығыс Қазақстан мен Жетісу арасындағы байланыстырушы орталық ретіндегі және ежелгі уақытта Орталық Азияның Шығысы мен Батысы арасындағы маңызды рөлі туралы айтуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Алакөл ойпаты; Жоңғар қақпасы; ерте темір дәуірі; көші-қон жолдары; қорған қорымдары; типология; статистика

Введение

Южную часть Алакольской впадины занимают долины озер Алаколь и Жаланашколь, известные как «Жонгарские ворота». Территория занимает участок, ограниченный с севера озером Алаколь, а с юга озером Эби-Нур (рис. 1). Самый узкий участок между отрогами Жонгарского Алатау с запада и горными хребтами Барлык и Майли с востока составляет порядка 11 км. Учитывая бассейн озера Жаланашколь, самые узкие восточный и западный проходы вдоль гор не превышают по 2 км. Расположение русел рек и пересыхающих притоков в долине между гор и озер по линии юго-запад – северо-восток, определили основное направление цепочек курганов исследуемых могильников в том-же направлении. Территориально ограниченный рельефом конно-кочевой маршрут, используемый на протяжении длительного времени, особо актуален в плане изучения как миграционных маршрутов, так и взаимодействия различных племен в эпоху раннего железного века. Междисциплинарный подход с привлечением статистического анализа новых публикуемых данных и материала предыдущих исследований, позволяет получить более объективную информацию.

Первые систематизированные сведения о памятниках старины Алакольской впадины приведены Ш. Уалихановым и В. Радловым во второй половине XIX в (Радлов 1869; Валиханов 1963: 92). В конце 30-х гг XX века южные районы Алакольской впадины обследованы Семиреченской археологической экспедицией под руководством А.Н. Бернштама (Бернштам 1952).

В 40-х начале 50-х годов памятники археологии региона исследованы сотрудниками Восточно-Казахстанской археологической экспедиции под руководством С.С. Черникова (Черников 1965).

Стационарные археологические работы на территории Алакольской впадины начинаются с 1960 г. (Акишев, Кушаев 1968: 127-129). Именно тогда было исследовано

11 погребений в южной части могильника Ушарал I, новые материалы с которого, в том числе, приведены в данной статье.

В последующие годы, стационарные археологические исследования Алакольской впадины были связаны преимущественно с памятниками поселенческого типа, а археологические раскопки курганов в долине Жонгарских ворот не были отражены в научной литературе.

Литературный обзор

Первые систематизированные сведения о памятниках старины Алакольской впадины приведены Ш. Уалихановым и В. Радловым во второй половине XIX в (Радлов 1869; Валиханов 1963: 92). В конце 30-х гг. XX века южные районы Алакольской впадины обследованы Семиреченской археологической экспедицией под руководством А.Н. Бернштама (Бернштам 1952).

В 40-х начале 50-х годов памятники археологии региона исследованы сотрудниками Восточно-Казахстанской археологической экспедиции под руководством С.С. Черникова (Черников 1965).

Стационарные археологические работы на территории Алакольской впадины начинаются с 1960 г. (Акишев, Кушаев 1968: 127-129). Именно тогда было исследовано 11 погребений в южной части могильника Ушарал I, новые материалы с которого, в том числе, приведены в данной статье.

В последующие годы, стационарные археологические исследования Алакольской впадины были связаны преимущественно с памятниками поселенческого типа, а археологические раскопки курганов в долине Жонгарских ворот не были отражены в научной литературе.

Материалы и методы

В 2020 г. в рамках капитальной реконструкции автомобильной дороги Ушарал – Достык автором в составе ТОО «Археологическая экспедиция» исследовано 13 курганов, отнесенных к пяти могильникам (Умарходжиев 2020: SR-8 от 10.08.2020; Умарходжиев 2020: SR-9 от 30.09.2020). Введение в научный оборот новых археологических данных в контексте материалов ранних стационарных исследований, является основной целью предложенной работы, позволяющий более объективно рассмотреть их культурно-хронологическую принадлежность.

Рис. 1. Схема расположения населенных пунктов в долине Жонгарских ворот (карта создана на основе программы с при поддержке компании «Esri»)

Fig. 1. The layout of settlements in the valley of the Zhongara Gate (the map was created based on the c program with the support of Esri)

Привлечение методов сравнительного и статистического анализа к конструктивным элементам погребальных сооружений частично компенсирует небольшое количество датирующего сопроводительного инвентаря. Ввиду наличия ряда отличительных признаков, используется преимущественно комбинационная группировка как с количественными, так и с вариационными рядами (Шорохова 2015: 22).

Результаты

Согласно обозначенной методики, основные размерные параметры нового материала исследования приведены в таблице (таблица 1), а описанию конструктивных элементов уделено большее внимание.

Таблица 1. *Основные параметры курганов (автор Н.Н. Ильдеряков)*
Table 1. *The main parameters of the mounds (author N.N. Ilderyakov)*

№	Название могильника	Курган №	Элементы насыпи из камня	Насыпь кургана d | h (метры)	Могильная яма дл./шир./гл. (метры)	Ориентировка головы погребенного
1	Ушарал I	1	панцирь	8 / 0,2	–	–
2	Ушарал I	2	панцирь	10 / 0,4	2,4 / 0,8 / 0,5	запад-юго-запад
3	Ушарал I	3	крепида, первичный наброс	9 / 0,3	2,5 / 1,1 / 0,6	запад
4	Ушарал I	4	крепида, первичный наброс	8 / 0,15	3,2 / 1,15 / 1,35	запад
5	Коктума VI	4	панцирь	6 / 0,2	1,85 / 0,85 / 0,5	запад-юго-запад
6	КоктумаV	3	панцирь	10 / 0,5	1,5 / 0,8 / 0,6	–
7	Коктума V	4	панцирь, первичный наброс	4 / 0,3	0,6 / 1,1 / 0,7	–
8	Жаланаш-коль II	1	панцирь, первичный наброс	7 / 0,4	1,8 / – / 0,8	–
9	Жаланаш-коль I	19	панцирь, первичный наброс	12 / 0,6	1,0 / 0,6 / 0,6	запад
10		12	панцирь, первичный наброс	10 / 0,6	2,1 / 0,7 / 0,35	запад
11		10	панцирь	9 / 0,3	2,25 / 0,8 / 0,65	северо-запад
12		6	панцирь, первичный наброс	8 / 0,3	2,5 / 1,0 / 0,55	–
13		20	панцирь, первичный наброс	9,5 / 0,4	2,2 / 0,7 / 0,5	запад-северо-запад
Список принятых сокращений: d – диаметр; h – высота. дл. – длина; шир. – ширина; гл. – глубина.						

Могильник Ушарал I расположен в 3,6 км юго-восточнее города Ушарал. Основная часть сохранившихся курганов занимает высокую террасу правого берега реки Тентек на расстоянии около 1,5 км. Сохранившаяся ширина могильного поля до 700 м, вытянуто по оси северо-запад – юго-восток.

В составе могильника выделяется три участка с более плотным расположением курганных насыпей – северный, центральный и южный. Курганы на участках образуют компактные группы или нерегулярные цепочки. Насыпи в цепочках и группах расположены близко друг к другу, до 1 м и менее между насыпями.

Визуально выявляемые конструктивные элементы насыпей курганов и их комбинации можно разделить на несколько типов:

Тип I. Каменные панцири на лессовой насыпи.

Тип II. Каменные крепиды на лессовой насыпи со скоплением камней на вершине насыпи в центральной части.

Важно отметить, что у подавляющего большинства насыпей для каменных конструктивных элементов использовались окатанные валуны и галька. У отдельных курганов с южной стороны отмечаются небольшие жертвенники диаметром 2-3 м.

Исследованные курганы №№ 1, 2 располагаются в северном участке могильника, в составе которого фиксируется около 10 курганов. Курганы №№ 3, 4 расположены в южном участке могильника, который включает более 40 курганов (рис. 2).

Насыпи кургана № 1 и кургана № 2 сильно повреждены при строительстве автодороги и прокладке кабелей военного назначения, однако исследование сохранившихся участков позволили отнести их к типу панцирных выкладок на лессовом основании. Сохранившееся погребение было обнаружено в кургане № 2. В плане могильная яма изначально прямоугольной формы, оказалась частично разрушена грабительским лазом в районе бедренных костей и поясного отдела погребенного.

Погребенный лежал на спине головой на запад-юго-запад с вытянутыми конечностями. Правое плечо и голова слегка приподняты, лицо обращено на север (рис. 3, 1).

Насыпи курганов №№ 3, 4 лучшей сохранности. Помимо визуально выявляемой каменной крепиды, в процессе разбора насыпи удалось зафиксировать, что скопление камней на вершине насыпи является вершиной первичного каменного наброса над могильной ямой или вершиной каменного панциря первичной грунтовой насыпи.

Могильная яма кургана № 3 расположена в центральной части подкурганного пространства. В плане прямоугольной формы, ориентирована длинной осью по линии запад-восток. Погребенный был несколько смещен к северо-западной части могильной ямы.

В процессе разбора заполнения могильной ямы на глубине 25 см в западной части ямы расчищен череп погребенного. Кости ног располагались несколько ниже на глубине 50 см. Таким образом разница между положением верхней части скелета и нижней составила 25 см. Погребенный был завален на левый бок, сохранность костей плохая, сопроводительный инвентарь отсутствует. Лицо повернуто к северу. Руки лежали вытянуто, ладони соприкасались друг с другом. Кости ног ассиметрично подогнуты, при этом правая нога перекрывает ступню левой (рис. 3, 2). В процессе разбора по всему периметру могильной ямы выявлены следы мелких древесных угольков. Дно выровненное. Материк зафиксирован на глубине 60 см.

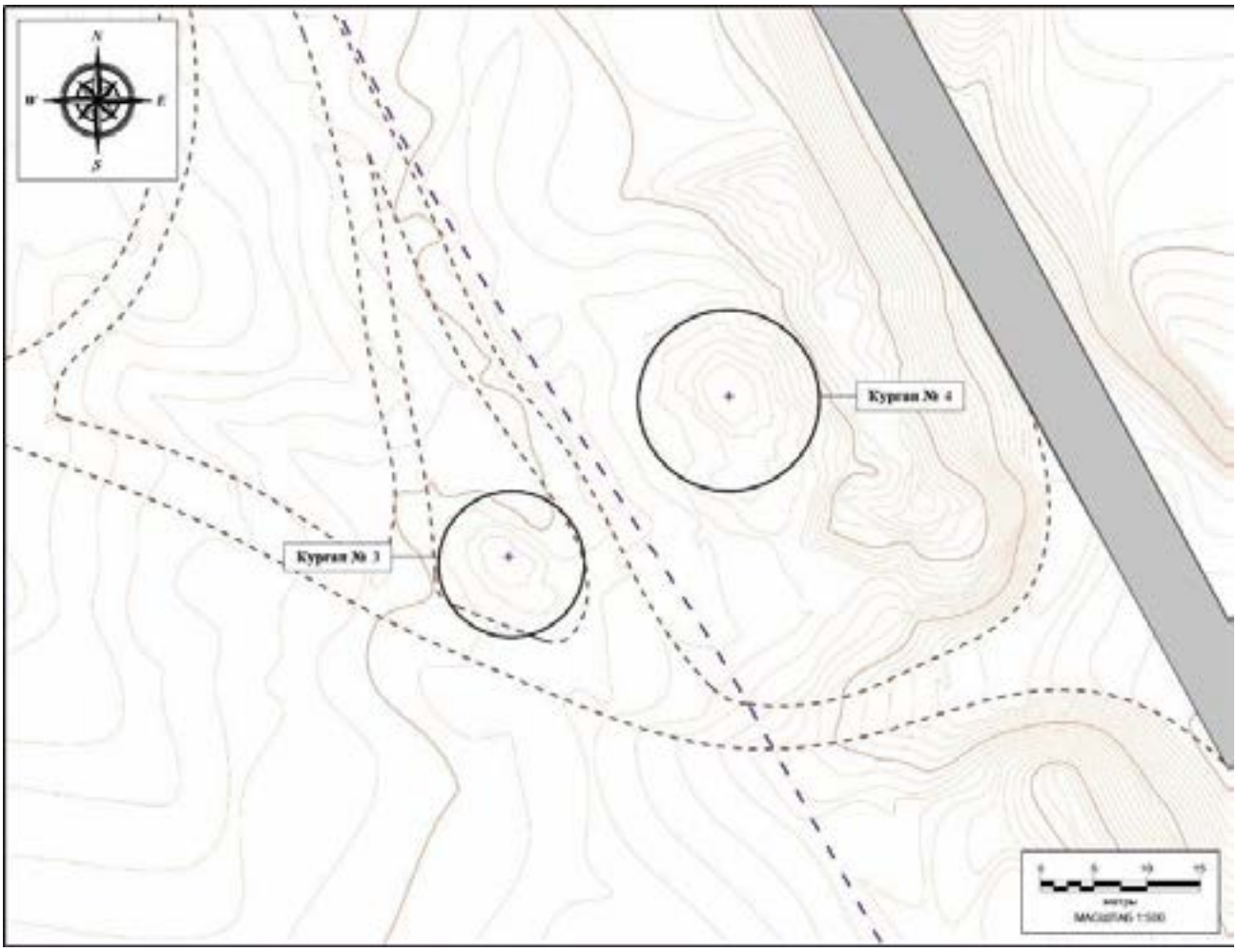

Рис. 2. Топографическое расположение южной группы курганов могильника Ушарал I

Fig. 2. Topographic location of the southern group of burial mounds of the Usharal I burial ground

Могильная яма кургана № 4 в плане прямоугольной формы, ориентирована по линии запад-восток. Несколько смещена к северу относительно центра подкурганного пространства. В процессе ее разбора у западной короткой стенки могильной ямы на глубине 75 см зафиксирована нижняя челюсть скелета погребенного. С глубины 1 м вдоль длинных стенок могильной ямы зафиксированы остатки древесных конструкций. Вероятно сооружение было представлено вертикальными жердями, установленными вдоль стенок могильной ямы. Фиксируемый диаметр жердей до 5 см.

На глубине 1,2 м в центральной и восточной части могильной ямы расчищены костные останки погребенного расположенные в анатомическом порядке. Отсутствовали бедренные, берцовые кости, кисти рук и череп. По оставшимся костным останкам определено, что погребенный был уложен на спине в вытянутом положении, головой на запад. Руки вытянуты вдоль туловища (рис. 3, 3). Сохранность костей плохая, сопроводительный инвентарь отсутствует.

Относительно могильной ямы погребенный был смещен к восточной половине. Над местом первоначального расположения черепа погребенного, ближе к северной стенке, выявлены позвонки мелкого рогатого скота. Стенки и дно могильной ямы ровные. Материковый грунт зафиксирован на глубине 1,35 см.

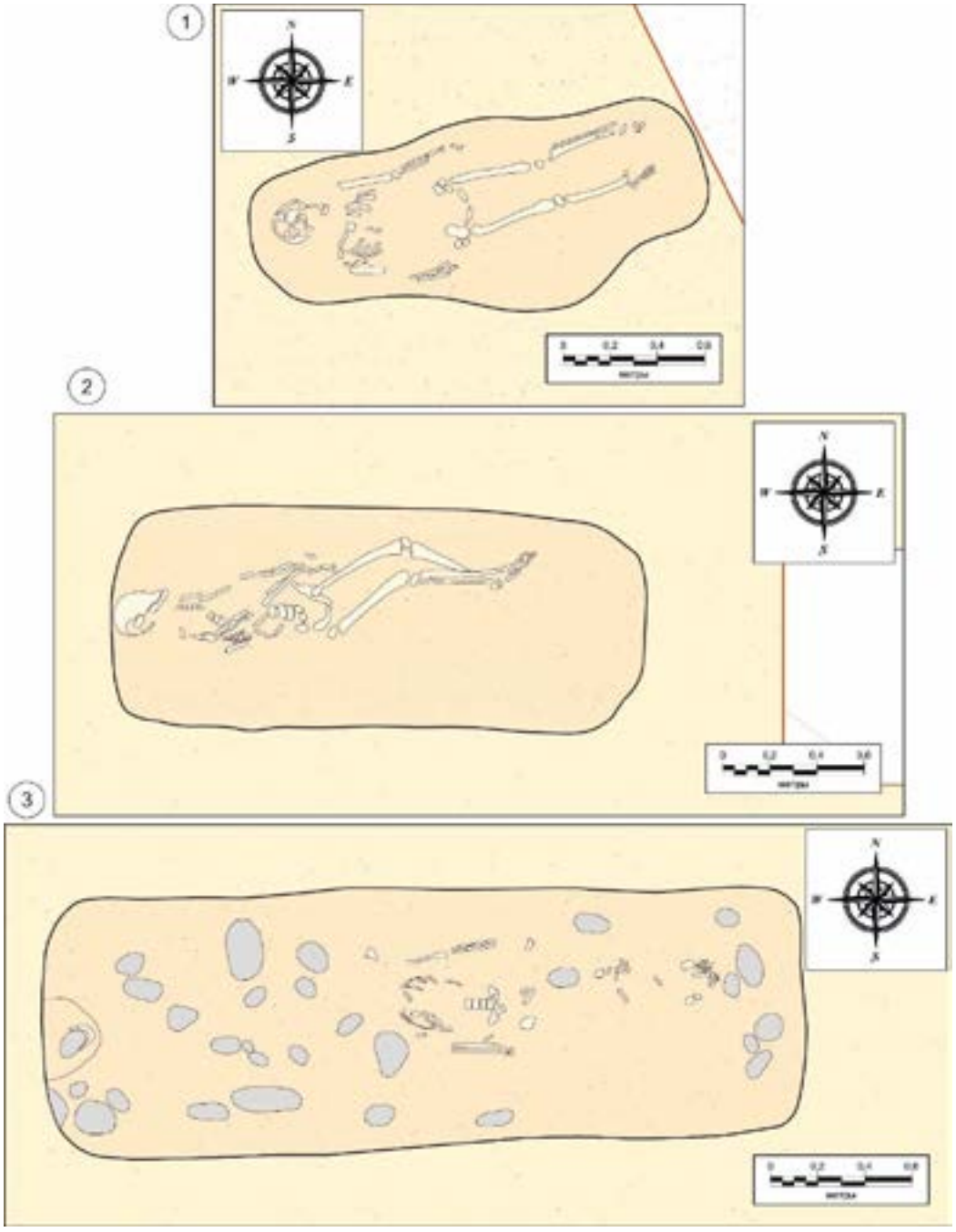

Рис. 3. Погребения могильника Ушарал I: 1 – курган № 2; 2 – курган № 3; 3 – курган № 4

Fig. 3. Burials of the Usharal I burial ground: 1 – mound No. 2; 2 – Mound No. 3; 3-kurgan No. 4

Могильники Коктума V и Коктума VI, расположенные в 1,5 км к западу от поселка Коктума и 2 км к западу от берега озера, как показали проведенные исследования, являются отдельными курганными группами на территории крупного могильного поля (рис. 4). Могильник объединяет погребальные и поминальные конструкции разных типов. В его составе фиксируется семь самостоятельных групп, содержащих от 3 до 15 погребальных и поминальных сооружений. Расположен на относительно ровном плато, имеющего небольшой уклон в сторону озера Алаколь, между отрогами хребта Аркалык (2634 м) и озером. В 1,5 км к западу от поселка Коктума и 2 км к западу от берега озера, в 3,2 км к северо-востоку от склонов гряды. К юго-западу расположен бугор Коныспай и урочище Шапансай, к северо-западу протекает ручей Коныспай. В 300 м к северу расположен казахский зират.

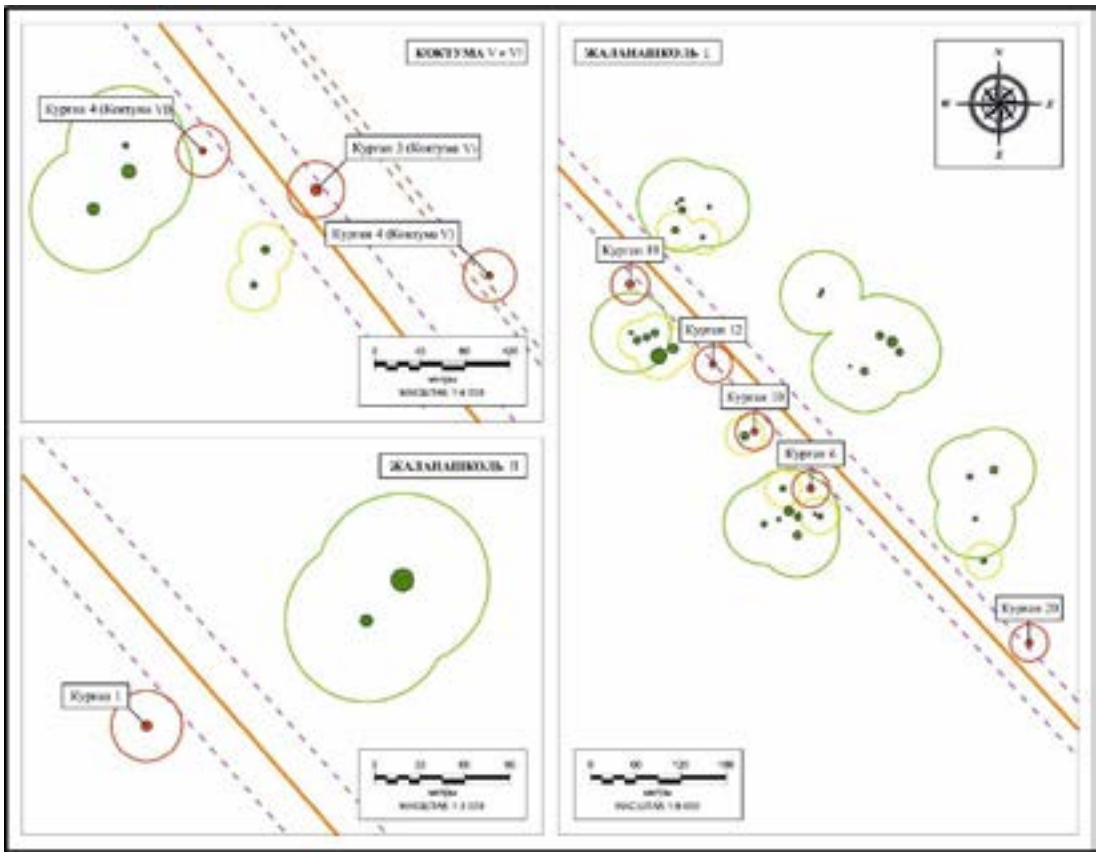

Рис. 4. Схема расположения исследованных курганов в могильниках близ сел Коктума и Жаланашколь

4. The layout of the investigated mounds in the burial grounds near the villages of Koktuma and Zhalanashkol

Курганные группы составляющие могильник обладают разной планиграфией. В восточной части крупные курганы образуют регулярную цепочку ориентированную по оси СВ-ЮЗ с одинаковым расстоянием между насыпями. В крайней западной группе курганы расположены близко друг к другу от 0,5 до 1 м в виде нерегулярных цепочек или бессистемно, иногда края соприкасаются. К северо-востоку от крупного

кургана обнаружена частично разрушенная дорожка, которая тянется широкой дугой и завершается крупным менгиром – шириной до 1 м и длиной 1,5 м. Верхняя часть имеет обработанную заостренную форму. Камень повален на землю и ориентирован осью по линии север-юг.

Исследованные на могильниках Коктума V и Коктума VI курганы относятся к двум типам – каменно-земляные курганы, округлые в плане, полусферической формы и плоские каменные выкладки.

Стратиграфические наблюдения устройства исследованных в могильниках насыпей близ сел Коктума и Жаланашколь позволили определить идентичность их структуры. В отличии от могильника Ушарал I, исследуемые южные могильники сооружены преимущественно из рванного сланцевого камня. Из конструктивных элементов выделяется надмогильная каменная выкладка на уровне погребенной поверхности и невысокая лессовая насыпь, перекрытая каменным панцирем.

О структуре погребений могильника Коктума VI сложно судить ввиду их полного разрушения. Лишь на дне могильной ямы кургана № 4 на глубине 0,7 м от уровня погребенной поверхности удалось проследить остатки древесного тлена и керамики.

В кургане № 4 могильника Коктума V погребенный уложен на спину, головой на запад-юго-запад. Череп приподнят относительно уровня остального костяка, лицо повернуто на юг. Левая рука согнута в локте, ладонь помещена в область таза, правая вытянута вдоль тела. Левая нога немного приподнята и согнута в колене. Правая нога вытянута ровно, но обращена коленным суставом вправо (рис. 5, 1). Средняя длина скелета в могильной яме 1,6 м. Кости хорошей сохранности.

С северной стороны по центру могильной ямы зафиксирован грабительский лаз диаметром устья 0,4 м. Вероятно, ограбление совершено до полного разложения останков погребенного. Грабители проникли в центр могильной ямы, в область поясного отдела погребенного. В результате проведенных манипуляций тело оказалось приподнято и под него закатилась часть камней заполнения грабительского лаза. Часть из них попала под левую ногу так, что колено оказалось приподнято.

Курганный могильник Жаланашколь II расположен в 7,2 км юго-западнее поселка Жаланашколь, на юго-западном берегу одноименного озера. Могильник распложен вдоль трассы Ушарал – Достык в 5,8 км от поворота на поселок Жаланашколь в сторону поселка Достык. Состоит из 25 курганов, расположенных нерегулярными цепочками по линии ЮЗ-СВ. Расстояние между цепочками составляет 100-150 м. Расстояние между курганами в цепочках составляет от 2 до 70 м. западный край могильника берет начало от самого ближнего к озеру Жаланашколь ущелья, образовано восточными крайними отрогами гор Белькайын. Восточные, отдельно стоящие за автодорогой курганы, отличаются большим количеством земли в структуре насыпи.

Наблюдение структуры насыпей позволили отметить наличие в большинстве курганов камней пористой осадочной породы. Данные камни помимо структуры, отличаются светлыми тонами и легкостью. Их преимущественно укладывали по основанию кургана. Нередко светлые пористые камни были уложены по всему основанию насыпи на расстоянии 1,5 – 2 м. Общая длина курганного могильника по линии ЮЗ-СВ составила 1260 м, максимальная ширина составила 300 м.

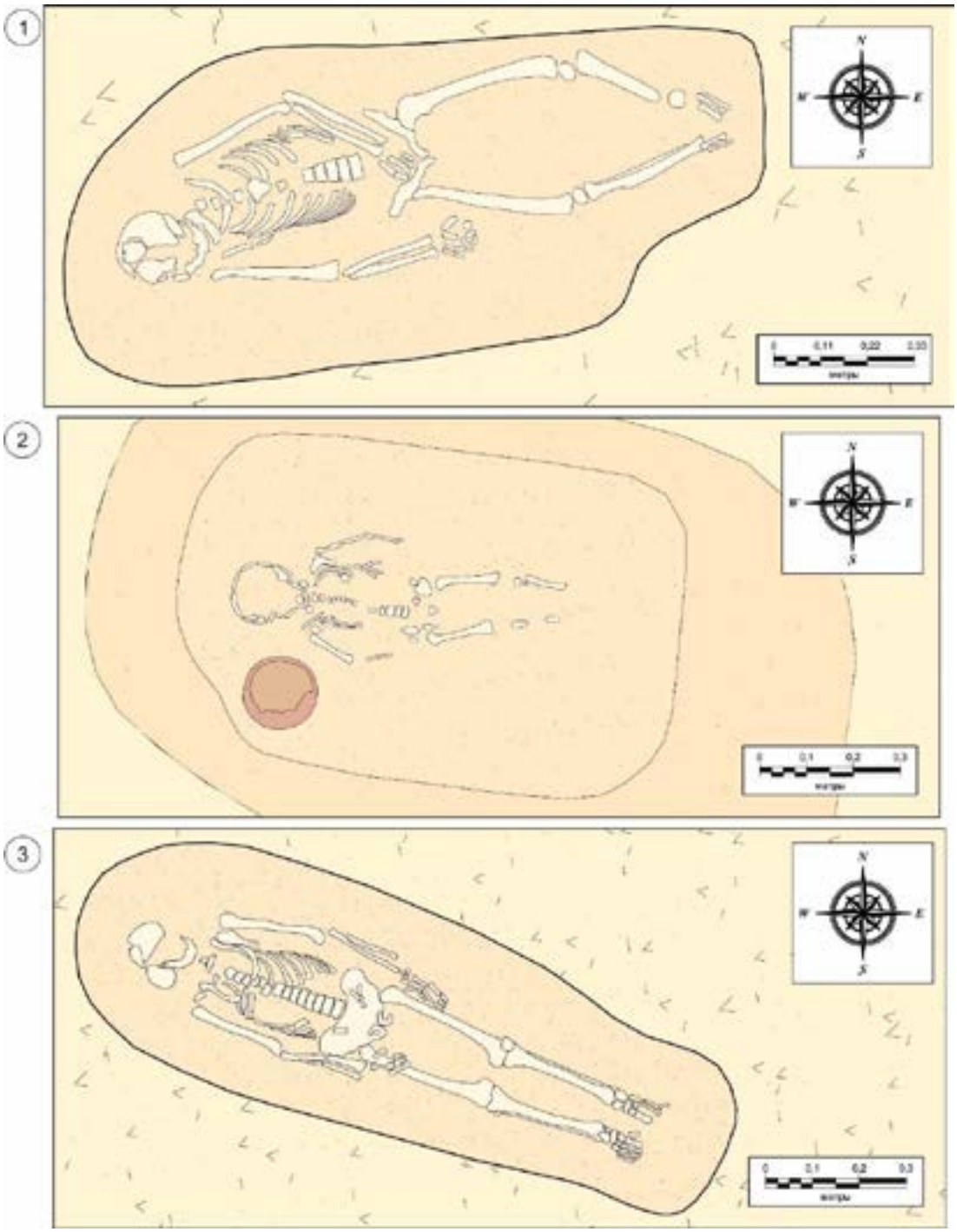

Рис. 5. Погребения: 1 – курган № 4 могильника Коктума V; 2 – курган № 19 могильника Жаланашколь I; 3 – курган № 20 могильника Жаланашколь I

Fig. 5. Burials: 1 – burial mound No. 4 of the Koktum V burial ground; 2 – burial mound No. 19 of the Zhalanashkol I burial ground; 3 – burial mound No. 20 of the Zhalanashkol I burial ground

Могильная яма кургана № 1 была расположена в центральной части подкурганного пространства. Изначальная ширина могильной ямы не установлена вследствие полного разрушения вертикальным грабительским лазом. Костные останки погребенного

сильно фрагментированы и переотложены. Изначальная ориентировка могильной ямы, вероятно, была длинной осью по линии юго-запад – северо-восток.

Могильник Жаланашколь I входит в состав крупного могильного поля, расположенного между левым берегом оз. Жаланашколь и восточными отрогами хребта Белькайын (1391 м), напротив урочища из которого вытекает сезонный ручей Карасай. В 9,5 км к югу от поселка Жаланашколь.

Курганный могильник расположен на относительно ровном плато, имеющего небольшой уклон в сторону озера. Площадь могильного поля, включающего несколько разносоставных по количеству и типу групп курганов, составляет около 1,26 км^2. Структура курганного могильника близка по планиграфии памятникам, расположенным рядом с поселком Коктума. Основная часть насыпей сосредоточена в восточной части могильного поля ближе к горам.

Рис. 6. Керамический сосуд с кургана № 19 могильника Жаланашколь I

Fig. 6. Ceramic vessel from mound No. 19 of the Zhalanashkol I burial ground

После расчистки погребения кургана № 19, по размерам костей и общей длины, не превышавшей 0,8 м определено, что скелет принадлежал ребенку. Погребенный лежал на спине, конечности вытянуты, головой ориентирован на запад. На нижней челюсти

погребенного зафиксированы молочные жевательные зубы (рис. 5, 2). Сохранность костей плохая, некоторые фрагменты костей ног полностью истлели. В 10 см справа от черепа в районе предплечья обнаружен керамический сосуд котловидной формы. Шейка невыделенная, венчик отогнут наружу и уплощен. В изломе тесто керамики не однородное видны крупные примеси песка. Обжиг плохого качества, неравномерный. Ручная лепка, дно плоское. Поверхность заглажена. На шейке имелись следы копоти. Диаметр горлышка по внешним сторонам венчика составляет 13,5 см, диаметр тулова в самой широкой части 16 см, диаметр дна 8,5 см, высота сосуда 16 см (рис. 6).

В центральной части могильной ямы кургана № 12 зафиксированы фрагменты костей ног погребенного, позволяющие предположить ориентировку погребенного головой на запад.

Основные фрагменты выявленных костей погребенного в кургане № 10 расположены в анатомическом порядке. Судя по сохранившимся фрагментам, погребенный был уложен на спину головой на северо-запад. Руки погребенного вытянуты вдоль тела, ноги вытянуты. Голова повернута влево и зафиксирована в районе затылка камнем. Мелко фрагментированы и частично переотложены кости рук, ног, левой реберной половины тела. Причиной плохой сохранности костей погребенного, помимо естественных факторов, является расположенная в юго-восточной половине могильной ямы большая нора землеройного животного.

Западная половина могильной ямы кургана № 6 переотложена грабительским лазом. Основное скопление переотложенных костей погребенного зафиксированы в восточной половине могильной ямы на глубине 0,5 м от уровня погребенной поверхности. В скоплении костей определены фрагменты ребер, позвонка и локтевых костей погребенного. Последние расположены в анатомическом порядке, что позволяет предположить, что изначально погребенный был ориентирован головой на запад.

В кургане № 20 погребенный уложен на спину, головой на запад-северо-запад. Череп погребенного представлен фрагментировано, однако зафиксирована разная длина передних резцов нижней челюсти. Левая рука погребенного вытянута вдоль тела. Кисть правой уложена на основание правой бедренной кости. Ноги погребенного вытянуты (рис. 5, 3).

Обсуждение

Новые публикуемые материалы по курганам в долине Жонгарских ворот территориально соотносятся с раннее исследованными курганами могильников Ушарал I и Алаколь I, II, IV в районе поселка Коктума. Включая материалы курганных могильников Жаланашколь I и II. Всего подвергается сравнительному анализу 46 объектов.

Авторами первых стационарных исследований отмечены особенности насыпей курганов, которые по конструктивным элементам из камней можно разделить на три основные группы: 1) насыпи с панцирем (курганы №№ 21, 23); 2) насыпи с панцирем и первичной каменной насыпью (№№ 7, 20) и 3) насыпи с первичной каменной насыпью и крепидой вокруг грунтовой основной насыпи. При этом в плане, в центральной части насыпи на вершине отмечены скопления камней различной формы (№№ 2, 3, 5, 8, 11-13). Ориентировка погребений преимущественно западная (№№ 5, 11, 12, 13, 20, 23). Помимо

грунтовых погребений, отмечены подбойные, как с южной (№ 7), так и с северной стороны от входной ямы (№№ 5, 11, 12). Ввиду разнообразия вариаций погребений и сопроводительного инвентаря, курганы отнесены к различным историческим эпохам и культурам (Кушаев 1968: Ф. 2, д. 1068:115, 116).

Другая группа памятников, исследованных в 60-х годах XX, в числе Алаколь I, II и IV, территориально близких к публикуемым памятникам Коктума V и VI, ещё более разнообразна в вариациях устройства конструктивных элементов (Кушаев 1968: Ф. 2, д. 1068: 74-96).

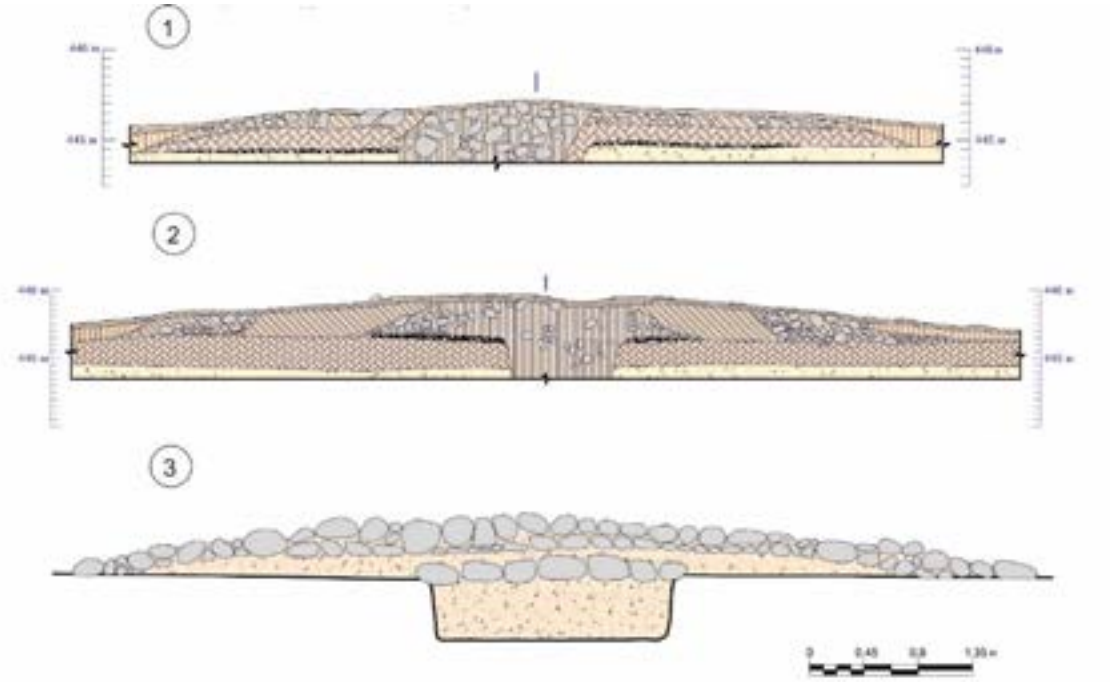

Рис. 7. Варианты сооружения надмогильных конструкций: 1 – каменный панцирь в северном профиле кургана № 3 могильника Ушарал I; 2 – первичная выкладка с крепидой на основной грунтовой насыпи в северном профиле кургана № 4 могильника Ушарал I; 3 – схема каменной выкладки под панцирем на могильнике Жаланашколь I

Fig. 7. Construction options for grave structures: 1 – stone shell in the northern profile of mound No. 3 of the Usharal I burial ground; 2 – primary laying with a crepe on the main soil embankment in the northern profile of mound No. 4 of the Usharal I burial ground; 3 – scheme of stone laying under the shell on the Zhalanashkol I burial ground

В процессе исследования объектов археологами отмечены ряд конструктивных элементов насыпи курганов, обустройства подкурганного пространства и непосредственно могильных ям с погребениями. Непосредственному же анализу предлагаем подвергнуть ряд элементов включая:

1) вариант каменного перекрытия основного грунтового ядра насыпи (панцирь или крепида) и соотношение к нему первичной каменной надмогильной выкладки;

2) ориентировка головы погребенного.

Выбор предлагаемых к сравнительному анализу элементов курганов обусловлен частотой фиксации и относительной сохранностью в независимости от позднейших внешних воздействий, среди которых: грабительские вкопы, результаты жизнедеятельности

землеройных животных и хозяйственной антропологической деятельности. Следует сразу отметить отсутствие комбинации: каменная крепида на основной грунтовой насыпи без первичной каменной надмогильной выкладки.

Учитывая, что в большинстве надмогильных конструкций с крепидой и надмогильной каменной выкладкой, на вершине основной грунтовой насыпи фиксировались каменные выкладки, следует предположить обязательную комбинацию последних или их тождественность. Данному предположению не противоречит и фиксируемая комбинация панциря над надмогильной каменной выкладкой, где пространство между элементами в малых насыпях могло быть заполнено камнями, образуя высокую первичную каменную насыпь или выкладку в зависимости от используемого материала (окатанные валуны, сланцевые плиты или рваный камень).

Преобладание надмогильных конструкций с наличием первичной надмогильной каменной выкладки позволяет рассматривать выделенный элемент в качестве культурно интерпретирующего (таблица 2).

Таблица 2. *Сравнение конструктивных элементов курганов (автор Н. Ильдеряков)*
Table 2. *Comparison of structural elements of mounds (author N. Ilderyakov)*

Памятник	**Первичная каменная выкладка**				**Ориентировка головы погребенного**						**Всего курганов**
	Под крепидой		**Под панцирем**		**З**	**СЗ**	**В**	**ЮВ**	**СВ**	**-**	
	есть	**нет**	**есть**	**нет**							
Исследования 1960-х годов											
Ушарал I	7		2	2	6		3			2	11
Алаколь I	1		8	4	2	2	2	2	2	3	13
Алаколь II			3	5	1	4		1		2	8
Алаколь IV				1						1	1
Исследования 2020 года											
Ушарал I	2			2	4						4
Коктума V			1	1						2	2
Коктума VI				1	1						1
Жаланашколь I			5		4	1					5
Жаланашколь II			1							1	1
Всего	*10*	*0*	*20*	*16*	*18*	*7*	*5*	*3*	*2*	*11*	*46*

В схеме эволюции типов погребальных сооружений Акишева К.А., насыпи исследованных курганов следует отнести к периоду III – I вв до н.э. (Акишев, Кушаев 1963: 244).

Анализ ориентировки погребений нового материала дает возможность сократить хронологические рамки до III – II вв до н.э. На это указывает отсутствие подбойных погребений, хотя в рамках всего могильника вариация погребений велика, что отражается в ранних исследованиях.

Обряд погребения на спине с западной ориентировкой в простой грунтовой яме продолжает оставаться господствующим в Жетысу вплоть до начала раннего средневековья, однако процентное соотношение и зональное расположение в рамках могильника является значимым фактором. Курганы, исследованные в 60-х гг. XX в., в которых восточная ориентировка погребенных чаще встречается с сопровождением коней (курганы №№ 6, 28, 44, 48, 51 могильника Алаколь I) расположены дальше от гор. Уже тогда авторами отмечены постоянные миграционные процессы на участке Алакольской впадины и высокое влияние восточных племен раннего железного века (Кушаев 1968: Ф. 2, д. 1068: 151), что в дальнейших исследованиях региона Алакольской впадины подтверждалось (Байтанаев 2019).

Крупные могильные поля в регионе включают традиционные сакские насыпи – простые округлые каменно-земляные курганы, насыпи с каменными дорожками (Гасс 2012: 468-475), однако встречаются квадратные и прямоугольные конструкции, которые связаны происхождением с инокультурной средой. Об этом дополнительно свидетельствует керамический сосуд. Плавный переход от выделенного донца к расширяющемуся тулову, имеют аналогии в тесинской культуре Минусинской котловины и могильника Терезин улуг-хемской культуры в Туве (Савинов 2009: 206-208; Кузьмин 2011: 193-199, рис. 42; Килуновская, Леус 2018: 132, рис. 3). Кроме этого, в последние годы получены новые данные по погребальному обряду, наскальным изображениям и путям миграций восточных племен конца первого тысячелетия до н.э. на территорию Жетысу. На могильниках Таусамалы, Тастыбуйен, Баласаз и Суук III исследованы курганы с преобладанием западной ориентировки и наличию первичной каменной надмогильной выкладки (Ярыгин, Ильдеряков 2021; Ярыгин и др., 2021). В структуре могильника Таусамалы крайние от гор курганы с восточной ориентировкой погребенных в сопровождении коней находят прямые аналогии приведенным в статистике крайним курганам могильника Алаколь I. Миграции восточных племен на территорию Восточного Жетысу в позднесакское время подтверждаются и анализом наскальных изображений (Ярыгин и др., 2024).

Заключение

Представленные новые материалы по могильникам Алакольской впадины, рассмотренные в контексте ранних стационарных исследований позволили методом сравнительного и статистического анализа выявить основные конструктивные элементы погребальных конструкций. Историко-культурная интерпретация выявленных элементов позволяет зафиксировать влияние инородных племен на местное позднесакское население и определить долину Жонгарских ворот как один из основных путей миграций конца первого тысячелетия до нашей эры.

Предварительно можно в качестве гипотезы высказать следующее – в середине – второй половине I тыс. до н.э. происходила миграция восточноказахстанских племен до Алаколя и далее до Аксу, где осуществилось их смешение с местным позднесакским населением, при очевидном родстве части местных и пришлых групп, имеющих общую сакскую подоснову.

Таким образом исследованные памятники показывают сложные этнокультурные процессы, протекавшие в районе Балхаш – Алакольской котловины и Жонгарских ворот.

Они представляют научный интерес не только для археологии Казахстана, но и степной археологии раннего железного века Евразии.

Отдельно следует рассмотреть перспективность включения памятников археологии в туристические маршруты региона. Наличие действующих зон отдыха озера Алаколь и лечебных свойств озера Жаланашколь повышает потенциал проведения культурно-просветительских мероприятий.

Разнообразие типов памятников, обусловленных рассмотренными факторами миграционного маршрута, позволяют угодить интересантам любого исторического периода. Важным фактором, отличающим потенциальный туристический маршрут, является его природно-климатические характеристики, выраженные в наличии всех основных географических зон Республики, и смена направления ветра с «ибэ» на «сайкан».

Acknowledgements

The authors express their sincere gratitude to A.A. Umarhodzhiev for providing archival materials from the LLP "Archaeological Expedition," to S.A. Yarygin for his consultation and comments on the published material, and to K.A. Fofanov for granting access to the electronic source versions of the drawings used in the compilation of illustrations.

Алғыс үлесі

Авторлар «Археологиялық экспедиция» ЖШС-нің архивтік материалдарын ұсынған А.А. Умарходжиевке, жарияланып отырған материалға қатысты кеңестері мен пікірлері үшін С.А. Ярыгинге, сондай-ақ иллюстрацияларды құрастыру барысында пайдаланылған сызбалардың электрондық бастапқы нұсқаларына қол жеткізуді қамтамасыз еткен К.А. Фофановқа шынайы алғыстарын білдіреді.

Благодарности

Авторы выражают признательность Умарходжиеву А.А. за предоставленные архивные материалы ТОО «Археологическая экспедиция», Ярыгину С.А. за консультацию и комментарии к публикуемому материалу, а также Фофанову К.А. за доступ к электронным исходным версиям чертежей, использованных в процессе компиляции иллюстраций.

Список литературы

Акишев К.А., Кушаев Г.А. *Древняя культура саков и усуней долины реки Или.* Алма-Ата, 1963. 320 с.

Байтанаев Б.А. Курган Урджар: история открытия и некоторые итоги исследования. *Археология Казахстана (Қазақстан археологиясы).* 2019. No.2(4), с.9–22.

Бернштам А.Н. *Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алтая.* (Материалы и исследования по археологии СССР. No.26). Москва, Ленинград: Академия наук СССР. 1952. 347 с.

Валиханов Ч.Ч. *Избранные произведения.* Акад. наук КазССР. Алма-Ата: Казгослитиздат. 1958. 642 с.

Гасс А. О периферии больших сакских курганов Юго-Восточного Семиречья (Казахстан). В: *Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями.* Кн. 2. СПб.: ИИМК РАН, «Периферия». 2012. С. 468–475.

Килуновская М.Е, Леус П.М. Новые материалы улуг-хемской культуры в Туве. *Археологические вести.* Санкт-Петербург. 2018. No.24, С.25–152.

Кушаев Г.А. *Памятники Алакульской впадины и долины реки Лепсы.* Раздел II. Алма-Ата – Уральск

1968 г. Архив ИА КН МОН РК. Ф. 2, д. 1068, 159 с.

Радлов В.В. *Краткий отчет о поездке в Семиреченскую область и на Иссык-Куль летом 1869 г.* ИРГО. 1870. VI. С. 96–100.

Савинов Д.Г. *Минусинская провинция Хунну. (По материалам археологических исследований 1984-1989 гг.).* Санкт-Петербург. ЭлекСис. 2009. 226 с.

Умарходжиев А.А. *О выполненных научно-исследовательских работах по комплексному исследованию четырех аварийных памятников археологии (курганов), расположенных в зоне строительства автомобильной дороги «Ушарал-Достык», участок км 0–60.* Архив ТОО «Археологическая экспедиция». SR-8 от 10.08.2020. 75 с.

Умарходжиев А.А. *О выполненных научно-исследовательских работах по комплексному исследованию четырех аварийных памятников археологии (курганов), расположенных в зоне строительства автомобильной дороги «Ушарал – Достык», участок км 60–184.* Архив ТОО «Археологическая экспедиция». SR-9 от 30.09.2020. 146 с.

Черников С.С. Загадка *Золотого кургана. Где и когда зародилось «скифское искусство».* Москва: Наука. 1965. 190 с.

Шорохова И.С. *Статистические методы анализа:* (учеб. пособие]. М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та. 2015. 300 с.

Ярыгин С.А., Сакенов С.К., Ильдеряков Н.Н., Ганиева А.С. Петроглифы, знаки и тамги Таусамалы. Атлас. Астана. 2024. 384 с.

Ярыгин С., Ильдеряков Н. Погребение «пазырыкского типа» на могильнике Таусамалы. *Народы и религии Евразии.* 2021. No.26 (2), с.23–39. URL: https://doi.org/10.14258/nreur(2021)2-02

Ярыгин С., Умарходжиев А., Ильдеряков Н. Таусамалы обалы қорымының №33 и 34 обаларын зерттелуі. *Вестник Казахского национального педагогического университета им. Абая.* 2021. No.2(69), с.118–124. URL: https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.15

References

Akishev K.A., Kushaev G.A. *Drevniaia kultura sakov i usunei doliny reki Ili.* Alma-Ata. 1963. 320 p. (in Russian)

Baitanaev B.A. Kurgan Urdzhar: istoriia otkrytiia i nekotorye itogi issledovaniia. *Arkheologiia Kazakhstana. Kazakstan arkheologiiasy.* 2019. No.2(4), pp.9–22. (in Russian)

Bernshtam A.N. *Istoriko-arkheologicheskie ocherki Tsentralnogo Tian-Shania i Pamiro-Altaia.* (Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR. No.26). Moscow, Leningrad: Academy of Sciences of the USSR. 1952. 347 p. (in Russian)

Valikhanov Ch.Ch. *Izbrannye proizvedeniia.* Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Alma Ata: Kazgoslitizdat. 1958. 642 p. (in Russian)

Gass A. *O periferii bolshikh sakskikh kurganov Iugo-Vostochnogo Semirechia (Kazakhstan). In: Cultures of steppe Eurasia and their interaction with ancient civilizations.* Book 2. St. Petersburg: IIMK RAS, "Periphery". 2012. Pp.468–475. (in Russian)

Kilunovskaia M.E, Leus P.M. Novye materialy ulug-khemskoi kultury v Tuve*. Archaeological news.* St.Petersburg. 2018. No.24, pp.25–52. (in Russian)

Kushaev G.A. *Pamiatniki Alakulskoi vpadiny i doliny reki Lepsy.* Razdel II. Alma-Ata – Uralsk, 1968. Archive of KRASNOYARSKMEDIA News Agency. F.2, 1068, 159 p. (in Russian)

Radlov V.V. *Kratkii otchet o poezdke v Semirechenskuiu oblast i na Issyk-Kul letom 1869 g.* IRGO. 1870. VI. Pp.96–100. (in Russian)

Savinov D.G. *Minusinskaia provintsiia Khunnu. (Po materialam arkheologicheskikh issledovanii 1984-*

1989 gg.). Saint-Petersburg: Elexis Publ. 2009. 226 p. (in Russian)

Umarkhodzhiev A.A. *O vypolnennykh nauchno-issledovatelskikh rabotakh po kompleksnomu issledovaniiu chetyrekh avariinykh pamiatnikov arkheologii (kurganov), raspolozhennykh v zone stroitelstva avtomobilnoi dorogi «Usharal – Dostyk», uchastok km 0–60.* Arkhiv TOO «Arkheologicheskaia ekspeditsiia». SR-8 from 10.08.2020. 75 p. (in Russian)

Umarkhodzhiev A.A. *O vypolnennykh nauchno-issledovatelskikh rabotakh po kompleksnomu issledovaniiu chetyrekh avariinykh pamiatnikov arkheologii (kurganov), raspolozhennykh v zone stroitelstva avtomobilnoi dorogi «Usharal – Dostyk», uchastok km 60–184.* Arkhiv TOO «Arkheologicheskaia ekspeditsiia». SR-8 from 30.09.2020. 146 p. (in Russian)

Chernikov S.S. *Zagadka Zolotogo kurgana. Gde i kogda zarodilos «skifskoe iskusstvo».* Moscow: Nauka Publ. 1965. 190 p. (in Russian)

Shorokhova I.S. *Statisticheskie metody analiza: (ucheb. posobie)*. I M-in educationsm and Sciences Ros. Federations, Ural. Feder. UN-T. Yekaterinburg: ed-in the Urals. UN-Ta, 2015. 300 p. (in Russian)

Yarygin S. A., Sakenov S. K., Ilderiakov N. N., Ganieva A. S. *Tausamaly petroglifteri, belgileri men taңbalary. Petroglify, znaki i tamgi Tausamaly. Petroglyphs, signs and tamgas of Tausamaly*. Atlas. Astana, 2024. 384 p. (in Kazakh, in Russian, in English)

Yarygin S.A., Ilderiakov N.N. Pogrebenie «pazyrykskogo tipa» na mogilnike Tausamaly. *Narody i religii Evrazii.* 2021. No.26(2), pp.23–39. https://doi.org/10.14258/nreur(2021)2-02 (in Russian)

Yarygin S.A., Umarkhodzhiev A., Ilderiakov N. Issledovaniya kurganov no 33 i 34 na mogil'nike Tausamaly. *Bulletin of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai.* 2021. No.2(69), pp.118–124. https://doi.org/10.51889/2021-2.1728-5461.15 (in Russian)

Information about authors

Nikolay Ilderyakov – master of Archaeology, Deputy Director for Science, "Archaeological Expedition" LLP, str. Kabanbai batyr, 69/94, 050010, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-2553-3957, Chuvash_nik@mail.ru

Zhanibek Tuleubayev – master of history, research fellow, Research Institute of Eurasia and the Study of Humanities, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str., 2, 010000, Astana, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0006-1865-7125, janiko86@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет

Николай Ильдеряков – археология магистрі, "Археологиялық экспедиция" ЖШС Ғылым бойынша директордың орынбасары, Қабанбай батыр көшесі, 69/94, 050010, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0003-2553-3957, Chuvash_nik@mail.ru

Жәнібек Тулеубаев – тарих магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті "Еуразия тарихы мен мәдениетін зерттеу" ғылыми орталығының ғылыми қызметкері, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, 010000, Астана, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0006-1865-7125, janiko86@mail.ru

Сведения об авторах

Николай Ильдеряков – магистр археологии, заместитель директора по науке ТОО "Археологическая экспедиция", ул. Кабанбай батыра, 69/94, 050010, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-2553-3957, Chuvash_nik@mail.ru

Жанибек Тулеубаев – магистр истории, научный сотрудник НИИ "Центр исследования истории и культуры Евразии" Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010000, Астана, Казахстан, https://orcid.org/0009-0006-1865-7125, janiko86@mail.ru

Author Contributions

N. Ilderyakov – conceptualization, formulation of the core research problem and articulation of the research question based on current archaeological data; identification of key variables and factors influencing the studied process; development of diagrams and tables for visual representation of the results. Zh. Tuleubaev – determination of the relevance and significance of the research topic for the academic community; literature review; data collection; preparation of the timeline; analysis and interpretation of the results in the context of the research problem.

Авторлардың үлесі

Н. Ильдеряков – зерттеудің негізгі идеясы, қазіргі археологиялық деректерге сүйене отырып, зерттеу мәселесінің тұжырымдалуы және зерттеу сұрағының қойылуы; зерттеліп отырған үдеріске әсер ететін негізгі айнымалылар мен факторларды анықтау; нәтижелерді көрнекі түрде ұсынуға арналған сызбалар мен кестелерді әзірлеу. Ж. Төлеубаев – зерттеу тақырыбының өзектілігі мен ғылыми қауымдастық үшін маңыздылығын айқындау; әдебиеттерге шолу; деректерді жинау; хронологиялық кестені дайындау; алынған нәтижелерді зерттеу мәселесі контекстінде талдау және түсіндіру.

Вклад авторов.

Ильдеряков Н. – идея, формулировка основной проблемы и постановка исследовательского вопроса с учётом современных археологических данных, определение ключевых переменных и факторов, влияющих на исследуемый процесс, разработка схем и таблиц для наглядного представления результатов; Тулеубаев Ж. – определение актуальности темы исследования, её значимости и влияния на научное сообщество, обзор литературы, сбор данных, подготовка графика, анализ и обсуждение полученных результатов в контексте исследуемой проблемы.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / ***Раскрытие информации о конфликте интересов.*** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. /***Disclosure of conflict-of-interest information.*** The author claims no conflict of interest

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 04.04.2025.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 28.05.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 16.06.2025.

GUMILYOV JOURNAL OF HISTORY
ISSN: 3080-129X. eISSN: 3080-6860

АРХЕОЛОГИЯ – АРХЕОЛОГИЯ – ARCHEOLOGY

Научная статья /Research article
МРНТИ / IRSTI 03.41.91

https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-29-42

Погребение средневекового воина в Павлодарском Прииртышье

А. Каражигитова[a], Г. Пересветов[b], А. Кабылдинов[c]
[a]*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана, Астана, Казахстан*
[b]*Павлодарский областной историко-краеведческий музей имени Г.Н. Потанина, Павлодар, Казахстан*
[c]*Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан*
[a]*assiya2108@mail.ru*

Аннотация. В статье представлены результаты археологических исследований 2005 года, проведенных на аварийном памятнике Павлодарского Прииртышья. Памятник был расположен на территории Майского района Павлодарской области близ села Майское. Объект исследования является случайной находкой исследователя-палеонтолога, который обследовал береговую линию р. Иртыш на предмет обнаружения палеонтологического материала. Погребение подверглось значительным разрушениям под воздействием весенних паводков и разлива реки. Настоящая статья посвящена введению в научный оборот результатов археологических исследований аварийного памятника Майское. Несмотря на значительное разрушение объекта, проведенные исследования позволили выявить ценные археологические материалы, которые обладают высокой информативностью и способствуют углубленному изучению средневековой истории региона и сопредельных территорий. Статья направлена на анализ археологических данных, полученных в результате раскопок на этом памятнике, с целью реконструкции погребального обряда и военной культуры средневековых кочевников Верхнего и Среднего Прииртышья. Данные, полученные в процессе археологических раскопок, позволяют дать анализ погребальному обряду, сопроводительному инвентарю, а также определить культурно-хронологическую принадлежность данного памятника историко-культурного наследия. В ходе археологического изучения объекта были выявлены особенности захоронения, что дает возможность реконструировать обычаи и традиции региона в раннесредневековый период. Особое внимание уделено военному инвентарю, который позволяет сделать выводы о социальном статусе погребённого и его роли в обществе. Результаты работы дают представления о погребальной практике и военной культуре средневековых кочевников Прииртышья, а также могут быть полезными для дальнейшего исследования археологического наследия страны. Выявленные в ходе исследования археологические материалы вносят значимый вклад в пополнение существующего массива научных данных о кочевых обществах Евразии, расширяя представления о их социально-экономической структуре, культурных практиках и адаптационных стратегиях. Анализ полученных данных способствует углубленному изучению динамики исторических процессов в регионе, позволяя проследить трансформацию погребальной обрядности, изменения в системе вооружения и материальной культуры, а также выявить особенности взаимодействия различных

© Каражигитова А., Пересветов Г., Кабылдинов А., 2025

этнокультурных групп в средневековый период. Эти материалы могут стать основой для более широких сравнительных исследований и углубленного понимания культурных процессов страны. Исследование также создает новые возможности для дальнейших археологических и междисциплинарных работ, способствуя более глубокому осмыслению социально-культурных процессов региона.
Ключевые слова: археология; раннее средневековье; воинское захоронение; погребение; памятник; Прииртышье; погребение Майское; средневековые кочевники

Для цитирования: Каражигитова А., Пересветов Г., Кабылдинов А. Погребение средневекового воина в Павлодарском Прииртышье. *Gumilyov Journal of History.* 2025. Т.151, no.2, с.29-42. https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-29-42

Финансирование. статья подготовлена в рамках проекта по грантовому финансированию Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP22786628 «Междисциплинарное исследование культурного комплекса кимаков Казахского Алтая».

Medieval warrior's burial in the Pavlodar Priirtyshye

A. Karazhigitova[a], G. Peresvetov[b], A. Kabyldinov[c]

[a]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Branch of A.Kh. Margulan Institute of Archaeology in Astana, Astana, Kazakhstan

[b]G.N. Potanin Pavlodar Regional Museum of History and Local Lore, Pavlodar, Kazakhstan

[c]A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article presents the results of archaeological research conducted in 2005 at the Pavlodar Priirtyshye emergency site. The site was located on the territory of the Mayskoye district of Pavlodar region near the village of Mayskoye. The object of the study is an accidental find of a researcher-paleontologist, who surveyed the coastal Irtysh River shoreline to find paleontological material. The burial site has been subjected to considerable destruction under the influence of spring floods and the overflow of the river. The present article is devoted to the introduction of scientific turnover to the results of the archaeological research of the Mayskoye emergency site. Despite significant destruction of the object, the conducted research allowed to reveal valuable archaeological materials, which are highly informative and contribute to an in-depth study of the medieval history of the region and neighboring territories. The article is aimed at the analysis of archaeological data obtained as a result of excavations at this site to reconstruct burial rites and military culture of medieval nomads of the Upper and Middle Priirtyshye. The data obtained in the process of archaeological excavations allows to analyse the burial rites, accompanying inventory, and also determines the cultural and chronological belonging of the given site of historical and cultural heritage. The archaeological study of the site revealed the peculiarities of the burial, which makes it possible to reconstruct the customs and traditions of the region in the early medieval period. Particular attention was paid to military equipment, which allows us to conclude the social status of the buried person and their role in society. The results of the work provide insights into funerary practices and military culture of the medieval nomads of the Irtysh region, and may also be useful for further research of the archaeological heritage of the country. The archaeological materials

revealed in the course of the study make a significant contribution to the existing scientific data on the nomadic societies of Eurasia, expanding the understanding of their socio-economic structure, cultural practices, and adaptation strategies. The analysis of the obtained data contributes to an in-depth study of the dynamics of historical processes in the region, making it possible to trace the transformation of funerary rituals, changes in the system of armour and material culture, as well as to identify the specifics of interaction between different ethno-cultural groups in the medieval period. These materials may become the basis for broader comparative studies and a deeper understanding of the country's cultural processes. The study also creates new opportunities for further archaeological and interdisciplinary work, contributing to a deeper understanding of the socio-cultural processes of the region.
Keywords: archaeology; Early Middle Ages; military burial; burial; site; Priirtyshye, Mayskoye burial site; medieval nomads

For citation: Karazhigitova A., Peresvetov G., Kabyldinov A. Medieval warrior's burial in the Pavlodar Priirtyshye. *Gumilyov Journal of History.* 2025. Vol.151, no.2, pp.29-42. https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-29-42

Павлодар Ертіс өңіріндегі ортағасырлық жауынгер жерлеу орны

Ә. Қаражігітова[a], Г. Пересветов[b], Ә. Қабылдинов[c]

[a]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қ. филиалы, Астана, Қазақстан

[b]Г.Н. Потанин атындағы Павлодар облыстық тарихи-өлкетану музейі, Павлодар, Қазақстан

[c]Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада 2005 жылы Павлодар Ертіс өңіріндегі апаттық жағдайдағы ескерткішке жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижелері берілген. Ескерткіш Павлодар облысының Май ауданындағы Майское ауылының маңында орналасқан. Зерттеу нысаны палеонтологиялық материалды анықтау мақсатымен Ертіс өзенінің жағалау сызығын зерттеген зерттеуші-палеонтологтың кездейсоқ олжасы. Жерлеу орны көктемгі су тасқыны мен өзендердің тасуынан айтарлықтай зардап шекті. Бұл мақала Майское апаттық жағдайдағы ескерткішінің археологиялық зерттеулерінің нәтижелерін ғылыми айналымға енгізуге арналған. Нысанның айтарлықтай бұзылуына қарамастан, жүргізілген зерттеулер жоғары ақпараттылыққа ие және аймақтың және оған іргелес аумақтардың ортағасырлық тарихын терең зерттеуге ықпал ететін құнды археологиялық материалдарды анықтауға мүмкіндік берді. Мақала Жоғарғы және Орта Ертіс өңіріндегі ортағасырлық көшпенділердің жерлеу тәжірибесі мен әскери мәдениетін қайта жаңғырту мақсатында осы нысандағы қазба жұмыстары нәтижесінде алынған археологиялық деректерді талдауға бағытталған. Археологиялық қазба жұмыстары кезінде алынған мәліметтер жерлеу рәсімін, ілеспе құрал-жабдықтарды талдауға, сондай-ақ осы тарихи-мәдени мұра ескерткішінің мәдени-хронологиялық тиістілігін анықтауға мүмкіндік береді. Ескерткішке жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары барысында жерлеу орнының ерекшеліктері анықталды, бұл өлкенің ерте ортағасырлық кезеңдегі әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерін қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді. Жерленген адамның әлеуметтік жағдайы мен оның қоғамдағы рөлі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік беретін әскери құрал-жабдыққа ерекше көңіл бөлінген.

Жұмыстың нәтижелері Ертіс өңірінің ортағасырлық көшпенділерінің жерлеу тәжірибесі мен әскери мәдениеті туралы түсінік береді, сонымен қатар еліміздің археологиялық мұрасын одан әрі зерттеу үшін пайдалы болуы мүмкін. Зерттеу жұмыстары барысында анықталған археологиялық материалдар олардың әлеуметтік-экономикалық құрылымы, мәдени тәжірибелері мен бейімделу стратегиялары туралы түсініктерін кеңейте отырып, Еуразияның көшпелі қоғамдары туралы қолданыстағы ғылыми деректер массивін толықтыруға елеулі үлес қосады. Алынған деректерді талдау аймақтағы тарихи үдерістер динамикасын терең зерттеуге ықпал етеді, бұл жерлеу рәсімінің өзгеруін, қару-жарақ пен материалдық мәдениеттің өзгеруін бақылауға, сондай-ақ ортағасырлық кезеңдегі әртүрлі этномәдени топтардың өзара әрекеттесу ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Бұл материалдар неғұрлым кең салыстырмалы зерттеулерге және мәдени үдерістерді терең түсінуге негіз бола алады. Сонымен қатар, бұл зерттеу жұмысы аймақтың әлеуметтік-мәдени үдерістерін неғұрлым терең түсінуге ықпал ете отырып, археологиялық және пәнаралық жұмыстарға жаңа мүмкіндіктер беруі мүмкін.
Түйін сөздер: археология; ерте орта ғасырлар; жауынгерлік жерлеу орны; жерлеу; ескерткіш; Ертіс өңірі; Майский жерлеуі; ортағасырлық көшпенділер

Введение

Исследование погребально-поминальных памятников средневековых кочевников представляет собой значимый аспект изучения историко-культурного наследия. Анализ данных памятников позволяет реконструировать социальную организацию, культурные характеристики и ритуальные практики средневекового населения. В разные годы археологические объекты Павлодарского Прииртышья, относящиеся к указанному историческому периоду, были предметом исследований ряда ученых, включая Ф.Х. Арсланову (Арсланова 2013: 17-343), А.Г. Максимову и Е.И. Агееву (Агеева, Максимова 1959: 32–58), Т.Н. Смагулова (Смагулов 2012: 160), В.К. Мерца (Мерц 2000: 238-242) и др. Исследованиями этих авторов охвачены памятники кимако-кипчакского и золотоордынского периодов. Материалы данных памятников предоставляют возможность детального изучения материальной культуры, выявления специфики погребальных обрядов и сопровождающего инвентаря, определения их культурно-хронологической атрибуции, а также внесения значимого вклада в восполнение пробелов в исторических знаниях.

Одним из памятников историко-культурного наследия, представляющих научный интерес, является погребение Майское, расположенное в Майском районе Павлодарской области, вблизи села Майское (рис. 1). Данный объект был случайно обнаружен в сентябре 2005 года палеонтологом Уральской противочумной станции Ф. Бидашко. В процессе поиска палеонтологического материала он обследовал прибрежную зону реки Иртыш в районе села Майское и зафиксировал разрушенное весенними паводками и разливом реки захоронение. В ходе осмотра были выявлены археологические находки, включая железные наконечники стрел, панцирные пластины доспеха и фрагменты железного меча. Все обнаруженные артефакты были собраны исследователем и переданы в музей Павлодарского государственного университета имени С.М. Торайгырова (в настоящее время – Торайгыров университет).

Рис. 1. Местоположение археологического памятника Майское
Fig. 1. Location of the Mayskoye archaeological site

Настоящая статья посвящена введению в научный оборот результатов и материалов исследования аварийного археологического памятника Майское. Несмотря на значительную степень разрушения объекта, проведенные научные исследования позволили выявить ценные археологические материалы, обладающие высокой информативностью и способствующие углубленному изучению средневековой истории региона.

Материалы и методы

В процессе исследования памятника был применен комплекс методик, включающий традиционные археологические методы, такие, как стратиграфический анализ, планиграфическое и топографическое изучение, картографирование и раскопочные работы. На всех этапах исследования осуществлялась многоаспектная научная фиксация, охватывающая фотофиксацию, графическую и чертежную документацию, а также иные формы археологической документации. Наряду с классическими археологическими методами были задействованы общенаучные подходы, включающие описание, систематизацию, структурную классификацию, типологический анализ предметного комп-

лекса и его сравнительно-хронологическую атрибуцию, что обеспечило комплексное и многоуровневое изучение материалов памятника.

В связи с аварийным статусом объекта были предприняты меры охранно-спасательного характера, включавшие предварительные разведочные работы, детальную фиксацию текущего состояния памятника, проведение срочных археологических раскопок с целью сохранения культурного слоя, а также сбор, первичную обработку и консервацию выявленных артефактов.

В ходе проведенных полевых исследований было установлено, что данный объект представляет собой одиночный курган. В процессе раскопок собран археологический материал, обладающий высоким научным потенциалом для дальнейшего комплексного анализа. Полученные данные позволяют осуществить предварительную культурно-хронологическую атрибуцию памятника, а также реконструировать погребальные обряды и выявить социально-культурные особенности населения Павлодарского Прииртышья в раннесредневековый период.

Археологический материал, представленный в данной научной работе, хранится в фондах Павлодарского областного историко-краеведческого музея имени Г.Н. Потанина. В состав коллекции входят разнообразные артефакты, включая элементы конского снаряжения, предметы вооружения, а также антропологические и археозоологические материалы. Данные находки представляют собой ценный источник для исследования культурных, социальных и экономических аспектов жизни населения Павлодарского Прииртышья в средневековый период, а также служат основой для дальнейших научных изысканий и историко-археологических реконструкций.

Результаты и обсуждение

Археологическое исследование аварийного памятника Майское было проведено в полевом сезоне 2005 года под руководством археологов В.К. Мерца и Г.Ю. Пересветова. В процессе работ было установлено, что объект сильно поврежден и значительная его часть разрушилась в результате обрушения обрыва реки Иртыш. В процессе раскопок на основании контуров сохранившейся части могильного пятна была выявлена могильная яма подвальной формы. В ее пределах зафиксировано одиночное захоронение мужчины с конем, однако значительная часть погребения оказалась разрушенной. В сохранившейся части могилы обнаружены верхние элементы скелета человека, включая череп, грудную клетку и плечевые кости. На основании сохранившихся костных остатков погребенного представляется возможным реконструировать его первоначальное положение в момент захоронения. Предположительно погребенный находился в анатомическом положении на спине, с вытянутыми вдоль тела руками и головой, ориентированной в западном направлении.

Череп погребенного при обнаружении был сильно деформирован. Над головой погребенного были выявлены хвостовые позвонки лошади, которые, вероятно, являлись частью ритуальной трапезы, связанной с погребально-поминальными обрядами (рис. 2).

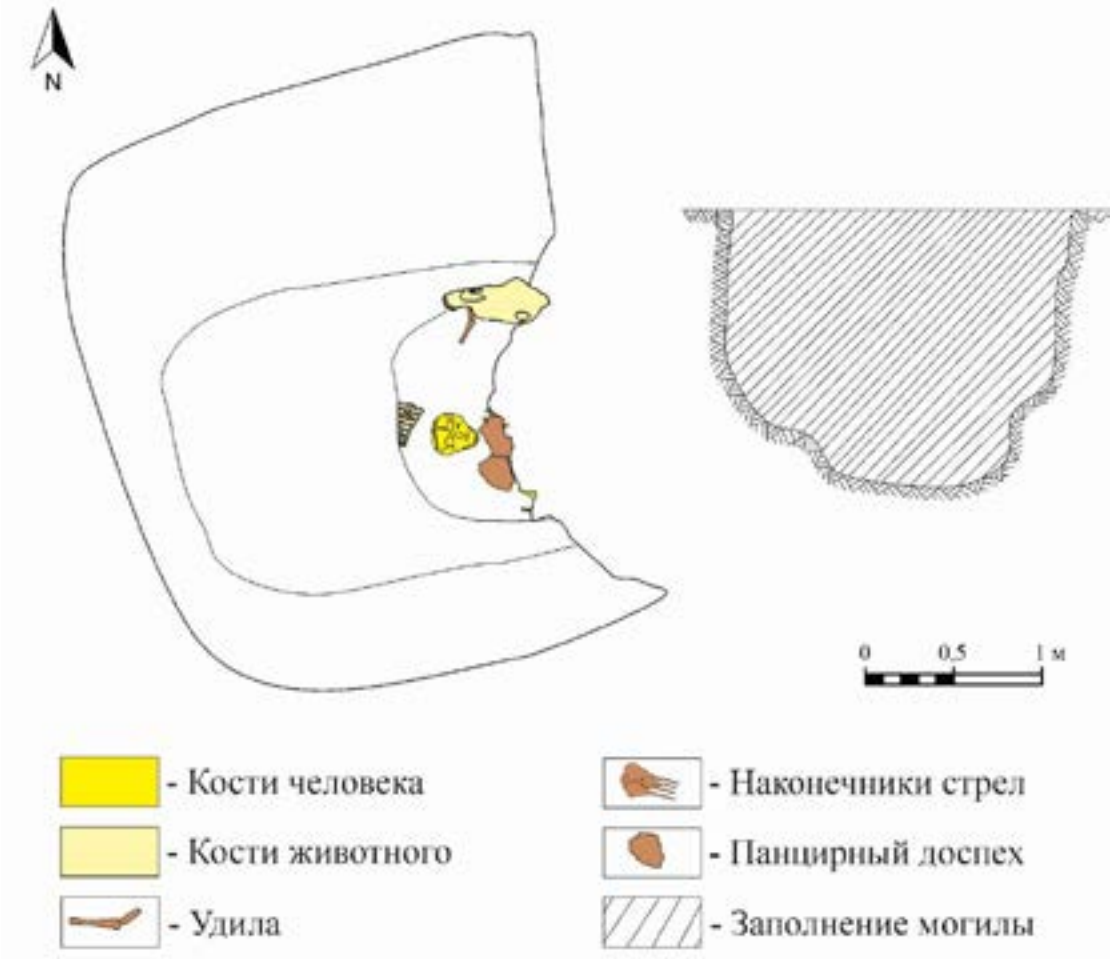

Рис. 2. Чертеж могильной ямы погребения Майское
Fig. 2. Drawing of the grave pit from the Mayskoye burial ground

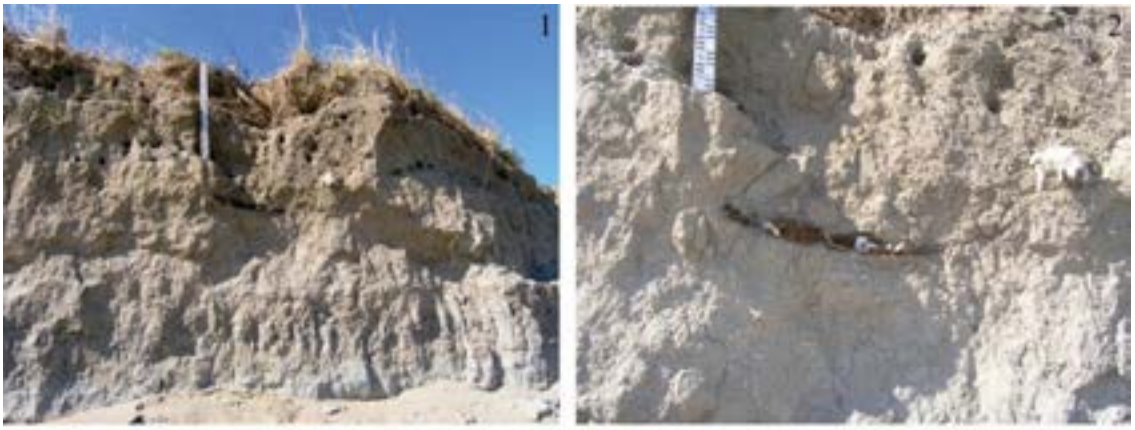

Рис. 3. Погребение Майское
Fig. 3. Mayskoye burial ground

На приступке с левой стороны от костяка человека находился череп лошади, ориентированный аналогично погребенному – в западном направлении. В зубах лошади зафиксированы железные однокольчатые удила, состоящие из двух звеньев, одно из которых имело сомкнутое кольцо на внешнем конце, а также псалии. Одно из колец удила отсутствовало. Размеры удила: общая длина предмета – 9,8 см, диаметр кольца – 2,8 см, толщина – 1 см. Псалии имели удлиненную прямую форму, одно из изделий было сломано пополам. Размеры целого предмета: длина – 17,3 см, толщина – 1,8 см. Размеры второго изделия: длина – 21 см, толщина – 2,5 см. Обнаруженные элементы конского снаряжения подверглись значительной коррозии, что осложняет их детальный анализ (рис. 4, 14).

Справа от погребенного выявлены остатки колчана, содержащего 13 железных наконечников стрел, ориентированных острием вверх в западном направлении. Часть наконечников оказалась спаянной между собой вследствие коррозионных процессов. Установлено, что они крепились к древку черешковым способом, причем на черешках двух экземпляров сохранились остатки берестяной обмотки. Сильная степень коррозии и неудовлетворительная сохранность артефактов затрудняют их полную типологическую классификацию. Предварительно наконечники можно условно разделить на два типа, оба из которых характеризуются плоским поперечным сечением. Первый тип – асимметрично-ромбический. Перо наконечника имеет ромбовидную форму, при этом стороны изгибаются ближе к острию. Размеры первого типа: общая длина – 6,2 см, длина лезвия – 4 см, ширина лезвия – 1,6 см. длина черешка – 2,2 см (рис. 4, 1, 3, 8, 13). Второй тип – ромбовидные наконечники. Перо представляет собой симметричную ромбовидную форму. Размеры второго типа: общая длина – 7,3 см, длина лезвия – 5 см, ширина лезвия – 1,4 см, длина черешка – 2,3 см (рис. 4, 4).

Аналогичные типы наконечников стрел ранее фиксировались в составе инвентаря воинских захоронений Павлодарской области, в частности, в погребениях близ села Теренколь (Смагулов 2012: 116–117) и в кургане №2 могильника Тасмола IV (Кадырбаев 1970: 42–53). Кроме того, на территории Центрального Казахстана, в составе Нуринской группы курганов, зафиксировано погребение воина с западной ориентацией, в котором был обнаружен колчан, содержащий стрелы с плоскими наконечниками (Маргулан 1959: 248–261).

По мнению исследователя в области средневекового вооружения Ю.С. Худякова, наряду с трехлопастными стрелами для поражения противника, не защищенного панцирем, активно использовались также двухлопастные, четырехлопастные и плоские наконечники (Худяков 1986: 150).

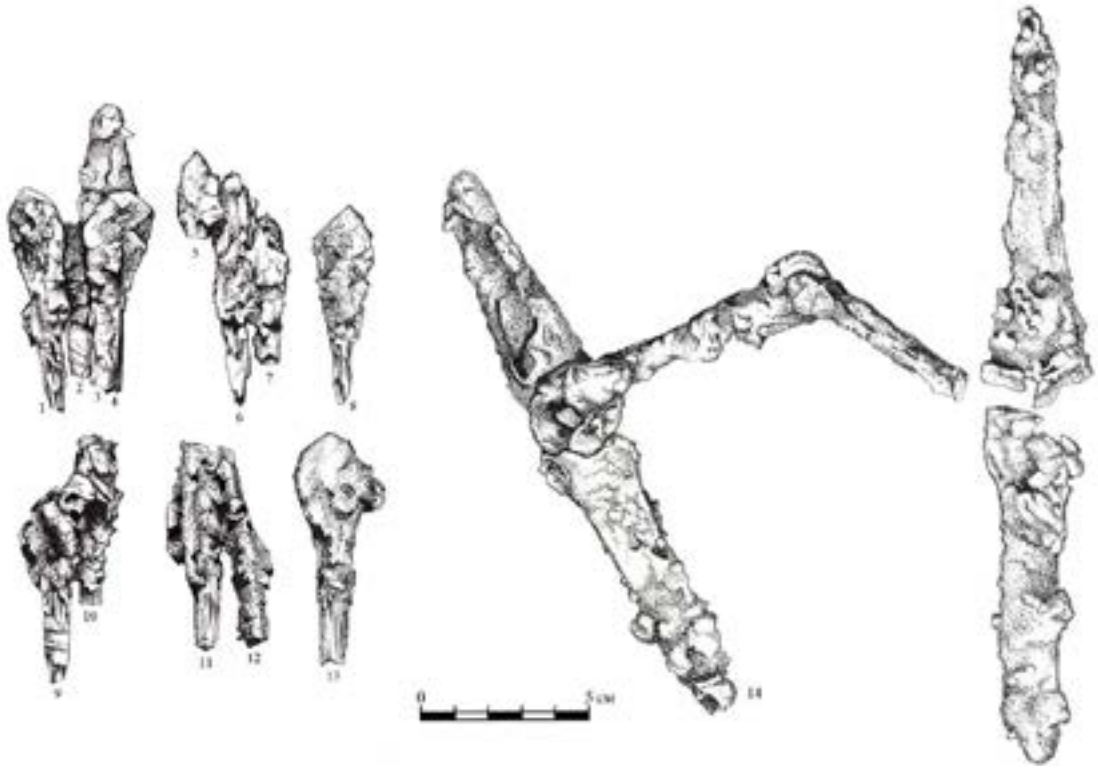

Рис. 4. Некоторые находки из погребения Майское
Fig. 4. Some finds from the Mayskoye burial ground

На грудной клетке погребенного зафиксированы металлические элементы, являвшиеся частью железного панцирного доспеха. Исходя из этого, можно предположить, что погребенный был облачен в ламеллярный доспех, состоящий из пластин, соединенных между собой с помощью отверстий, кожаных ремешков и тканевой основы.

Обнаруженная металлическая пластина ламеллярного типа имеет каплевидную форму: ее верхняя часть относительно шире нижней и имеет округлые очертания, плавно переходя в сужающуюся нижнюю часть с прямым краем и закругленными углами. На целых пластинах зафиксировано по семь отверстий: две пары боковых (по одной с каждой стороны) и три в нижней части. На внешней и внутренней поверхностях пластин выявлены следы и остатки ткани, что позволяет предположить, что пластины были нашиты на текстильную основу, обеспечивавшую дополнительную прочность конструкции. Примечательной особенностью пластин являются два «умбона» – полусферические выступы округлой формы диаметром 0,4 см. Размеры пластины: длина – 6 см. ширина – 2,1 см, толщина – 0,5 мм.

Анализ группы спаянных между собой пластин показывает, что они были расположены в два горизонтальных ряда, при этом элементы нижнего ряда частично перекрывали пластины верхнего.

Аналогичные панцирные пластины с умбоном были обнаружены в 2003 году в Майском районе Павлодарской области, вблизи села Кызыл-Енбек (Бермагамбетов 2004: 60-64). Кроме того, в Западном Казахстане, в районе Бек-Бике, был зафиксирован погребальный комплекс, содержащий останки воина, облаченного в полный панцирный доспех (Синицин 1950: 101–112) (рис. 5). Ламеллярные пластины с двумя выпуклостями были также выявлены в кургане №12 могильника Чернова, расположенного в Минусинской котловине, и, согласно проведенному анализу автора, датируются XIII веком (Кызласов 1983: 54–55).

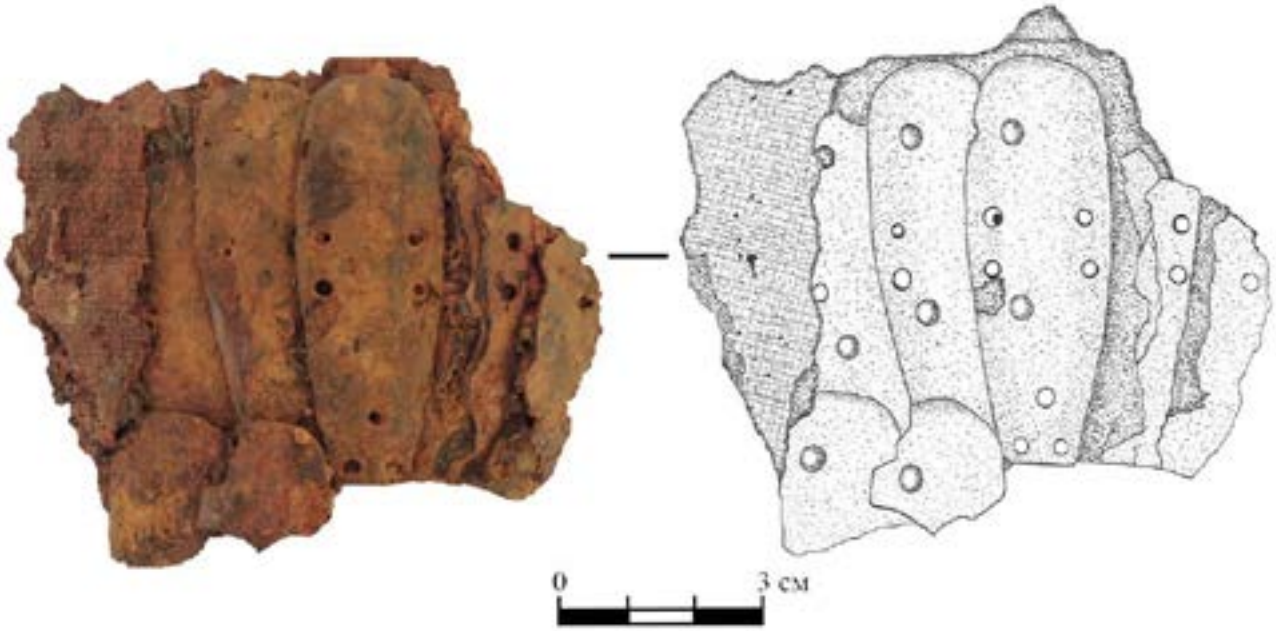

Рис. 5. Панцирные пластины из погребения Майское
Fig. 5. Armour plates from the Mayskoye burial ground

Уникальность данной находки обусловлена тем, что обнаруженные панцирные пластины значительно тоньше аналогичных известных образцов, а система отверстий и сохранившиеся следы ткани на их тыльной стороне указывают о креплении элементов к текстильной основе. Размеры пластин позволяют предположить, что данный тип доспеха отличался меньшим весом, что обеспечивало его владельцу большую маневренность и не ограничивало свободу движений в бою.

Данная археологическая находка является одним из немногих хорошо сохранившихся образцов ламеллярного доспеха в регионе, что придаёт ей исключительную значимость для дальнейших исследований в области исторического оружиеведения. Выявленный артефакт обладает высоким потенциалом для реконструкции боевого снаряжения и способствует углубленному изучению процессов культурных взаимодействий и развития технологий защитного вооружения на территории Казахстана.

Поскольку защитное вооружение данного типа встречается значительно реже других разновидностей доспехов, выявленные элементы предоставляют возможность детально изучить систему их крепления и реконструировать полный облик боевого оснащения.

Наличие остатков ткани на внешней поверхности пластин указывает на вероятность того, что поверх доспеха могло носиться текстильное одеяние в виде халата, накидки или иного элемента одежды. Это, в свою очередь, способствует реконструкции полного образа костюма воина раннесредневекового периода.

Заключение

Таким образом, исследование раннесредневековых памятников Павлодарского Прииртышья предоставляет уникальные возможности для углубленного изучения исторического прошлого региона. Анализ вещевого инвентаря и погребального обряда воина из захоронения Майское позволяет предварительно отнести данный комплекс к доисламским захоронениям XI-XIII вв. Проведение разведочных исследований в перспективе позволит выявить возможные сопутствующие захоронения в непосредственной близости от объекта, а также обнаружить дополнительные сведения, которые могут способствовать более точному определению его культурно-хронологической принадлежности и установлению связей с другими погребальными комплексами региона. Результаты археологических исследований памятников этого периода не только расширяют представления о культуре и традициях средневековых кочевых обществ, но и открывают новые перспективы для изучения их мировоззренческих установок, социальной организации и воинской культуры.

Благодарности

Выражаем благодарность Павлодарскому областному историко-краеведческому музею имени Г.Н. Потанина за предоставленный материал, а также редакции и рецензентам в научном сопровождении данной статьи.

Acknowledgments

The authors express their gratitude to the G.N. Potanin Pavlodar Regional Museum of History and Local Lore for providing the research materials, as well as to the editorial team and reviewers for their scholarly support of this article.

Алғыс үлесі

Авторлар Г.Н. Потанин атындағы Павлодар облыстық тарихи-өлкетану музейіне зерттеу материалдарын ұсынғаны үшін, сондай-ақ осы мақалаға ғылыми қолдау көрсеткен редакция ұжымына және рецензенттерге алғыстарын білдіреді.

Список литературы

Агеева Е.И., Максимова А.Г. Отчет Павлодарской экспедиции 1955 г. В: *Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР*. Алма-Ата: Наука. 1959. Т.7. С.32-58.

Арсланова Ф.Х. *Очерки средневековой археологии Верхнего Прииртышья*. Астана: Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. 2013. 405 с.

Бермагамбетов А.Ж., Амиргалина Г.Т. Раскопки кургана на могильнике Кызыл-Енбек в Павлодарской области. *Известия НАН РК. Серия общественных наук.* 2004. No.1(242), с.60–64.

Кадырбаев М.К., Бурнашева Р.З. Погребение кыпчака первой половины XIV века из

могильника Тасмола. В: *По следам древних культур Казахстана*. Алма-Ата. 1970. 293 с.

Кызласов И.Л. Аскизская культура Южной Сибири. X-XIV вв. В: *Свод археологических источников.* Вып. Е3-18. Москва: Наука. 1983. 128 с.

Маргулан А.Х. Раскопки погребения воина XIV века в долине реки Нуры. В: *Труды Института истории, археологии и этнографии*. Серия: Археология. Т.7. Алма-Ата: АН КазССР. 1959. 307 с.

Мерц В.К. Погребение монгольского времени на берегу р. Шидерты в Казахстане. В: *Сохранение и изучение культурного наследия Алтая: сборник научных статей.* Вып. XI. Барнаул. 2000. С. 238–242.

Синицын И.В. Археологические памятники по реке Малый Узень (Саратовская область и Западный Казахстан). *В: Краткие сообщения Института истории материальной культуры (КСИИМК).* Вып. XXXII. Москва-Ленинград. 1950. С.101–112.

Смагулов Т.Н. *Калбасунская башня.* Алматы: Хикари. 2012. 160 с.

Худяков Ю.С. *Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии.* Новосибирск: Наука. 1986. 269 с.

References

Ageeva E.I., Maksimova A.G. Otchet Pavlodarskoy ekspeditsii 1955 g. In: *Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR.* Alma-Ata: Science Publ. 1959. Vol.7, pp.32–58. (in Russian)

Arslanova F.Kh. *Ocherki srednevekovoy arkheologii Verkhnego Priirtysh'ya.* Astana: Publishing Group of the branch of the Institute of Archeology named after A.H. Margulan in Astana. 2013. 405 p. (in Russian)

Bermegambetov A.Zh., Amirgalina G.T. Raskopki kurgana na mogil'nike Kyzyl-Enbek v Pavlodarskoy oblasti. *News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. A series of social sciences*. 2004. No.1(242), pp. 60–64. (in Russian)

Kadyrbaev M.K., Burnasheva R.Z. Pogrebenie kypchaka pervoy poloviny XIV veka iz mogil'nika Tasmola. In: *In the footsteps of ancient cultures of Kazakhstan.* Alma-Ata. 1970. 293 p. (in Russian)

Kyzlasov I.L. Askizskaya kultura Yuzhnoy Sibiri. X-XIV vv. In: *A set of archaeological sources.* Issue E3–18. Moscow: Nauka Publ. 1983. 128 p. (in Russian)

Margulan A.Kh. Raskopki pogrebeniya voina XIV veka v doline reki Nury. In: *Proceedings of the Institute of History, Archeology and Ethnography. Series: Archeology.* Vol.7. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR. 1959. 307 p. (in Russian)

Merts V.K. Pogrebenie mongol'skogo vremeni na beregu r. Shiderty v Kazakhstane. In: *Preservation and study of the cultural heritage of Altai: collection of scientific articles.* Issue XI. Barnaul. 2000. Pp. 238–242. (in Russian)

Sinitsyn I.V. Arkheologicheskie pamyatniki po reke Malyi Uzen' (Saratovskaya oblast' i Zapadnyi Kazakhstan). Brief reports from the Institute of the History of Material Culture (KSIIMK). Issue XXXII. Moscow–Leningrad. 1950. Pp. 101–112. (in Russian)

Smagulov T.N. *Kalbasunskaya bashnya*. Almaty: Hikari Publ. 2012. 160 p. (in Russian)

Khudyakov Yu.S. *Vooruzhenie srednevekovykh kochevnikov Yuzhnoy Sibiri i Tsentral'noy Azii.* Novosibirsk: Nauka Publ. 1986. 269 p. (in Russian)

Information about authors

Assiya Ye. Karazhigitova – PhD doctoral student in "Archaeology and Ethnology", L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2, Satpayev st., 010008, Astana, Kazakhstan; Researcher, Branch of A.Kh. Margulan Institute of Archaeology in Astana, 22, Abai Avenue, 010000, Astana, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-4321-811X, assiya2108@mail.ru

Georgy Yu. Peresvetov – researcher, G.N. Potanin Pavlodar Regional Museum of History and Local Lore, 149, Astana st., 140000, Pavlodar, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0003-0639-4055, peresvet_sv@mail.ru

Alibek Zh. Kabyldinov – researcher, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, 44, Dostyk Avenue A25D9K0, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0005-5458-9679, aliba1987@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Әсия Ержанқызы Қаражігітова – «Археология және этнология» мамандығы бойынша PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев к., 2, 010008, Астана, Қазақстан; Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының Астана қ. филиалының ғылыми қызметкері, Абай даңғ., 22, 010000, Астана, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0002-4321-811X, assiya2108@mail.ru

Георгий Юрьевич Пересветов – ғылыми қызметкер, Г.Н. Потанин ат. Павлодар облыстық тарихи-өлкетану музейі, Астана к. 149, 140000, Павлодар, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0003-0639-4055, peresvet_sv@mail.ru

Әлібек Жасыбайұлы Қабылдинов – ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан, Достық даңғылы, 44, A25D9K0, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0005-5458-9679, aliba1987@mail.ru

Сведения об авторах

Асия Ержановна Каражигитова – PhD докторант по специальности «Археология и этнология», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан; научный сотрудник Филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана, пр. Абай, 22, 010000, Астана, Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-4321-811X, assiya2108@mail.ru

Георгий Юрьевич Пересветов – научный сотрудник Павлодарского областного историко-краеведческого музея им. Г.Н. Потанина, ул. Астана, 149, 140000, Павлодар, Казахстан, https://orcid.org/0009-0003-0639-4055, peresvet_sv@mail.ru

Алибек Жасыбайевич Кабылдинов – научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана, пр. Достык, 44, A25D9K0, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0009-0005-5458-9679, aliba1987@mail.ru

Author Contributions

Author Contributions **A**.E. Karazhigitova – preparation of the article text; analysis of its key sections; formatting of the material in accordance with the requirements of the editorial board. G.Yu. Peresvetov – provision of archaeological materials that formed the basis of the study. A.Zh. Kabaldinov – analysis of weaponry artifacts and preparation of illustrative materials.

Авторлардың үлесі

А.Е. Қаражігітова – мақала мәтінін дайындау; оның негізгі бөлімдерін талдау; мате-

риалды редакциялық алқаның талаптарына сәйкес ресімдеу. Г.Ю. Пересветов – зерттеудің негізін қалаған археологиялық материалдарды ұсыну. А.Ж. Қабылдинов – қаружарақ заттарын талдау және иллюстрациялық материалды дайындау.

Вклад авторов.
А.Е. Каражигитова осуществила подготовку текста статьи, провела анализ его ключевых разделов и оформила материал в соответствии с требованиями редакционного комитета. Г.Ю. Пересветов предоставил археологический материал, послуживший основой для исследования. А.Ж. Кабылдинов выполнил анализ предметов вооружения и подготовил иллюстративный материал.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / ***Раскрытие информации о конфликте интересов***. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. /***Disclosure of conflict-of-interest information.*** The author claims no conflict of interest

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 17.03.2025.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 02.04.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 16.06.2025.

GUMILYOV JOURNAL OF HISTORY
ISSN: 3080-129X. eISSN: 3080-6860
WORLD HISTORY – ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ –
ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ –

Research article
IRSTI 03.91.91

https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-43-63

Reframing Kazakhstan's History in European Historiography: Perspectives from French, German, and Italian Traditions

N. Abdinassir[a] ✉, S. Kovalskaya[a], B. Gábor[b]
[a]*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*
[b]*University of Debrecen, Debrecen, Hungary*
[a]✉*nazzira.abdinassir@gmail.com*

Аннотация. European scholarly research has been instrumental in enhancing our comprehension of Kazakhstan's and Central Asia's historical development. This article analyzes the contributions of contemporary French, German, and Italian scholars to the study of the historiography of Kazakhstan's history while also providing a broader context for the academic activities of European researchers. The focus on French, German, and Italian scholars is due to their strong academic traditions in studying imperial and Soviet history.

The article briefly outlines the development of national historiographical schools in these European countries. Particular attention is given to the second half of the 20th century, when, alongside academic Oriental Studies, a politicized and ideologically driven field known as Sovietology emerged, influencing the study of Kazakhstan's history. Following the collapse of the USSR, regional studies developed, and Kazakhstan ceased to be viewed solely as part of a larger structure, whether imperial or Soviet, and became an independent research subject. This shift significantly impacted both research topics and methodological approaches, shaping contemporary European historical scholarship. The article primarily focuses on the works of contemporary authors who have been particularly active in recent years in publishing on the history of Kazakhstan, frequently conducting extensive research in Kazakhstani archives, teaching at local universities, and engaging in sustained academic collaboration with Kazakhstani colleagues.

The research consists of three main sections, each dedicated to analyzing modern historiography in France, Germany, and Italy. Using historiographical analysis, each section examines the formation of national historiographical schools, disciplinary approaches, key scholars, established narratives, interpretative frameworks, and dominant research themes. French scholars such as Marlène Laruelle and Thierry Zarcone have studied Kazakhstan's religious traditions and socio-cultural evolution, while Isabelle Ohayon has explored its Soviet-era transformations. German scholar Robert Kindler has made a significant contribution to the study of the 1930s famine in Kazakhstan. Additionally, Kindler and Sophie Roche have analyzed migration processes and the personal histories of ethnic Germans, thereby examining Germany's historical ties with Kazakhstan. Italian scholars such as Niccolò Pianciola and Beatrice Penati have significantly contributed to economic and environmental history research in the region. This study also evaluates the role of key academic institutions, such as INALCO in France and Humboldt University in Germany, in shaping European research on Kazakhstan. By

© Abdinassir N., Kovalskayaa S., Gábor B, 2025

analyzing recent publications and historiographical trends, the authors highlight the shift from Soviet-centered narratives to interdisciplinary and locally oriented approaches.,
The authors conclude that European historiography offers a comprehensive and multifaceted understanding of Kazakhstan's history, contributing to global discussions on imperial and Soviet legacies, as well as regional transformations, ultimately enriching the broader academic discourse.
Keywords: Kazakhstan; Central Asia; European scholarship; academic cooperation; imperial legacy; Sovietology; regional studies

For citation: Abdinassir N., Kovalskaya S., Biczó G. Reframing Kazakhstan's History in European Historiography: Perspectives from French, German, and Italian Traditions. *Gumilyov Journal of History.* 2025. Vol.151, no.2, pp.43–63. *https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-43-63*

Funding: This scientific article was prepared within the framework of the implementation of the program BR24993173 This research has been/was/is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

Переосмысление истории Казахстана в европейской историографии: подходы французской, немецкой и итальянской научных школ

Н. Абдинасыр[a], С. Ковальская[a], Б. Габор.[b]

[a]*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

[b]*Дебреценский университет, Дебрецен, Венгрия*

Аннотация. Европейские научные исследования сыграли важную роль в углублении наших знаний по истории Казахстана и Центральной Азии. В данной статье анализируется вклад современных французских, немецких и итальянских ученых в историографию Казахстана, а также представлен более широкий контекст академической деятельности европейских ученых. Акцент на французских, немецких и итальянских исследователях обусловлен их фундаментальными академическими традициями в изучении имперской и советской истории. В статье кратко изложено становление национальных историографических школ в данных европейских странах. Во второй половине XX века в рамках академического востоковедения сформировалось политизированное, идеологически заданное направление – советология. С распадом СССР возникли региональные исследования, и Казахстан перестал изучаться исключительно как часть некоего большого целого – будь то империя или СССР, став самостоятельным объектом изучения. Данная ситуация существенно повлияла как на выбор тематики исследований, так и на разнообразие методологических подходов, на которые опираются современные европейские историки. Основной акцент в статье сделан на характеристике трудов современных авторов, кто особенно активно публикуется по истории Казахстана в последние годы, часто и подолгу работает в казахстанских архивах, преподает в университетах, ведет активную совместную академическую деятельность с казахстанскими коллегами.

Статья разделена на три основных блока, каждый из которых посвящен анализу современной историографии во Франции, Германии и Италии. Опираясь на методологию сравнительного историографического анализа, в каждом из них мы проследили формирование национальных историографических школ, дисциплинарное пространство, выделили основные персоналии,

созданные нарративы и интерпретационные рамки, тематику исследований, с краткой характеристикой вклада каждого из ученых. Французские исследователи, такие, как Марлен Ларюэль и Тьерри Заркон, изучали религиозные традиции населения Казахстана и их социокультурную эволюцию, в то время как работы Изабель Огайон позволяют глубже понять трансформацию страны в советский период. Весьма существенным является вклад немецкого ученого Роберта Киндлера в дальнейшую разработку темы голода 30-х годов XX века в Казахстане. Кроме того, Роберт Киндлер и Софи Роше анализировали процессы миграции, изучая личные истории представителей немецкого населения, тем самым анализируя исторические связи Германии с Казахстаном. Итальянские исследователи, такие, как Никколо Пианчола и Беатриче Пенати, внесли значительный вклад в изучение экономической и экологической истории региона. В данном исследовании также дается характеристика роли ключевых академических институтов, таких, как Национальный институт восточных языков и цивилизаций во Франции и Берлинский университет имени Гумбольдта в Германии. Анализируя новейшие публикации и историографические тенденции, авторы подчеркивает эволюцию европейских исследований о Казахстане, акцентируя сдвиг от советоцентричных нарративов к междисциплинарным и локально ориентированным подходам. Авторы приходят к выводу, что европейская историография предоставляет глубокое и много-гранное понимание истории Казахстана, способствуя глобальным дискуссиям об имперском и советском наследии, а также региональных трансформациях, что способствует обогащению академического дискурсивного пространства.
Ключевые слова: Казахстан; Центральная Азия; европейская наука; академическое сотрудничество; имперское наследие; советология; региональные исследования

Для цитирования: Абдинасыр Н., Ковальская С., Габор Б. Переосмысление истории Казахстана в европейской историографии: Подходы французской, немецкой и итальянской научных школ. *Gumilyov Journal of History.* 2025. Т.151, no.2, с.43-63. *https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-43-63*

Финансирование: Данная научная статья подготовлена в рамках реализации программы BR24993173 «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана» КН МОН РК.

Қазақстан тарихын еуропалық тарихнамада қайта пайымдау: француз, неміс және итальян ғылыми мектептерінің көзқарастары

Н. Әбдінасыр[a], С. Ковальская[a], Б. Габор.[b]

[a]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

[b]Дебрецен университеті, Дебрецен, Мажарстан

Аңдатпа. Еуропалық ғылыми зерттеулер Қазақстан мен Орталық Азия тарихын тереңірек түсінуге айтарлықтай үлес қосты. Бұл мақалада қазіргі француз, неміс және итальян ғалымдарының Қазақстан тарихының тарихнамасын зерттеуге қосқан үлесі талданып, сонымен қатар еуропалық зерттеушілердің академиялық қызметінің кеңірек контексті қарастырылады. Француз, неміс және итальян ғалымдарына ерекше назар аударылуы олардың империялық және кеңестік тарихты зерттеудегі берік академиялық дәстүрлеріне байланысты.

Мақалада осы еуропалық елдердегі ұлттық тарихнамалық мектептердің қалыптасу үдерісі қысқаша сипатталады. Қазақстан тарихын зерттеуге ықпал еткен кеңестік идеологияға негізделген кеңестану (советология) атты саясиланған бағыт академиялық шығыстану ілімімен қатар XX ғасырдың екінші жартысында ерекше дамыған кезеңге ерекше назар аударылады. КСРО ыдырағаннан кейін өңірлік зерттеулер қарқын алып, Қазақстан тек үлкен біртұтас құрылымның (империя немесе Кеңес Одағы) бөлігі ретінде ғана емес, дербес зерттеу нысаны ретінде қарастырыла бастады. Бұл өзгеріс зерттеу тақырыптарының таңдалуына және қазіргі еуропалық тарихшылар қолданатын әдіснамалық тәсілдердің әртүрлілігіне айтарлықтай әсер етті. Мақалада негізгі назар соңғы жылдары Қазақстан тарихы бойынша белсенді түрде ғылыми еңбектер жариялап жүрген қазіргі заманғы авторлардың зерттеулерін сипаттауға бағытталған. Аталған ғалымдар Қазақстан архивтерінде жиі әрі ұзақ мерзім жұмыс жасап, жоғары оқу орындарында дәріс оқып және қазақстандық әріптестерімен бірлескен академиялық ынтымақтастықты белсенді түрде жүзеге асырып келеді.
Мақала үш негізгі бөлімге бөлінген, олардың әрқайсысы Франция, Германия және Италиядағы қазіргі тарихнаманы талдауға арналған. Салыстырмалы тарихнамалық талдау әдістемесін қолдана отырып, әр бөлімде ұлттық тарихнамалық мектептердің қалыптасуы, олардың пәндік шеңбері, негізгі ғалымдары, жетекші нарративтері мен интерпретациялық тәсілдері, сондай-ақ басты зерттеу тақырыптары қарастырылып, әр ғалымның қосқан үлесі қысқаша сипатталады.
Француз зерттеушілері, атап айтқанда Marlène Laruelle және Thierry Zarcone, Қазақстан халқының діни дәстүрлері мен олардың әлеуметтік-мәдени эволюциясын зерттеген. Ал Isabelle Ohayon-ның еңбектері елдің кеңестік кезеңдегі трансформациясын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Неміс ғалымы Robert Kindler Қазақстандағы 1930-жылдардағы ашаршылықты зерттеу ісін ілгерілетуге айтарлықтай үлес қосты. Сонымен қатар, Robert Kindler мен Sophie Roche көші-қон үдерістерін зерттеп, неміс диаспорасы өкілдерінің жеке тарихын талдау арқылы Германия мен Қазақстан арасындағы тарихи байланыстарды қарастырды. Итальян зерттеушілері Niccolò Pianciola және Beatrice Penati аймақтың экономикалық және экологиялық тарихын зерттеуге айтарлықтай үлес қосты. Бұл зерттеу сондай-ақ Франциядағы Шығыс тілдері және өркениеттерінің ұлттық институты (INALCO) мен Германиядағы Берлиннің Гумбольдт университеті сияқты негізгі академиялық институттардың рөлін бағалайды. Жаңа жарияланымдар мен тарихнамалық үрдістерді талдай отырып, авторлар еуропалық зерттеулердің Қазақстан туралы көзқарасының эволюциясын атап көрсетеді, атап айтқанда, кеңес орталықтанған нарративтерден пәнаралық және жергілікті бағытталған тәсілдерге көшу үрдісін айқындайды.
Авторлар еуропалық тарихнаманың Қазақстан тарихын жан-жақты әрі терең түсінуге мүмкіндік беретінін, сонымен қатар империялық және кеңестік мұралар мен өңірлік трансформациялар туралы жаһандық ғылыми талқылауларға үлес қосатынын тұжырымдайды. Бұл өз кезегінде академиялық дискурстың кеңеюіне ықпал етеді.
Түйінді сөздер: Қазақстан; Орталық Азия; еуропалық ғылым; академиялық ынтымақтастық; империялық мұра; кеңес беру; аймақтық зерттеулер

Introduction

Throughout the late 20th century and in recent decades, scholars have had a consistent research interest in Central Asia. The region's rich history, relationship with Russia and the Soviet Union, and its rich cultural landscape have all drawn the attention of scholars from

around the world. Due to its important role within the region, Kazakhstan often features within this research, either being mentioned in more general discussions of the region and studies on other Central Asian countries or as the focal point, with particular focus on its dynamic ethno-demography. While much of the research into Kazakh history and culture has, of course, been carried out by Kazakhs and Kazakhstani themselves, it is also important to examine research that has been carried out by those outside of the country as well, whose studies offer special insights, perspectives, and methodologies that might not be found in local research.

Much of the foreign research that touches on Kazakhstan's ethno-demography has been carried out by Western historians from the United States and Europe. The United States, as a result of its position as one of the major powers during the Cold War, has mostly examined Kazakhstan about the Soviet Union, either as a pre-Soviet entity or as a Soviet or post-Soviet republic. Although a similar trend can be found in European research on Kazakhstan as well, the body of research published on Central Asia by European researchers has explored a wider range of historical and cultural topics, and it can be argued that this diversity of topics presents a more authentic and dynamic picture of Kazakhstan and its role in the region.

In the study and classification of foreign historiography, language has traditionally served as the primary criterion for distinguishing between different scholarly traditions. Consequently, historiographical literature is often categorized into English-, French-, German-, and other language-based schools. Among these, the four major English-speaking countries – the United Kingdom, the United States, Canada, and Australia – are frequently regarded as representing variations of a shared cultural and academic model, commonly referred to as Anglo-American or English-language historiography.

At the same time, a significant body of historiographical work has been produced by scholars residing outside the so-called "Anglo-American world." These authors often write directly in English or have their research translated into English, subsequently gaining recognition within the international academic community.

Many of the scholars whose works are analyzed in this study have earned academic degrees from British or American institutions. A substantial number of researchers from various regions now teach and conduct research at universities and academic centers across Europe, North America, and Asia. Their publications frequently reflect the methodological standards and scholarly traditions of British or American research schools, where their work is often published.

This article also draws upon works by French, German, and Italian scholars that have been published in English.

With this in mind, the present paper seeks to discuss and analyze European research on Central Asia, focusing on those studies that are either specifically focused on Kazakhstan or reference Kazakhstan within broader discussions on the region or specific regional contexts. Given the vast scope of such a historiographical investigation, this article prioritizes modern contributions to provide a more focused analysis. As an examination of the research of every European country would be much too extensive and thus beyond the scope of the present study, this paper focuses on three national contexts that have contributed extensive research in this area: France, Germany, and Italy. In the interest of examining publications that have received greater international attention, this article mainly examines research that was either published in English or translated. In addition to examining some of the foundational publications from the second half of the 20th century, the study places particular interest in more recent research,

which provides fresh perspectives and new lines of inquiry into Kazakhstan and the region in general, as well as its relation to the rest of the world. Supplementary perspectives from journalists and political scientists are also briefly mentioned to provide further context on European interest in Kazakhstan and Central Asia.

The focus on French, German, and Italian scholars' studies of Kazakhstan is rooted in their well-established traditions of exploring imperial histories, a hallmark of their academic approaches. As noted by Svetlana Kovalskaya, Western interest in Kazakhstan's steppes has spanned centuries, leading to a rich historiographical base in European languages. Within this tradition, French, German, and Italian scholars have distinguished themselves through their in-depth examinations of Central Asia's imperial and colonial dimensions. These studies align with the broader historical focus of their respective academic cultures, prioritizing the analysis of empires and their societal, cultural, and political impacts (Kovalskaya 2013).

French scholars have extensively analyzed Kazakhstan's integration into the Russian Empire and its subsequent Soviet experience, particularly concerning religious, cultural, and political dynamics. Drawing from their country's unique historical ties to Kazakhstan, German researchers have contributed significantly to understanding its socio-economic transformations during the imperial and Soviet periods. Though less prolific, Italian scholars have made valuable contributions to studying economic and environmental aspects of Kazakhstan's history, focusing on themes like land reforms and resource management under imperial governance.

By centering the analysis on these three traditions, this study highlights the depth and richness of their contributions, which offer critical perspectives on Kazakhstan's historical trajectory. These academic traditions, emphasizing imperial frameworks, provide a complex understanding of Kazakhstan's role within larger geopolitical and historical contexts, enriching the global discourse on Central Asia.

Methodology, methods, and materials

This study employs a rigorous historiographical approach to examine how Kazakhstan's history has been represented in European scholarship. Drawing on scholarly articles, monographs, and institutional publications, it evaluates thematic continuities, methodological shifts, and historiographical biases in French, German, and Italian works, alongside contributions from Kazakhstani historians.

A comparative historiographical analysis traces evolving narratives, interpretative frameworks, and divergent perspectives on Kazakhstan's political, economic, and cultural transformations. Additionally, textual and discourse analysis critically engage with academic discourse, ideological influences, and interdisciplinary methodologies that shape the field.

The study adopts a historical-comparative and interdisciplinary approach to explore the contributions of contemporary European scholars within the broader context of Central Asian studies. Reviewing primary and secondary sources establishes the historical foundations of European engagement with Kazakhstan, providing a deeper understanding of shifting research paradigms and historiographical trends. Prioritizing contextual interpretation over quantitative analysis, this approach highlights the evolving conceptualization of Kazakhstan's history within European scholarship. To build a comprehensive understanding of their role, the research begins with a review of primary and secondary sources that provide historical context for European engagement with the region.

At the heart of this research is an examination of recent scholarly contributions from Italian, German, and French researchers, each of whom approaches the study of Kazakhstan from different disciplinary perspectives. Studies in historical geography by scholars like Josef Markwart (Markwart 1930) have provided foundational insights into Kazakhstan's spatial and territorial dynamics, establishing a framework that continues to inform contemporary research. Building upon this tradition, archaeological investigations, such as the work of Gian Luca Bonora (Bonora 2020), offer crucial material evidence that enriches our understanding of Kazakhstan's historical landscape. Migration and demographic studies are also significant, with researchers such as Robert Kindler (Kindler 2018) focusing on population movements and socio-political transformations. Additionally, the scholarship of I. Ohayon (Ohayon 2016) and N. Pianciola (Pianciola 2001; Pianciola 2020) offer crucial insights into Kazakhstan's Soviet past, particularly about forced collectivization, famine, and state policies.

This study also adopts a comparative perspective, examining common themes and methodological trends across these three groups of scholars. A key focus is how French, German, and Italian researchers frame their analyses within imperial, colonial, and post-colonial narratives and how their academic traditions influence their approaches to Central Asian studies. Furthermore, the research explores discussions surrounding Kazakhstan's evolving cultural identity, migration patterns, and international academic collaboration, as reflected in the works of Pianciola and Zharassov (Pianciola et al. 2020).

The materials used in this study reflect a wide range of sources, from historical travel accounts and Soviet-era research to contemporary academic studies and online publications. Alongside historical interpretation, empirical data from sources such as *Harvard Ukrainian Studies* (Pianciola 2001) and *Central Asian Affairs* (Ohayon 2016) offer valuable perspectives on the long-term effects of political and social transformations in Kazakhstan. By synthesizing these diverse materials and integrating historical, thematic, and contemporary academic perspectives, this study aims to provide a comprehensive understanding of how European scholarship on Kazakhstan has evolved. In doing so, it highlights the broader significance of cross-cultural academic exchanges and the role of interdisciplinary approaches in advancing Central Asian studies.

After the collection and analysis of materials, and during the final stages of drafting, Grammarly was employed to support paraphrasing and improve linguistic clarity. It is important to note that the initial version of the manuscript was developed independently, without the use of AI tools.

Literature review

The study of historiography – particularly foreign historiography – has long been an important and established field within historical scholarship. The analysis of how Kazakhstan has been represented in foreign academic traditions is not a new concern; rather, it has developed over several decades and is supported by a significant body of literature, especially in English-language scholarship. This body of work reflects the diversity and specificity of national historiographical schools, each shaped by its intellectual traditions, political context, and cultural frameworks.

As noted earlier, language has often served as a primary marker in the classification of historiographical traditions. In addition to this linguistic dimension, many of the countries central to this study – namely, Italy, Germany, and France – possess long-standing traditions of

researching the histories of empires, including their colonial legacies and comparative imperial experiences. This provides a valuable context for examining how these academic cultures have approached the history of Kazakhstan and Central Asia more broadly.

A substantial body of research by Kazakh scholars has been devoted to analyzing how Kazakhstan is represented in foreign historiography. While it is beyond the scope of this section to cover all contributions exhaustively, it is essential to highlight several foundational works that have significantly shaped the field. The discussion that follows focuses on key scholars whose research has helped clarify how Kazakhstan's past has been interpreted through various external academic traditions and how local researchers have critically responded to these perspectives.

K.L. Esmagambetov, in What Was Written About Us in the West? (Esmagambetov 1992), was among the first to systematically document and analyze how Kazakhstan was depicted in Western scholarship. He underscored the importance of applying rigorous methods when interpreting external narratives, while challenging the lingering colonial assumptions inherited from Soviet historiography.

B.M. Suzhikov was one of the first to reassess Western Sovietology not as an object of ideological rejection, but as a legitimate academic field (Suzhikov 1991; Suzhikov 1993; Suzhikov 1997).

M.T. Laumulin has also made notable contributions by examining how Kazakhstan has been portrayed in Western political science and historical research. The bibliographic guide co-authored with T. Beysembayev (Laumulin et al. 1994) remain important reference points in the field. His later volume Central Asia and Kazakhstan in Foreign Political Science and Global Geopolitics (Laumulin 2005) consolidates a wide range of Western perspectives on the region, spanning geopolitical, economic, and academic contexts.

R.M. Tashtemkhanova has focused on the German academic tradition, a relatively underexplored area within Kazakh historiography. Her doctoral research (Tashtemkhanova 2005) and textbook "The German School of Central Asian Studies and Kazakhstan Studies" (Tashtemkhanova 2005) examine German perspectives on modernization, ethnographic research, and the Ostforschung legacy. Beyond her academic publications, her participation in international programs has fostered stronger institutional links between Kazakh and European scholarship.

Z. Shaimardanova, in her monograph "Two Centuries of French Historiography of Kazakhstan" (Shaimardanova 2015), studies how French Sovietology and post-Soviet scholarship have interpreted themes such as colonization, national movements, and socio-economic development. Her comparative approach highlights the evolving relationship between Kazakh and French academic traditions.

G.B. Byrbayeva, in her monograph Central Asia and Sovietism and related research (Byrbayeva 2005), traces the conceptual shifts in Euro-American Sovietology from totalitarian frameworks toward more historically grounded analyses. Her work addresses identity, political history, and religion in Central Asia, situating these themes within broader theoretical debates.

These scholars have established a foundation for studying how Kazakhstan has been interpreted in Western academic traditions. Their work has opened the way for further inquiry into how these narratives have been received, adapted, and re-evaluated in contemporary European historiography (Kovalskaya 2007).

Results and Discussion

The findings of this study demonstrate the distinct but complementary contributions of French, German, and Italian scholars to the study of Kazakhstan within the broader context of Central Asia. Each research tradition brings unique perspectives and methodologies, collectively enriching the understanding of Kazakhstan's historical, cultural, religious, and geopolitical evolution.

History, Religion, and Culture: Insights from French Research

France has long held a prominent position in the development of Western scholarship on Kazakhstan and Central Asia, particularly during the Cold War era. Influenced by broader transatlantic academic trends, many French scholars approached the region through the prism of Soviet studies, often emphasizing questions of ideology, governance, and religion. Foundational figures such as Alexandre Bennigsen, René Grousset, and Hélène Carrère d'Encausse played a crucial role in shaping early interpretations of the region. Bennigsen's collaboration with Lemercier-Quelquejay in Islam in the Soviet Union (Bennigsen 1967), though based on valuable Soviet archival material, reflected certain limitations of its time, most notably in its assertion that Kazakh nomads were "only superficially Islamicised." His later works (Bennigsen 1980), however, adopted a more critical lens, addressing both Western misconceptions and the operational realities of Soviet religious institutions.

Carrère d'Encausse's influential book Decline of an Empire (d'Encausse 1979) offered an incisive comparison between Russian imperial expansion and Soviet control, placing particular emphasis on Kazakh resistance under leaders like Kenesary Khan. Her fluency in Russian and access to internal Soviet documents gave her research a strong empirical foundation, although her broader conclusions were still shaped by Cold War-era ideological perspectives. Similarly, Grousset's Empire of the Steppes (Grousset 1970) remains notable for its comprehensive historical sweep and rich archaeological insight, even as it reflects orientalist frameworks typical of its time.

Like their German and Italian counterparts, French scholars have moved beyond Sovietological frameworks and totalitarian theory, increasingly grounding their analyses in post-Soviet scholarship and contemporary historiographical approaches.

While these classic works remain influential, contemporary French scholarship has moved toward more nuanced, interdisciplinary approaches – grounded in fieldwork, new archival discoveries, and local engagement – which now form the core of current academic discourse on Kazakhstan.

Vincent Fourniau, historian and director of studies at École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS), is a leading scholar on Central Asian history, including Kazakhstan. His research spans the 16th to 20th centuries, focusing on social history and collective identities. In De l'indigénisation à l'indépendance, he examines how Soviet policies shaped national identities, using history, ethnology, and archaeology to construct collective memory (Fourniau 2019). Challenging conventional narratives on Sovietization, he offers a fresh perspective on identity formation in the 18th and 19th centuries. As former director of the French Institute for Central Asian Studies (IFEAC) in Tashkent, his tenure fostered academic collaboration and strengthened global scholarly networks. (Fourniau 2019).

Much of the academic research on Central Asia in France can be linked to the National Institute for Oriental Languages and Civilizations. Known for its extensive research on the region, INALCO is important in fostering academic connections and advancing Central Asian studies.

Catherine Poujol, one of the most influential French historians specializing in Kazakhstan and Central Asia, has been key in advancing INALCO's contributions to the field. Her research covers Kazakhstan's nomadic heritage, Soviet-era experiences, and post-Soviet transformation, providing a comprehensive historical perspective. Emphasizing Kazakhstan's role as a cultural and geopolitical crossroads, she highlights its regional and global significance. Through her academic work and efforts to strengthen France-Central Asia scholarly ties, Poujol has significantly contributed to Kazakhstan's historiography and reinforced INALCO's position as a leading center for Central Asian studies (Poujol 2022).

While the previously mentioned French scholars examined religion in their works, none have gone quite as deep into the topic as Thierry Zarcone, who has carried out extensive investigations and fieldwork into the religious landscape of Central Asia, with many of his studies focusing on or mentioning the unique religious traditions and landscape of Kazakhstan, many of which he witnessed first-hand during his time in the region. In the volume that he edited with Alexandre Papas and Thomas Welsford entitled Central Asian Pilgrims, he includes his chapter, which highlights a particularly striking phenomenon of "second Meccas" or "Ka'bas", holy sites that complement or even substitute the originals in the eyes of locals, including in this list the shrine of Ahmad Yasawi in Turkistan. In his chapter, Zarcone highlights how unorthodox practices such as these are at odds with the Spiritual Board of Kazakhstan, underscoring the complicated religious dynamics in the country and the broader region.

While the work of the previously-mentioned modern French scholars in this area aims to explore new frontiers in research into Kazakhstan, the work of Isabelle Ohayon, a critical figure in French historiography on Kazakhstan, revisits some of the more traditional themes, albeit with a fresh set of interpretations and insights drawn from emerging historical documents. This can be seen in one of her articles examining the role of lineage societies in Kazakhstan during the Soviet period. The article examines newly discovered reports highlighting how the authorities viewed Kazakh kinship values at the time while underscoring how these views influenced policy decisions (Ohayon 2016).

Unlike their predecessors, Isabelle Ohayon, Marc Elie, and others were granted a unique opportunity to work in the archives of Kazakhstan. This access enabled the publication of new works that have made a significant contribution to the study of the subject matter. Isabelle Ohayon is a recognized expert on collectivization and famine in Kazakhstan (Ohayon 2009). Marc Elie currently serves as Deputy Director of the Centre for Russian, Caucasian, Central European, and Central Asian Studies in Paris. The two scholars have collaborated productively, and among their joint publications are works dedicated to the Brezhnev era of Soviet history (Ohayon et al. 2013).

Svetlana Kovalskaya highlights that French scholarship offers a multidimensional perspective on Kazakhstan's historical and cultural development. It bridges historical analyses of imperial and Soviet legacies with contemporary migration, geopolitics, and religion studies. Furthermore, it enriches the global academic dialogue by integrating Kazakh history into broader discussions of Central Asia's role in world history. This integration fosters greater understanding and recognition of Kazakhstan's unique trajectory as a cultural, historical, and

geopolitical crossroads. By continuing to build on these scholarly traditions, French researchers contribute significantly to the refined understanding of Kazakhstan both within and beyond the region (Kovalskaya 2013).

French historiography on Kazakhstan demonstrates both historical continuity and methodological evolution. From Cold War-era political readings of Islam and Soviet governance by Bennigsen and d'Encausse to more recent studies by Zarcone, Ohayon, Fourniau, and Poujol, French scholars have offered nuanced, multi-layered analyses that combine archival research, fieldwork, and interdisciplinary approaches. While early works often reflected the geopolitical context of their time, contemporary French research moves toward a deeper understanding of identity, memory, and religious complexity in Kazakhstan. The emphasis on cultural hybridity, localized practices, and historical legacies reveals a clear progression from ideological interpretations to empirically grounded scholarship. This dynamic development not only enhances Kazakhstan's visibility in European historiography but also affirms France's role as a key contributor to Central Asian studies.

Contributions of German Researchers and Institutions

Historical, geopolitical, and scientific factors have shaped German interest in Kazakhstan and Central Asia. As part of the Russian Empire and later the Soviet Union, Kazakhstan's strategic significance grew, particularly during the Cold War, when German scholars, like their American counterparts, studied Soviet republics to understand the global superpower better. The Baikonur Cosmodrome, the world's first and largest operational space launch facility, further underscored Kazakhstan's importance, symbolizing Soviet technological advancements and attracting geopolitical interest, including from Germany. Additionally, historical ties, such as the settlement of ethnic Germans in Kazakhstan and strong trade relations, have reinforced Germany's academic engagement with the region.

The interest of German scholars in Kazakhstan and Central Asia significantly increased after the dissolution of the Soviet Union. Although earlier studies by German orientalists and ethnographers date back to the 19th century, contemporary research shifted its focus toward political transitions, regional security, and identity formation in the newly independent republics. While German engagement with Central Asia began with classic Orientalist and philological approaches, contemporary German Turkology has evolved into a dynamic, interdisciplinary field that significantly contributes to historiographical scholarship on Kazakhstan. Today, research in this area goes beyond linguistic study to examine identity, cultural transmission, and memory politics within Turkic societies. Institutions such as the University of Göttingen, Freie Universität Berlin, and Tübingen University remain influential centers for Turkological research.

Eminent scholars like Lars Johanson and Jens Peter Laut have contributed to a deeper understanding of Kazakh and broader Turkic linguistic developments, while also linking them to questions of nation-building and post-imperial legacies (Johanson et al. 1998; Laut 2001). Their work explores how Turkic languages serve as carriers of cultural continuity and socio-political meaning, especially in post-Soviet spaces (Johanson 2010).

This modern branch of German Turkology has increasingly intersected with ethnohistorical, religious, and sociolinguistic studies, reflecting broader concerns in historical and cultural

scholarship (Johanson et al. 2006). By tracing the evolution of Kazakh identity through language, oral traditions, and shifting symbolic systems, contemporary German scholars help illuminate how historical narratives are produced, transmitted, and reinterpreted.

As such, Turkology remains a vital component of German historiography on Kazakhstan, reinforcing the country's role not only as a post-Soviet state but as part of the broader Turkic world (Schamiloglu 2004).

Scholars such as Uwe Halbach, Gudrun Wacker, Paul Geiss, Waldemar Schmidt, and Andrea Schmitz have made meaningful contributions in this regard, analyzing Kazakhstan through the lens of post-socialist transformation and geopolitical realignment.

Halbach's writings, particularly in the late 1990s and early 2000s, reflect a critical view of Kazakhstan's economic reforms, social inequality, and the contradictions of foreign investment policies. His assessments of privatization, elite consolidation, and rising public dissatisfaction illustrate the tensions between economic liberalization and political centralization. At the same time, Halbach pays attention to external threats, such as religious extremism and instability in Afghanistan, and how these have shaped Kazakhstan's security strategies (Halbach 2004).

In the broader landscape of German historiography on Kazakhstan and Central Asia, the contribution of Paul Georg Geiss is particularly significant for its analytical engagement with Soviet and post-Soviet political structures. In his project "Communal Commitment and Political Order in Change: The Soviet and Independent Central Asia" (Geiss 2003), Geiss examined how the Soviet system restructured communal and tribal political orders by subordinating ethnic identities to ideological imperatives. His analysis of the Soviet national delimitation of 1924 and the subsequent transformation of Kazakh political life offers a foundational understanding of how institutional mechanisms like collectivization and indigenous cadres served both modernization and control.

Complementing this, Gudrun Wacker has investigated Kazakhstan's international positioning in relation to China and Europe. As a senior fellow at the German Institute for International and Security Affairs (SWP), Wacker's work (Wacker 2010) reflects on Kazakhstan's strategic balance between major powers, with particular attention to security cooperation and regional institutions such as the Shanghai Cooperation Organization. Together, Geiss and Wacker contribute a comprehensive view that integrates historical, institutional, and geopolitical dimensions of Kazakhstan's development. These studies show that German researchers are interested not only in the formal side of state-building, but also in how everyday political processes unfold in practice. Despite their critical insights, some of their interpretations reflect a distinctly European perspective, which occasionally simplifies the complexity of local realities. Nevertheless, the body of German research provides an important analytical framework for understanding Kazakhstan's position in the region and its evolving role in global affairs.

It is important to emphasize that the study of the deportation of ethnic Germans from the USSR has developed into a distinct and well-established field of historical research, characterized by its methodology, scholarly debates, and extensive body of literature. This specialization reflects the depth and complexity of forced migration as both a historical process and a political tool of the Soviet regime. One of them, J. Otto Pohl's study reveals that the Soviet Union's forced conscription of over 300,000 ethnic Germans – primarily from Kazakhstan and Central Asia – into the labor army from 1941 to 1957 was a politically motivated act of ethnic repression, carried out under inhumane conditions akin to those in the GULAG, and marked by widespread

suffering, gendered injustices, and long-term social consequences for the German minority (Pohl 2017).

One must recognize that in the late 1980s and early 1990s, the migration of ethnic Germans from the former Soviet Union, including from Kazakhstan, increased rapidly. Among those who left were several historians, some of whom continued their academic work in Germany. Waldemar Schmidt was actively engaged in academic work at the Tselinograd Pedagogical Institute named after S. Seifullin (now L.N. Gymilyov Eurasian National University). Following this period, he relocated permanently with his family to Germany, where he continued his scholarly research on the history of ethnic Germans in Kazakhstan. His most recent publications remain focused on the historical presence of Germans in Northern Kazakhstan, particularly in the Akmola region. In one of his notable studies, Schmidt draws on archival materials of the Akmolinsk Regional Government to examine the religious life of German communities in the pre-revolutionary period. His analysis of petitions, correspondence, and administrative reports reveals how imperial and local authorities interacted with non-Orthodox confessions and reflects the broader dynamics of religious, social, and legal frameworks that shaped the everyday experiences of German settlers on the Kazakh steppe (Schmidt 2018). He is also a co-author of the *Memorial Book of Kazakhstan*, which analyzes the scale of state terror during the Stalinist period directed against the German minority in Kazakhstan (Wanner et al. 2023). Similarly, to scholars in the French context, much of the research carried out by German researchers in the second half of the 20th century was focused on examining Kazakhstan about the Soviet Union, often with a Soviet-critical perspective. While this research scope diversified in more recent scholarship, German researchers continue this trend, such as Robert Kindler, whose work, *Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan*, was influential enough to be translated into English. The text provides a fresh look at the demographic and historical dynamics that the country underwent during the Soviet period and pays special attention to the impacts that these dynamics had on the lives of individuals through biographies and personal stories from native Kazakhs and other figures that offer a window into authentic experiences that characterize the period. A vivid example of this is the story of Zeineb Mametova (Kindler 2018: 84). His modern approach to the topic highlights the complexities of the period and the contradictions present in earlier European historiography of the region.

One of the remarkable German scholars in Central Asia from the past decades who expanded her scholarship beyond the scope of the Soviet period is Sophie Roche, who has published a wealth of publications examining the region. Like much of the modern German and French research on Kazakhstan, her research focuses on religion in the region. This theme is present throughout a volume she edited entitled *Central Asian Intellectuals on Islam*, where she and other authors explore the intricate relationships between academia, identity, and politics. Her contribution to the volume uses Kazakhstan as an example of religion's role in the modern Central Asian state, where it is often viewed as a means of self-identification and a solution to local social problems, a conclusion she reaches through examining statements made by contemporary Kazakh officials. Her investigations are not limited to religious studies, as seen in her volume *The Family in Central Asia*, focusing on family dynamics in a number of Central Asian contexts, with Kazakhstan featured in several of the book's chapters. As with many other similar publications, it was funded and supported by the German Ministry of Education, highlighting the importance that German scholars and the German state place on scholarly efforts exploring Kazakhstan and its neighbors in the region (Roche 2014).

Similarly, to France, German academia comprises individuals representing a wide range of national and ethnic backgrounds. This diversity of scholars produces a multitude of rich perspectives, which are reflected in the research taking place in the country's prestigious universities. Among these scholars, one can also find researchers representing different Central Asian nations, whose national backgrounds allow for a synthesis of insider knowledge (both linguistic and cultural) and the historiographical approaches taught and practiced at German universities. Among these is Rano Turaeva, an Uzbek scholar affiliated with the Max Planck Institute of Social Anthropology. One of her most famous works, *Migration and Identity in Central Asia,* despite focusing mainly on her native country of Uzbekistan, also includes discussions about migration trends that impacted Kazakhstan. She highlights notable cases of migration that occurred during the early Soviet period, such as the settlement of almost 100,000 Koreans to Kazakhstan (Turaeva 2016).

German historiography on Kazakhstan stands out for its multidimensional approach, shaped by both historical legacies and contemporary geopolitical interests. While early post-Soviet scholarship focused on political transitions, economic reforms, and security concerns, modern German research has evolved to embrace broader socio-cultural themes such as religion, migration, and identity formation. Scholars like Halbach, Wacker, Schmitz, and Geiss have examined institutional development and governance from a realist perspective, while Kindler and Roche contribute complex, human-centered analyses grounded in personal narratives and cultural frameworks. Notably, the increasing presence of scholars with Central Asian backgrounds, such as Turaeva, adds depth through insider perspectives and hybrid methodologies. Although some German works retain Eurocentric framing, the growing emphasis on field-based research, interdisciplinarity, and collaborative initiatives demonstrates a clear shift toward more balanced and context-sensitive interpretations of Kazakhstan's historical trajectory and current challenges.

Italian research on Kazakhstan and Central Asia

While research into Central Asia by Italian scholars and institutions may not be as widespread as in the previous two countries, a significant body of impactful work remains to be explored. The most well-known Italian scholar is Niccoló Pianciola, who has written extensively on Kazakhstan. Pianciola's research represents similar themes explored in mainstream, traditional scholarship on Central Asia, with a particular focus on Kazakhstan during the Soviet period, exploring issues such as the Kazakh Famine (Pianciola 2001), nomadic life (Pianciola 2019), the rebellions during the early Soviet period (Pianciola et al. 2020), as well as the historical developments surrounding the Aral Sea (Pianciola 2019). His works reflect a thorough approach to historiography, including the use of historical documents and in-depth analysis of the accounts from the periods in question. It is worth noting that N. Pianciola's works on the Kazakh famine of 1931-1933 provides a profound analysis of the devastating famine in Kazakhstan, which is examined primarily on the basis of a thorough analysis of regional archival documents. Pianciola examines the forced collectivization of agriculture and the dismantling of traditional lifestyles as central causes of the famine. He contextualizes these events within broader Soviet imperial ambitions, highlighting how state-driven economic and social restructuring disregarded local conditions, leading to widespread suffering and

demographic collapse. The study is a critical contribution to understanding the intersection of Soviet policies and colonial practices, offering a comprehensive perspective on these historical events lasting impacts on Kazakh society. Dr. Niccolò Pianciola, while serving as a faculty member at Nazarbayev University, made significant contributions to the study of Kazakhstan's social and economic history, particularly in the contexts of Soviet agrarian policies, migration, and environmental transformations, enriching the broader field of Central Asian historiography.

While Pianciola's research represents a continuation of previous decades' Soviet-framed research tradition, other research from Italian scholarly institutions has explored new avenues. One researcher who should be noted in this regard is Richard Pomfret, affiliated with the Johns Hopkins Center for International Studies in Bologna. His book entitled *The Economies of Central Asia* (Pomfret 1995) is written based on his personal experiences as a UN regional advisor in Central Asia, which he relied on due to the lack and unreliability of the available secondary sources. His analysis examines Central Asia in its narrower sense, encompassing only the five Central Asian countries that were part of the Soviet Union (i.e., Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan), and provides a wealth of raw data regarding the economic and demographic landscape of these countries at the time the book was written. He has also published studies that focus specifically on Kazakhstan, with particular interest in the economic aspects of the country. Pomfret has also published studies focusing specifically on Kazakhstan, examining its historical economic transformations. His work provides a valuable context for understanding the region's economic evolution (Pomfret 2009).

One of the key contributors from Italian scholarship to the history of Central Asia, including Kazakhstan, is Dr. Beatrice Penati, who is currently teaching in the United Kingdom (University of Liverpool). Her extensive research focuses on the region's economic, environmental, and social transformations during the late Imperial Russian and early Soviet periods. Dr. Penati's works, such as Rural History of Soviet Central Asia: Land Reform and Agricultural Change in Early Soviet Uzbekistan and The Cotton Boom and the Land Tax in Russian Turkestan (1880s–1915), explore critical issues such as land reform, taxation, and the industrialization of agriculture. By examining the impact of colonial and Soviet policies on Central Asian societies and their natural environments, her scholarship provides valuable insights into the historical dynamics of Kazakhstan and its neighboring regions. Dr. Beatrice Penati made significant contributions to studying Kazakhstan's history while serving as a faculty member at Nazarbayev University, highlighting the role of international scholars in advancing Central Asian historiography through institutional collaboration and research.

In contrast to the contemporary topics explored by more recent research, Italian researcher Gian Luca Bonora has focused on exploring ancient Kazakh history. His research analyzes artifacts from various archeological sites in the country to determine how the prehistoric inhabitants of the region lived. An example of these research efforts is his chapter on a stone artifact found in Western Kazakhstan (Bonora 2020).

Beyond research, Bonora spent four years teaching archaeology at the Faculty of History at L.N. Gumilyov Eurasian National University (ENU), where he worked with doctoral, master's, and undergraduate students and contributed to the development of Kazakhstan's archaeological studies.

His expertise is also reflected in the collective monograph, "The Sacred Landscape of Saryarka" (Khabdulina et al. 2020), which explores ancient and medieval sacred sites in Northern Kazakhstan. Bonora's work has helped bridge Kazakhstani and international

archaeology, providing valuable perspectives on the country's early history and enriching the study of Central Asian civilizations.

Contemporary Italian scholars continue the legacy of the earliest pioneers who first laid the foundations for studying Kazakhstan's history as early as the Middle Ages. Their work has deepened the understanding of the region's economic, environmental, and social transformations, shedding light on complex historical processes. They have contributed to a more comprehensive perspective on Kazakhstan's past through dedicated research, reflecting a growing engagement with Central Asian studies within Italian academia. This ongoing scholarly effort builds on historical foundations and embraces modern interdisciplinary approaches, fostering a richer and more dynamic exploration of the region's history.

While not as extensive in scale, Italian scholarship on Kazakhstan is marked by depth, thematic breadth, and academic precision. Niccolò Pianciola's archival work critically reinterprets collectivization, famine, and nomadism as colonial processes. Scholars like Richard Pomfret and Beatrice Penati have expanded the field into economic and environmental history, while Gian Luca Bonora's archaeological research connects ancient Kazakh culture with broader Central Asian narratives. Their active collaboration with Kazakhstani institutions reflects a sustained academic dialogue. Collectively, Italian contributions showcase a rigorous interdisciplinary approach and a nuanced understanding of Kazakhstan's historical development.

Conclusion

European scholarship has helped us understand Kazakhstan's historical, cultural, and political evolution. Scholars across Europe have made a meaningful contribution to how we understand Kazakhstan's history, culture, and political journey, helping to shed light on its rich and complex evolution. By exploring the contributions of French, German, and Italian scholars, we see how different academic traditions have shaped Kazakhstan's place in global historiography, moving beyond Soviet-centric narratives toward more localized and interdisciplinary perspectives.

It's important to note that over time, the field has gradually shifted away from traditional Sovietological approaches – once dominated largely by political scientists – toward a new generation of historians who are free from the ideological legacy or "genre memory" of Sovietology. This transition marked a significant change in research paradigms. The totalitarian theory, which had previously shaped much of the discourse, could no longer adequately address emerging questions. In its place, revisionist scholars introduced new perspectives rooted in the analysis of social history. The focus of research moved from a top-down approach ("history from above") to one that centers on the experiences of ordinary people ("history from below").

Many European scholars, beyond their fluency in Russian, have also dedicated themselves to learning and mastering the languages of Central Asian communities, which they actively use in their academic work. They often spend extended periods living and conducting research in the region. In addition to working in archives, many Western academics have experience teaching at universities in Kazakhstan. They maintain close professional and personal relationships with local scholars and frequently participate in collaborative research projects and academic initiatives.

French scholars have been at the forefront of research on Kazakhstan's cultural identity, religious traditions, and its experience under Soviet rule. Institutions such as INALCO and researchers like Vincent Fourniau and Catherine Poujol have further contributed to this field by

exploring Kazakhstan's shifting social and political landscape. Their work highlights how Soviet policies shaped local identities and how Kazakhstan's history fits into the broader imperial and post-colonial discourse. Historians like Marlène Laruelle, Thierry Zarcone, and Isabelle Ohayon have critically examined national identity formation, collective memory, and the role of state narratives. Beyond history, French scholars have also examined Kazakhstan's geopolitical role in Central Asia, with figures like Sebastien Peyrouse and Hélène Carrère d'Encausse analyzing the country's relationships with Russia, China, and the West in the post-Soviet period.

German researchers have contributed valuable perspectives on Kazakhstan's Soviet past, forced migration, and socio-economic transformations. Scholars like Robert Kindler and Sophie Roche have focused on the human impact of collectivization, famine, and forced resettlements, often using personal narratives and local testimonies to paint a more detailed picture of these historical events. Unlike earlier studies that primarily viewed Kazakhstan through a Soviet-centered lens, contemporary German research emphasizes individual agency and ethnographic studies, making history more relatable and complex. Additionally, interdisciplinary work by researchers such as Rano Turaeva has combined history with anthropology and migration studies, broadening the academic conversation around Kazakhstan's evolving social structures. Institutions like the Max Planck Institute for Social Anthropology and Humboldt University continue to play a major role in fostering Kazakh-German academic collaboration.

Italian research on Kazakhstan has a long-standing historical tradition and has significantly contributed to economic, environmental, and archaeological studies, providing valuable insights into the region's historical development. Niccolò Pianciola and Beatrice Penati have focused on Soviet land reforms, the Kazakh famine, and agrarian policies, framing these events within broader discussions of colonialism and modernization. Their work highlights how economic policies and environmental changes shaped Kazakhstan's historical development. In addition to economic history, Italian scholars have contributed significantly to Kazakhstan's archaeological research. Gian Luca Bonora, who taught archaeology for four years at L.N. Gumilyov Eurasian National University, has played an essential role in studying Kazakhstan's ancient civilizations. His work in the collective monograph "The Sacred Landscape of Saryarka" has helped uncover historical and sacred sites in Northern Kazakhstan, deepening our understanding of the region's early societies.

Across all three European traditions, a major shift has taken place, moving away from Soviet-era frameworks and embracing more localized, interdisciplinary, and comparative approaches. This evolution has been shaped by the increasing availability of archival materials, collaboration with Kazakh scholars, and engagement with broader global debates on empire, identity, and modernization. Moreover, the growing academic partnerships between Kazakh and European institutions, such as INALCO, Humboldt University, the Max Planck Institute, and various Italian research centers, have fostered stronger intellectual exchange.

As European research on Kazakhstan continues to evolve, the integration of new sources, methodologies, and collaborative networks will ensure that Kazakhstan's history remains an essential part of global historical discussions. With its unique position as a geopolitical and cultural crossroads, Kazakhstan's past will continue to offer valuable insights into the broader narratives of empire, migration, and modernization, shaping the future of Central Asian historiography.

Acknowledgment

I want to express my deepest gratitude to my academic supervisor, Svetlana Ivanovna Kovalskaya, for her invaluable guidance, support, and expertise throughout this research. Her insightful advice, constructive feedback, and unwavering encouragement have shaped this study. I sincerely appreciate her dedication, patience, and commitment to academic excellence, which have greatly contributed to the quality of this work. I also would like to express my gratitude to Gábor Biczó for his valuable assistance in improving the methodology and for offering a perspective from a different angle.

References

Akulov M. Trends in Western Historiography of Central Asia: The Case of Central Asian Survey. *Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series*. 2022. Vol.140, no.3, pp.7–20. https://doi.org/10.32523/2616-7255-2022-140-7-20

Bennigsen A. Soviet Muslims and the World of Islam. *Problems of Communism.* 1980. Vol.29, no.2, pp. 38–51.

Bennigsen A., Lemercier-Quelquejay C. *Islam in the Soviet Union. London:* Praeger. 1967. 320 p.

Bonora G. Editted by D. Usai, S. Tuzzato, M. Vidale. A Cigar-Shaped Stone Artefact with a Grooved Top from Western Kazakhstan: Description, Analogies and Remarks. In: *Tales of Three Worlds: Archaeology and Beyond:* Asia, Italy, Africa. Oxfordshire: Archaeopress. 2020. Pp.35–47. (in English)

Byrbayeva G. *Central Asia and Sovietism: A Conceptual Search for Euro-American Historiography. Almaty*: Daik-Press. 2005. 484 p.

Byrbayeva G. Conceptual structure of Euro-American historiography of Soviet Kazakhstan and the Central Asian republics: sources from the 1960s to the early 1990s: Doctoral Dissertation for the Degree of the Candidate of Historical Science. Almaty. 2005. 54 p.

D'Encausse H. *Decline of an Empire: The Soviet Socialist Republics in Revolt.* New York: Newsweek Books. 1979. 280 p.

Esmagambetov K.L. *What did they write about us in the West?* Almaty: Kazakh University. 1992. 152 p.

Fourniau J. *From Indigenization to Independence: Soviet Transformations and Memories*. Milan: Les Indes Savantes. 2019. 33 p. (in Italian)

Geiss P.G. *Pre-tsarist and Tsarist Central Asia: Communal Commitment and Political Order in Change.* Hamburg: GIGA Institute for Middle East Studies. 2003. Pp. 22–25.

Grousset R. *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia. New Jersey:* Rutgers University Press. 1970. 672 p.

Halbach U. The North and the South in the Caucasus – Separated or Interlinked? *Russian Analytical Digest.* 2014. No.153, pp. 2–4.

Johanson L. *Discovering Turkic: The Linguistic Typology of Turkic Languages.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 2010. 272 p.

Johanson L., Edited by Bulut C. *Turkic-Iranian Contact Areas: Historical and Linguistic Aspects.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 2006. 344 p.

Johanson L., Edited by Csató É. Á. *The Turkic Languages.* London: Routledge. 1998. 448 p.

Khabdulina M., Tleugabulov D., Dukombayev A., Koshman T., Bukesheva G., Saparova K., Gaisa A.,

Kindler R. *Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan.* Pittsburg: University of Pittsburgh Press. 2018. 320 p.

Kovalskaya S. Foreign and domestic historiography of the history of Kazakhstan. In: *Proceedings of the All-Russian scientific conference dedicated to the 20th anniversary of higher historical education in the Khanty-Mansiysk Autonomous Okrug-Yugra. Nizhnevartovsk.* 2013. Pp. 277–283.

Kovalskaya S.I. *The Fates of Kazakhstan's Modernization in English-Language Historiography.* Astana: Eurasian National University after L.N. Gumilyov. 2007. 335 p.

Laumulin M. 20th century and power. *Kontinent.* 2000. No.1, pp.19–24.

Laumulin M. Central Asia in Foreign Political Science and Global Geopolitics. In: *Central Asia and Kazakhstan in Modern Political Science.* KISI. 2005. Vol.1. 704 p.

Laumulin M. Kazakhstan through the eyes of foreigners. *Kontinent.* 2002. No.7, pp.47–49.

Laumulin M. Turkology and Central Asian Studies in Germany. *Otan Tarikhi.* 2001. No.1, pp.40–65.

Laumulin M. *Western School of Central Asian and Kazakh Studies.* Almaty: Nauka. 1992. 84 p.

Laumulin M. Western oriental studies of the XIX–XX centuries in the study of Kazakhstan and Central Asia: towards the historiography of the problem. In: *Materials of I and II Yudin readings* (1993-1994). Almaty: Daik-Press. 1998. 145 p.

Laumulin M., Beysembayev T. *Foreign Researchers of Central Asia and Kazakhstan: Bibliographic Reference.* Almaty: Kenzhe-Press-Kazakhstan. 1994. 100 p.

Laut J. *On the position of the Turkic language in cultural contact.* Wiesbaden: Harrassowitz Publishing. 2001. 236 p.

Markwart J. *Historical Geography of the Turkic World.* Berlin: De Gruyter. 1930. 320 p.

Ohayon I., Mark E. The apogee of the Soviet experience. Culture and society in the Brezhnev years. In: *Real socialism in three dimensions: Past, future, abroad.* 2013. Vol. I-II. Pp. 3–10. https://hal.science/hal-01260541v1

Ohayon I. *Sedentarisation of Kazakhs during the Stalin, Collectivization and Social Changes.* Paris: Maisonneuve & Larose. 2009. 24 p.

Ohayon I. The Soviet State and Lineage Societies: Doctrine, Local Interactions, and Political Hybridization in Kazakhstan and Kirghizia during the 1920s and 1930s. *Central Asian Affairs.* 2016. Vol.3, pp.163–191. https://doi.org/10.1163/22142290-00302004

Pianciola N. Nomads and the State in Soviet Kazakhstan. In: *Oxford Research Encyclopedia of Asian History. 2019, October 30.* https://oxfordre.com/asianhistory/view/10.1093/acrefore/9780190277727.001.0001/acrefore-9780190277727-e-314.

Pianciola N. The Collectivization Famine in Kazakhstan, 1931-1933. *Harvard Ukrainian Studies*. 2001. Vol.25, no.3/4, pp.237–251. http://www.jstor.org/stable/41036834.

Pianciola N., Zharassov A. Elusive Rebels: Researching the Uprisings on the Eve of the Great Famine in Kazakhstan (1929-1931). J*ournal of History.* 2020. Vol.9, no.2, pp.34–43. https://doi.org/10.26577/JH.2020.v97.i2.04

Pohl J. Forced Labor in a Socialist State: Ethnic Germans from Kazakhstan and Central Asia in the Labor Army, 1941–1957. *International Crimes and History.* 2017. No.18, pp. 73–96.

Pomfret R. The Economies of Central Asia. Princeton: Princeton University Press. 1995. 300 p. (in English)

Pomfret R. Using Energy Resources to Diversify the Economy: Agricultural Price Distortions in Kazakhstan. *Comparative Economic Studies.* 2009. Vol.51, pp. 182–212 https://doi.org/10.1057/ces.2008.48

Poujol C. Back to the Kazakh Crisis. *Esprit.* 2022. Vol.4, pp.23–27. https://shs.cairn.info/publications-de-catherine-poujol--12769?lang=en

Roche S. *Central Asian Intellectuals on Islam.* Cambridge: Harvard University Press. 2014. 400 p.
Schamiloglu U. The Role of Turkology in the Study of Central Eurasia*. Central Eurasian Studies Review.* 2004. Vol.3, no.1, pp.2–5.
Schmidt V. Archival funds of the Central State Archive of Kazakhstan on the famine of 1921-1922. *Eastern Archive. 2*018. No.2(38), pp.142–150.
Shaimardanova Z. *Two centuries of French historiography of Kazakhstan: political, economic and socio-cultural processes in Kazakhstan (XIX– the first decade of the XX century).* Saarbrücken: Palmarium Academic Publishing. 2015. 316 p.
Suzhikov B.M. Kazakh political movement and transformation of national identity at the turn of the 19th-20th centuries in foreign history. In: *Kazakhstan at the beginning of the 20th century: methodology, history, research. Collection of articles.*1993. Pp.82–96.
Suzhikov B.M. *National Identification and Dynamics of Ethnic Processes in Foreign Central Asian Studies.* Almaty: Complex, 1997. 65 p.
Suzhikov B.M. A look at bourgeois sovietology in light of new political thinking. In: *History of Kazakhstan: blank spots. Collection of articles.*1991. Pp.315–332
Tashtemkhanova R. History of the study of Kazakhstan in Germany (second half of the 20th century – 1991): Abstract of a doctoral dissertation on history. Almaty. 2005. 54 p.
Tashtemkhanova R. *German School of Central Asian and Kazakh Studies. Textbook for students of history departments*. Pavlodar: Pavlodar State University named after S. Toraigyrov. 2005. 352 p.
Turaeva R. *Migration and Identity in Central Asia: The Uzbek Experience.* London: Routledge. 2016. 236 p.
Wacker G. Central Asia and China's Security Policy: Bilateral Cooperation and Regional Organizations. *Journal of Current Chinese Affairs.* 2010. Vol.39, no.1, pp.115–134.
Wanner M. *Memorial Book Kazakhstan: State Terror Inflicted on Germans During the Timespan 1919-1953 on the Territory of Today's Republic of Kazakhstan*. Lincoln: AHSGR. 2023

Information about authors:

Nazira N. Abdinassir – PhD, Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 2 K. Satpaev Street, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0001-6518-4996, nazzira.abdinassir@gmail.com

Svetlana I. Kovalskaya – Professor, Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 2 K. Satpaev Street, Republic of Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0001-7613-7597, skovalsk@mail.ru

Biczó Gábor – Professor, Debrecen University, Debrecen, Egyetem tér 1, Hungary, https://orcid.org/0000-0003-3797-3060

Авторлар туралы мәлімет

Назира Нұрқожақызы Әбдінасыр – Қазақстан тарихы кафедрасының докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, қ., Сәтбаев көшесі, 2, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0001-6518-4996, nazzira.abdinassir@gmail.com

Светлана Ивановна Ковальская – Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, қ., Сәтбаев көшесі, 2, Қазақстан Республикасы, https://orcid.org/0000-0001-7613-7597, skovalsk@mail.ru

Бицо Габор – Профессор, Дебрецен университеті, Университет алаңы, 1, Мажарстан, https://orcid.org/0000-0003-3797-3060

Сведения об авторах

Назира Нурхожаевна Абдинасыр – Докторант кафедры Истории Казахстана, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, ул. К. Сатпаева 2, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0001-6518-4996, nazzira.abdinassir@gmail.com

Светлана Ивановна Ковальская – Профессор кафедры Истории Казахстана, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, ул. К. Сатпаева, 2, Республика Казахстан, https://orcid.org/0000-0001-7613-7597, skovalsk@mail.ru

Бицо Габор – Профессор, Дебреценский университет, Университетская площадь, 1, Венгрия. https://orcid.org/0000-0003-3797-3060

Authors' contribution

Abdinassir, N. – Conceptualization, Data curation, Formal analysis, Methodology, writing – original draft, Visualization, Project administration, Writing – review and editing. Kovalskaya, S. – Supervision, Validation, Conceptual guidance, Methodology, Data, Writing – review and editing. Biczó, G. – Conceptual guidance, Methodology, Linguistic support, Validation – review and editing.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / ***Раскрытие информации о конфликте интересов***. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов. / ***Disclosure of conflict of interest information***. The author claims no conflict of interest

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 30.03.2025

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 17.05.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 16.06.2025

GUMILYOV JOURNAL OF HISTORY
ISSN: 3080-129X. eISSN: 3080-6860
WORLD HISTORY – ДУНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ –
ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ –

Research Article
/ IRSTI 03.20.00

МРНТИ

https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-64-80

Soviet migration in the context of passportization in the early 1930s.

N. Potapova
Novosibirsk State University of Economics and Management (NSUEM), Novosibirsk, Russia
✉*skna17talya@mail.ru*

Abstract. The purpose of the article is to study the traditional phenomenon of seasonal migration from the Russian villages, namely the temporary departure of rural residents from their permanent homes for work. In the 1920s and the first half of the 1930s, it underwent transformation aimed at establishing state control over labor migration, particularly from the village, and organizing the supply of workers to industry. The study shows that throughout the 1920s, the Soviet government attempted to limit the spontaneous movement of the rural population, seeing it as a reason for rising unemployment and worsening socio-economic conditions in cities. To combat unregulated movements within the country and to evenly provide the industry with labor, the state implemented a system of economic recruitment. However, by the late 1920s to 1930s, unemployment was replaced by a "staff shortage", and the demand for labor first exceeded supply. This shift required the authorities to introduce new measures to ensure the growing industry had enough workforce. Therefore, before the beginning of the passportization campaign, two channels for hiring workforce from the village remained economic recruitment and seasonal migration, but for peasants who signed contracts with economic authorities, agricultural benefits were introduced to attract them to participate in the seasonal migration. Concurrently, due to the policy pursued by the Bolsheviks in the villages and the onset of famine, the problem of mass outflow of population from the villages worsened. This led to disruptions in commodity supply, intensifying the housing crisis, and leading to an increase in criminal activity in cities. Administrative documentation often classified such migrants were also referred to as seasonal migrants, although they were not related to labor migration. In the context of the flight of peasants, the government took measures aimed at keeping village residents in the villages and socially cleansing cities by introducing passports - a kind of filter whose possession granted the right to reside in cities, especially in restricted areas. New documents were not issued to rural residents, which limited their mobility across the country. Now, to leave the village, a peasant was required to provide documents confirming their intention to engage in "socially useful labor" in production, institutions, schools; documents of this kind included a job invitation, a recruitment contract, a certificate from the collective farm's administration about

© Potapova N., 2025

the departure, etc. The introduction of the passport system effectively transformed seasonal migration from a spontaneous labor migration into a system of organized supply for the industrial sector, while mass movement from the village was prohibited under the threat of administrative and repressive measures against violators of the new regime. from a spontaneous labor migration into a system of organized supply for the industrial sector, while mass movement from the village was prohibited under the threat of administrative and repressive measures against violators of the new regime.
Keywords: seasonal migrant labor; migrants; economic labor drafts; passportization; passport; restricted-access areas; non-restricted areas; industrialization; urbanization

For citation:
Potapova N. Soviet migration in the context of passportization in the early 1930s. *Gumilyov Journal of History.* 2025. Vol.151, no.2, pp.64-80. https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-64-80

Funding. This article was prepared within the framework of the implementation of the scientific project AP23485356 funded by the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan on the topic "Passportization in Kazakhstan, 1932–1940."

Советское отходничество в условиях паспортизации в первой половине 1930-х гг.

Н. Потапова
Новосибирский государственный университет экономики и управления (НГУЭУ), Новосибирск, Россия

Аннотация. Целью статьи является исследование традиционного для российской деревни явления – отходничества – временного ухода сельских жителей из мест постоянного проживания для заработка в первой половине 1930-х гг., в период введения в СССР паспортного режима. Задача научной работы - показать трансформацию отходничества в первой половине 1930-х гг., а также проанализировать введение паспортной системы и ее роль в паспортизации отходников, желающих трудиться в советской промышленности. Актуальность и новизна исследования отражены в глубоком критическом анализе источников, некоторые из которых впервые вводятся в научный оборот, а также в попытке восстановить механизм регулирования отходничества в период паспортизации, в том числе через выдачу паспортов сельским жителям. Результаты исследования продемонстрировали, что советское правительство на протяжении 1920-х гг. предпринимало попытки по ограничению стихийного перемещения сельского населения, видя в этом причины роста безработицы и ухудшения социально-экономической ситуации в городах. Для борьбы с нерегулируемыми перемещениями внутри страны и равномерного обеспечения промышленности трудовыми кадрами государство прибегло к внедрению системы хозяйственных наборов. Однако на рубеже 1920–1930-х гг. безработица сменилась «дефицитом кадров», а спрос на труд впервые превысил его предложение, что потребовало от власти новых мер для обеспечения растущей промышленности кадрами. Поэтому до начала кампании

по паспортизации продолжало сохраняться два канала найма рабочей силы из деревни – хознаборы и отходничество, однако для крестьян, заключивших договоры с хозяйственными органами, были введены сельскохозяйственные льготы с целью их привлечения к участию в отходе. Параллельно с этим из-за проводимой большевиками политики в деревне и начавшимся голодом усугубилась проблема массового оттока населения из деревень, что вызвало перебои с товарным снабжением, усилило жилищно-бытовой кризис, привело к росту уголовной преступности в городах. В делопроизводственной документации таких переселенцев также называли отходниками, хотя они не имели отношения к трудовой миграции. В обстановке бегства крестьян государство приняло меры, направленные на сдерживание жителей села в деревне и социальную чистку городов через введение паспорта – своеобразного фильтра, наличие которого давало право проживания в городах, особенно режимных. Сельским жителям новые документы не выдавались, что ограничило возможности их передвижения по стране. Теперь для выезда из деревни крестьянин обязывался предоставить документы, подтверждающие его намерение заниматься «общественно-полезным трудом» на производстве, в учреждениях, в школе, к такого рода официальным бумагам относились приглашение на работу, договор о вербовке, справка правления колхоза об отходе и т.д. Введение паспортной системы фактически привело к трансформации отходничества из стихийной трудовой миграции в систему организованного снабжения индустриальной сферы, а массовые переселения из деревни запрещались под угрозой применения административных и репрессивных мер к нарушителям нового режима.
Ключевые слова: отходничество; переселенцы; хозяйственные наборы; паспортизация; паспорт; режимные местности; нережимные местности; индустриализация; урбанизация

Для цитирования: Потапова Н. Советское отходничество в условиях паспортизации в первой половине 1930-х гг. *Gumilyov Journal of History.* 2025. Т.151, no.2, с.64-80. https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-64-80

Финансирование. Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта AP23485356 по гранту Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан на тему «Паспортизация в Казахстане 1932–1940 гг.».

1930 жылдардың бірінші жартысындағы паспорттау жағдайындағы кеңестік қалдықтар

Н. Потапова

Новосибирск мемлекеттік экономика және басқару университеті (НГУЭУ), Новосибирск, Ресей

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – 1930 жылдардың бірінші жартысында, КСРО-ға төлқұжат режимін енгізу кезеңінде ресейлік ауыл үшін дәстүрлі құбылыс-қалдықтарды, ауыл тұрғындарының тұрақты тұратын жерлерінен уақытша ақша табу үшін кетуін зерттеу. Ғылыми жұмыстың міндеті 1930 жылдардың бірінші жартысындағы қалдықтардың өзгеруін көрсету, сондай-ақ паспорттық жүйенің енгізілуін және оның кеңестік өнеркәсіпте жұмыс істегісі келетін қалдықтарды паспорттаудағы рөлін талдау. Зерттеудің өзектілігі мен жаңалығы дереккөздерді терең сыни талдауда көрінеді, олардың кейбіреулері алғаш рет ғылыми айналымға енгізіледі, сондай-ақ паспорттау кезеңінде, соның ішінде ауыл тұрғындарына төлқұжат беру арқылы

қалдықтарды реттеу механизмін қалпына келтіру мақсатын да көзделді. Зерттеу нәтижелері Кеңес үкіметі 1920 жылдар бойы жұмыссыздықтың өсу себептерін және қалалардағы әлеуметтік-экономикалық жағдайдың нашарлауын көре отырып, ауыл тұрғындарының стихиялық қозғалысын шектеуге тырысқанын көрсетті. Ел ішіндегі реттелмейтін қозғалыстармен күресу және өнеркәсіпті еңбек кадрларымен біркелкі қамтамасыз ету үшін мемлекет экономикалық жиынтықтар жүйесін енгізуге жүгінді. Алайда, 1920-1930 жылдардың басында жұмыссыздық "кадр тапшылығымен" алмастырылды және еңбекке деген сұраныс алғаш рет оның ұсынысынан асып түсті, бұл өсіп келе жатқан өнеркәсіпті кадрлармен қамтамасыз ету үшін биліктен жаңа шараларды талап етті. Сондықтан, паспорттау науқаны басталғанға дейін ауылдан жұмыс күшін жалдаудың екі арнасы – шаруа қожалықтары мен қалдықтар сақталды, бірақ шаруа қожалықтарымен келісімшарт жасасқан шаруалар үшін оларды қалдықтарға тарту мақсатында ауылшаруашылық жеңілдіктері енгізілді. Сонымен қатар, большевиктердің ауылда жүргізіп жатқан саясаты мен ашаршылықтың басталуына байланысты ауылдардан халықтың жаппай кетуі проблемасы күшейе түсті, бұл тауарлармен қамтамасыз етудің үзілуіне әкеліп соқтырды, тұрғын үй-тұрмыстық дағдарысты күшейтті, қалаларда қылмыстық қылмыстың өсуіне әкелді. Іс қағаздарында мұндай қоныс аударушылар еңбек көші-қонына қатысы болмаса да, қалдықтар деп аталды. Шаруалардың қашып кетуі жағдайында мемлекет ауыл тұрғындарын ауылдарда ұстауға және паспортты енгізу арқылы қалаларды әлеуметтік тазартуға бағытталған шаралар қабылдады – бұл қалаларда, әсіресе режимдерде тұру құқығын беретін сүзгі түрі. Ауыл тұрғындарына жаңа құжаттар берілмеді, бұл олардың бүкіл ел бойынша қозғалу мүмкіндігін шектеді. Енді ауылдан кету үшін шаруа өндірісте, мекемелерде, мектепте "қоғамдық пайдалы еңбекпен" айналысуға ниетін растайтын құжаттарды ұсынуға міндеттенді, мұндай ресми қағаздарға жұмысқа шақыру, жалдау туралы шарт, колхоз басқармасының қалдықтар туралы анықтамасы және т. б. кірді. Паспорт жүйесін енгізу іс жүзінде қалдықтардың стихиялық еңбек көші-қонынан индустриялық саланы ұйымдасқан жабдықтау жүйесіне ауысуына әкелді, ал ауылдан жаппай қоныс аударуға жаңа режимді бұзушыларға әкімшілік және репрессиялық шаралар қолдану қаупі төніп тұрды.

Түйінді сөздер: жұмысқа шығу; қоныс аударушылар; еңбек жұмылдыру; паспорттандыру; паспорт; арнайы рұқсатты аймақтар; ашық аумақтар; индустриализация; урбанизация

Introduction

In the USSR during 1932–1933, a series of decrees were issued to regulate the national passportization campaign. According to governmental documents, the population was divided into those who were entitled to receive a Soviet identity document and those for whom passport issuance was not intended; the latter category included rural residents. Passportization began during the period of industrialization and collectivization, which generated several problems that the state needed to address. On the one hand, amid the rapidly growing industrial sector, the Bolshevik government was interested in attracting additional labor from the countryside. Therefore, throughout the first half of the 1930s, it used incentive-based methods to bring peasants into industrial work. For this group, the introduction of the passport system did not serve as a major restrictive measure, since employment at an enterprise provided grounds for obtaining a passport.

On the other hand, the passport was intended to restrict the mass migration of peasants

to the cities, which was driven by the repressive policies implemented in rural areas. Thus, it served to tie part of the rural population to a fixed place of residence. From 1932 onward, the passport effectively became a means of controlling population movement. In addition, the passport system allowed the state to address issues such as crime control, public security, and, under certain conditions, economic and fiscal interests.

Materials and Methods

The research is based on both published and unpublished sources. Among the published materials are legislative acts and documents found in The National Economy of the USSR over 70 Years, The Famine in the USSR, The History of Industrialization of the USSR 1926–1941, and The Soviet Village through the Eyes of the Cheka-OGPU-NKVD. 1918–1939, The Siberian Region. Statistical Handbook, and The Collection of Laws and Decrees of the Workers' and Peasants' Government of the USSR. The study also utilizes archival materials held in the State Archive of the Russian Federation (GARF) and the State Archive of the Novosibirsk Region (GANO), some of which are introduced into scholarly circulation for the first time.

The methodological foundation of the study is the dialectical-materialist approach to understanding socio-legal phenomena. The research is guided by the principle of historicism, which involves presenting events in their chronological sequence and interconnection, in strict accordance with the actual historical context. Within this methodological framework, specific scientific methods were also employed.

Literature Review

In contemporary historiography, there are works by both domestic (Popov 1996, 1997; Chernolutskaya 2011; Baiburin 2017) and foreign researchers (Fitzpatrick 2003; Kessler 2003; Shearer 2014) that focus on the passportization process in the USSR during the 1930s, primarily concerning the urban population. These studies cover various aspects of the passportization campaign, such as the conditions of different social groups restricted by passport regulations, the issue of stigmatization and labeling of the population, the repressive aspects, and pay special attention to the categories of people who were denied passports, the reasons for such denials, and other related issues. Some researchers, such as Russian scholar Moiseenko M.V. (Moiseenko 2017), have focused specifically on the problem of otkhodnichestvo (seasonal labor migration).

Scholars studying passportization cannot ignore the aspects related to the issuance of identity documents and the regulation of otkhod (seasonal migration), which was traditional for the Russian countryside, under the newly introduced passport regime. However, to date, there is no comprehensive study specifically dedicated to the regulation of otkhodnichestvo under the conditions of passportization during the 1930s.

Results

State Regulation of Otkhodnichestvo in the 1920s

In pre-revolutionary Russia, peasants who practiced temporary seasonal migration from rural areas to industrial centers for additional income were called otkhodniki, and the

phenomenon itself was referred to as otkhodnichestvo. At the turn of the 19th and 20th centuries, one-third of the rural population, and in some regions up to half of the peasants, were engaged in seasonal work (Potapova 2023: 180). The military and revolutionary events, as well as the first government initiatives of the Bolsheviks in the early 20th century, led to a temporary decline in rural migration. However, by the second half of 1921, the Bolsheviks faced a growing number of otkhodniki, largely due to the harsh postwar conditions, rising taxes, and the overall rural policy of the Bolshevik regime.

The increasing migration worsened the already difficult employment situation in the cities, where the number of unemployed continued to rise. Cities were unable to absorb the mass influx of labor due to the underdevelopment of the industrial sector. Between 1921 and 1929, the number of unemployed increased 17-fold—from 100,000 people in 1921 to 1.7 million in 1929 (Narodnoe 1987).

The existence of unregulated otkhod was seen by the Party leadership as one of the main sources of growing and persistent unemployment in the country. Indeed, rural migrants swelled the ranks of the largely unskilled urban labor force, which reduced their chances of finding employment[1]. Over six years, the number of otkhodniki increased from 1.7 million in 1923 to 4.3 million in 1929, peaking at 5.5 million in 1928 (Vdovin, Drobizhev 1976: 120). These migrants worked in agriculture, construction, factories and plants, logging and rafting, and peat extraction—that is, in seasonal sectors of the economy. The peak of the peasant movement occurred during the spring months from March to May, while a decline in rural migration was observed from July to December (Moiseenko 2017: 53–54). The concentration of population in cities, especially large ones, often consisted of people who had no means of subsistence and were unable to find employment, which led to extremely negative social consequences such as rising crime rates, worsening housing and food crises, and so on.

To address this situation, even before the onset of industrialization, the country's leadership undertook a number of measures aimed at overcoming unemployment, creating a regulated labor market for migrant workers, restricting entry into certain industrial centers, ensuring the organized supply of labor to Soviet industry, and redistributing the workforce to regions experiencing a shortage of both skilled and unskilled workers.

In the mid-1920s, the leadership intensified efforts to develop the so-called recruitment system to supply labor for the main seasonal sectors of the economy. To this end, a network of correspondent and information centers was also established. At the same time, labor exchanges were tasked with conducting campaigns for the organized recruitment of migrant workers.

With the transition to industrialization, the launch of the first Five-Year Plan, and the shift to a strict command-administrative system of managing the national economy, subsequent government measures aimed at further reducing unorganized labor migration. In addition to the existing methods used by the People's Commissariat of Labor of the USSR, new practices were introduced, such as assigning specific groups of rural workers to particular enterprises and regions.

The practice of imposing entry bans on certain cities and industrial centers—such as Moscow, Leningrad, Baku, Kharkiv, Minsk, Kyiv, Kzyl-Orda, and others—was introduced to ease congestion and improve the unemployment situation in these areas, where the problem was especially acute[2].

By the end of the decade, the state had achieved some success in regulating labor. In 1927, about

1.7 million people secured jobs through formal contract agreements. However, approximately half of all migrant workers were still not covered by the organized labor recruitment system (History of Industrialization, 1969).

By the turn of the 1920s–1930s, the government's socio-economic tasks—related to ensuring planned regulation of the labor market, organized supply of labor reserves to the industrial sector, redistribution of the workforce, removal of those already employed from labor exchanges, urban population relief, and so on-had not been fully resolved. The onset of industrialization, collectivization, and dekulakization once again changed the socio-economic situation in the USSR and created new realities that required government measures to address them.

On one hand, the Bolsheviks' rural policies in the late 1920s and early 1930s aggravated the situation with rural migration, leading to a renewed mass exodus of peasants from villages. Under these conditions, the state tried by various means—including repressive methods—to stop unauthorized movements due to the worsening social and economic situation in the cities.

On the other hand, Soviet industry faced an acute shortage of workers, as the previous surplus of labor resources gave way to a "personnel deficit." For example, in the Siberian region, as early as 1927, demand for labor exceeded supply for the first time. In 1927–1928, labor supply amounted to around 118,000 people, while demand reached approximately 150,000, leaving about 30,000 positions unfilled. In 1928–1929, this gap grew to 85,000 people (around 124,000 and 209,000, respectively[3]). In the first half of the 1930s, this discrepancy continued to increase. This trend was observed across the entire Soviet Union. Some regions felt the labor shortage especially acutely, for example, Kazakhstan.

To solve the labor shortage during industrialization, local authorities were highly interested in attracting rural residents to industrial projects. These included the construction of the Turkestan-Siberian Railway, the Ust-Kamenogorsk lead-zinc plant, the Shymkent lead plant, the Balkhash and Zhezkazgan copper smelting plants, as well as work at the Karaganda coal mines and others.

One of the characteristics of the labor market in this region was the recruitment of not only local peasants but also rural residents from other parts of the USSR, including Siberia, for construction projects during the first and second five-year plans. In the context of an acute labor shortage, it was not feasible to exclude peasant migrant workers from industrial labor. However, the system of collective farming being established in the countryside required local authorities to meet production plans, which compelled them to prevent peasants from leaving for temporary jobs and seasonal work. This, in turn, further exacerbated the shortage of unskilled labor in industry, including construction, logging, timber rafting, and other sectors.

Transformations of Temporary Labor Migration at the Turn of the 1920s–1930s

In the context of the 1930s, the very concept of otkhodnichestvo (temporary labor migration) transformed. The Soviet authorities interpreted otkhodnichestvo not only as a traditional phenomenon of the Russian countryside-characteristic since the imperial period-whereby peasants temporarily left for industrial centers to earn money, but also used this term to mask the massive departure of rural populations to cities for permanent residence. This migration was a consequence of the Bolshevik reforms of the late 1920s–early 1930s and the famine of 1932–1933. This trend is evident in the administrative documents of the 1930s: the established phenomenon of otkhodnichestvo was redefined. In fact, during this period, two distinct

categories of peasants were grouped under the same term in official records, although they had different motivations for moving to cities. The first group consisted of temporary migrants—the traditional otkhodniki — who sought employment in cities or industrial centers to improve their material well-being. The second group was peasant resettlers, who fled famine, collectivization, and "dekulakization" in search of a permanent place to live.

This article will discuss both categories, as the Soviet government implemented different policies toward each of them during the passportization campaign aimed at integrating them into Soviet society.

Prioritizing the country's industrial development, the central government adopted a number of laws in the early 1930s regulating peasant migration. The first step in this direction was the decree issued in March 1930 by the Council of People's Commissars of the USSR titled "On the Elimination of Obstacles to the Free Movement of Peasants for Temporary Trades and Seasonal Work." This document not only prohibited any obstruction of such movement but also introduced criminal liability for anyone attempting to violate the directive. Responsibility for its implementation was assigned to the chairpersons of the district and regional executive committees[4].

Effectively, this measure legitimized the escape of peasants from collectivization and dekulakization under the guise of seeking industrial employment. As a result, a year later, a new policy was adopted to amend the spring 1930 decree.

At the beginning of the summer of 1931, at one of the meetings of economic managers, J.V. Stalin emphasized that "... it is no longer possible to rely on the spontaneous flow of labor. Therefore, we must move from the 'policy' of spontaneity to a policy of organized recruitment of workers for industry. And there is only one path for this — the path of agreements between economic organizations and collective farms (kolkhozes) and their members[5]."

A week after this speech, a joint Resolution of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR No. 10/458 "On Seasonal Labor Migration" was issued on June 30, 1931[6]. Once again, the state declared its intention to combat uncontrolled rural migration, both for employment purposes and for relocation. The Party offered an alternative in the form of a controlled and managed system — the system of organized recruitment, participation in which was encouraged by various incentive benefits.

Peasants who did not sign contracts with economic bodies were not eligible for these benefits, and any breach of contractual obligations could serve as grounds for the withdrawal of government subsidies. These subsidies included exemption from monetary contributions and agricultural taxes. The resolution also guaranteed employment in the collective farm after the expiration of the contract with economic organizations, and the right to sell a portion of the harvest at fixed prices.

Moreover, the families of seasonal workers were entitled to certain privileges. For example, the local administration was required to provide them with food in the same quantity as other kolkhoz members, and the children of seasonal workers received preferential treatment when enrolling in schools, courses, etc. Individual farmers also received some benefits, though to a lesser extent — for instance, their agricultural tax on non-farming income was cut in half.

The June 1931 resolution also provided privileges for collective farms that supported labor migration. Enterprises and republican authorities were obligated to create favorable conditions for the cultural and economic development of those areas that honored their recruitment

agreements, promoted labor migration, and sent the largest number of people to work in industry. Incentives for collective farms included the construction of schools, clubs, and kindergartens, preferential supply of agricultural machinery, and the establishment of canteens, among others.

The decision was intended to attract peasants to participate in labor migration in conditions of a "personnel shortage" in the industrial sector, and also to halt the mass exodus of the rural population from villages by redirecting the uncontrolled flow of migrants into an organized labor supply system — essentially transforming traditional seasonal migration into a managed process.

To support and encourage labor migration, economic organizations were made responsible for providing daily maintenance, covering expenses for lodging, food, and transportation. A separate provision required the allocation of housing for migrant workers, which, under the conditions of urban housing shortages, could protect them from becoming homeless.

The administrative side of the process was also regulated: upon departure for work, the kolkhoz administration issued a special certificate to the rural resident confirming their membership in the kolkhoz and granting permission to reside in the city for the duration of the employment contract. This certificate legalized entry even into locations where relocation had been restricted by the 1927 decision of the USSR People's Commissariat of Labor.

Nevertheless, the 1931 Resolution had a number of limitations. Its implementation did not cover all sectors of the industrial economy, but only those experiencing labor shortages and in demand during the period of industrialization. These included logging, timber rafting, peat extraction, construction, transportation, and others. In October and December 1931, new decrees from the Council of People's Commissars extended the applicability of the June 30, 1931, Resolution to seasonal workers such as hunters employed by fur raw material procurement agencies[7], as well as to communication enterprises[8]. These areas did not require highly skilled labor and could be staffed with workers from rural areas.

In addition, special conditions were created for workers with skills such as coal mining, peat harvesting, carpentry, woodworking, masonry, and similar trades, as these professions were in high demand by Soviet industry. These workers were essentially exempted from agricultural labor, as collective farm administrations were instructed to leave only the most essential duties in the village to those who possessed in-demand skills.

On the one hand, the resolution achieved some success. In 1931, the number of seasonal workers, including those who signed contracts with economic organizations, reached 5.454 million people. However, the following year, this number decreased by nearly 1.5 times (Vdovin, Drobizhev 1976: 120). Throughout the remainder of the 1930s, the number never reached the 1931 level again, and from the second half of the decade onward, it steadily declined. On the other hand, the resolution failed to halt the mass migration of peasants to cities, as confirmed by the 1926 and 1939 censuses. During this period, the proportion of the urban population rose from 17.9% to 29.2%, respectively (Kessler 2003: 77–79).

Despite the Soviet government's efforts, the peak of rural migration under conditions of repression in the countryside occurred in 1931, reaching around 1.5 million people (Golod 2011). Thus, the forced industrialization and mass repression in the countryside intensified social problems, including the emergence of migration flows to cities, an increase in the urban population due to the influx of peasants, interruptions in goods supply that led to the introduction of the rationing system, a worsening housing crisis, and rising criminal activity.

Overall, in this situation, the state implemented measures aimed at restraining peasants in rural areas and conducting a social purge of urban populations.

The Introduction of the Passport System in the USSR and New Regulations for Seasonal Workers

In 1932, a nationwide campaign for the passportization of the Soviet population was launched. In mid-November 1932, the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) issued a resolution "On the Passport System and the Unloading of Cities from Superfluous Elements," which was followed by a joint resolution of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR titled "On the Establishment of a Unified Passport System within the USSR and Mandatory Passport Registration," dated December 27, 1932, accompanied by the "Passport Regulations."

Subsequently, Resolution No. 43 of the USSR Council of People's Commissars from January 14, 1933, titled "On the Approval of the Instruction on the Issuance of Passports," clarified the existing documents. This was followed by Resolution No. 861 of the USSR Council of People's Commissars from April 28, 1933, "On the Issuance of Passports to Citizens of the USSR on the Territory of the USSR," which was approved by a Politburo decision of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) on April 23, 1933.

According to these documents, the campaign that had begun divided all citizens of the country into two categories: those who had been issued passports and those who had not (Chernolutskaya 2011: 180–181). The first group had broader rights regarding residence, movement, and employment within the country. It included citizens aged 16 and older who permanently resided in cities, district centers, workers' settlements, rural localities with machine and tractor stations (MTS), in the railway exclusion zone, the 100-kilometer border zone, as well as workers at new construction sites, state farms, industrial enterprises, and in the transportation sector. The second group consisted of rural residents, except in the cases mentioned above. Passports were not intended to be issued to peasants permanently living in villages; as a result, part of the population lost the ability to freely travel to cities and other regions. Their registration was carried out according to "settlement lists" by rural and settlement councils under the supervision of district NKVD (People's Commissariat for Internal Affairs) police departments.

In addition to the introduction of population registration, the new regime also divided passport-controlled territories into ordinary and special-regime zones (Baiburin 2019: 137). The latter included cities such as Kyiv, Odessa, Minsk, Stalingrad, Grozny, Sevastopol, Perm, Dnipropetrovsk, Sverdlovsk, Vladivostok, Khabarovsk, Blagoveshchensk, Leninsk, and many other Soviet cities, as well as the 100- and 50-kilometer zones around them, border areas, and territories between military installations or fortified objects and major population centers. Residency in these areas was not permitted for individuals whom Soviet authorities categorized as "unreliable" and "socially dangerous elements." These included individuals not engaged in socially useful labor ("parasites"), those who frequently changed jobs ("job-hoppers," seen as disruptors of production), people deprived of voting rights ("lishentsy"), illegal border crossers ("defectors"), kulaks who had fled from villages, former prisoners and exiles, industrial workers engaged in labor without formal contracts, and various other social groups[9].

The passport became the sole document identifying its holder. It was required for residence

registration, employment, and had to be presented upon request by the police and other administrative authorities. A fine of 100 rubles was imposed for violating the passport regime, and repeated violations led to criminal liability. The same penalties applied for document forgery. The resolution "On the Approval of the Passport Regulations" dated December 27, 1932, classified the falsification of passport forms as a state crime[10]. In addition to imposing strict sanctions for violations, the implementation of the new law was supported by a reform of the police, whose duties now included not only issuing passports but also monitoring compliance with the new administrative-police registration and surveillance system. The regulation "On the Establishment of the Main Directorate of the Workers' and Peasants' Militia under the OGPU of the USSR," adopted at the end of December 1932, effectively turned the police into a division of the OGPU. Subsequent departmental orders, including OGPU Order No. 009 of January 5, 1933, "On Chekist Measures for the Introduction of the Passport System in the USSR[11]," and Directive No. 96 of August 13, 1933, regarding the application of extrajudicial repressive measures against citizens violating the passport law, further tightened punishments for violators of the passport regime[12].

In particular, the introduction of punitive measures was prompted by the renewed migration of rural residents from villages - a process that had temporarily declined in the first half of 1933 due to the passportization campaign but returned to 1931 levels by the second half of the 1930s (Kessler 2003: 77–79). This view is confirmed by official documentation from the state security agencies. For example, in an OGPU report prepared in October 1933 for J.V. Stalin, Central Committee Secretary of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) L.M. Kaganovich, and Chairman of the Council of People's Commissars of the USSR V.M. Molotov, the mass flight of individual farmers and collective farmers across the country was reported. Peasants were heading to cities, other regions, and even abroad. According to incomplete data, 24,000 households left 24 districts of the Middle Volga region in August–September 1933 alone. From the Zaamin and Kzyl-Mazar districts of Central Asia, 1,260 households fled; from the Mumin-Abad district, 1,000; from five village councils in the Shchigrovsky district of the Central Black Earth Region, 240; and so on.

The report also mentioned cases of emigration from the USSR. For instance, in the first ten days of September 1933, 1,500 peasant households were detained in the border zone of Georgia while attempting to cross into Afghanistan. Another 126 households and 35 individuals managed to emigrate successfully. According to OGPU operatives, 1,300 households were preparing to head to Turkey, and 90 people had already left Armenia for Turkey. Moreover, 139 households from the Astrakhan-Bazar district of Azerbaijan resettled in Persia (Soviet Village 2005).

The issue of mass peasant migration was particularly acute in Ukraine and the North Caucasus region, where thousands and tens of thousands of rural residents abandoned their homes to escape famine and the Bolshevik reforms (Kondrashin, Mozokhin 2017).

In this new reality, rural residents were severely restricted in their right to reside in urban areas, especially in special-regime zones where possession of a passport was a mandatory requirement. The passport not only allowed permanent residence in cities but also served as the legal basis for employment, alongside a temporary permit[13]. In these official documents, employers were required to record dates of hiring and dismissal, which functioned as a filter for the police during social cleansing operations. In practice, one of the few remaining legal channels for rural residents to move into passport-controlled territories, including special-

regime zones, was seasonal or temporary labor migration (known as otkhodnichestvo). In the 1930s, Soviet industry still required labor, making a total ban on rural residents entering cities for permanent or temporary work infeasible.

In this context, the decisions adopted in 1932–1933 also regulated, in particular, the procedure for temporary labor migration of rural residents under the passportization regime.

The April 1933 resolution established rules for the stay of rural residents in cities. To leave the village, a peasant was required to provide documents confirming the purpose of their visit. Such documents included a job invitation, a recruitment contract, a certificate from the kolkhoz administration authorizing temporary work away from the village, and so on. In other words, rural residents had to present documentary proof that their departure to the city was justified by the intent to engage in "socially useful labor" in industry, institutions, or education. Based on these official documents, the district or city NKVD police departments at the place of residence issued passports valid for one year. After this period, peasants could apply for a regular identity document on general grounds[14].

Separate regulations governed seasonal labor migration, a significant channel for supplying labor to the industrial sector. The January 1933 instruction issued by the Council of People's Commissars (Sovnarkom) required individuals engaged in seasonal work to obtain temporary certificates (passports) at their place of residencet[15]. These could be extended by regional police departments, but only upon the submission of a request from the administration of the relevant economic institution. Based on such a request, the residence registration (propiska) was issued, which was a mandatory registration at the place of residence. In the absence of the required documents from the workplace, registration was denied.

Another measure, which repealed the earlier resolution "On Temporary Labor Migration" of June 30, 1931, and introduced new rules for regulating temporary rural labor migration during the passportization period, was the Resolution of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR "On the Procedure for Labor Migration from Kolkhozes," adopted on March 17, 1933[16]. This document officially established the system of state-organized labor recruitment (khoznabory) as the only permitted method for peasants to obtain employment at industrial sites. It introduced a number of bureaucratic procedures designed to create additional barriers to uncontrolled migration. Violating these regulations could result in expulsion from the kolkhoz.

According to the new instructions, to be hired for seasonal work, it was no longer sufficient to simply sign a contract with an enterprise; the contract also had to be registered with the kolkhoz. Only in such cases could seasonal workers and their families qualify for benefits previously granted by law. The March resolution was accompanied by a clarifying instruction from the People's Commissariat of Labor and the People's Commissariat of Agriculture. It stated that any peasant who had left for temporary work before March 17, 1933, had to send a certificate from their place of employment via registered mail to the kolkhoz administration by mid-June 1933. This certificate had to include personal data, workplace, position, and the duration of the employment contract.

Going forward, the Resolution and its accompanying instructions required rural residents to present both a certificate and a contract from the enterprise to the village administration. The information from these documents was recorded in a special notebook or register, and the documents themselves were marked with the inscription "registered at the administration of

[name] kolkhoz on [date]," verified by the signature of the kolkhoz chairman and the kolkhoz or village soviet seal. At the same time, only a short three-day period was allocated for this procedure. Local authorities still had no right to prevent a kolkhoz (collective farm) worker from leaving or to recall them from their job at an enterprise. There were no limits on the number of contracts with enterprises or their duration. Upon the expiration of a contract, the kolkhoz worker could renew it for a new term, and a certificate confirming this had to be submitted to the kolkhoz administration[17].

Discussion

Thus, under the passportization system and the introduced residential restrictions in several areas, otkhodniki (seasonal or temporary rural workers) were allowed to receive temporary identity documents or one-year passports and permits for short-term stays in cities, provided they had documents signed by the kolkhoz administration authorizing their departure from the village. After a year, peasants had the opportunity to exchange their temporary passport for a full three-year one, according to their new place of residence. Otkhodniki passports had to be registered for three months, after which registration needed to be renewed at the police departments, enabling the authorities to monitor this population group. In effect, otkhodnichestvo became a legal and almost the only channel for urbanization during the first half of the 1930s.

According to official statistics, the scale of otkhodnichestvo remained significant throughout the decade, despite the fact that only organized recruitment was recorded starting in 1933:

- 1933 — 1,887,000 people
- 1934 — 3,247,000
- 1935 — 3,124,000
- 1936 — 3,104,000
- 1938 — 2,011,000
- 1939 — 2,315,000 (Vdovin, Drobizhev, 1976: 120)

Nevertheless, Soviet industry continued to suffer from a shortage of labor, especially in seasonal sectors. This was partly due to the newly implemented measures and restrictions, as enterprises could not hire rural residents without official documentation from kolkhozes or village councils granting permission to leave. According to a report by the VTsIK commission on passportization in the Leningrad region, in 1934, there was a high demand for labor that was not even 50% fulfilled due to a shortage of workers. It was reported that the situation was especially dire at Dorvodmost (the Directorate of Water, Road, Bridge, and Gas Utilities), which required 5,000 workers but, at the time of the report, had not recruited a single one. Other sectors also faced labor shortages: the construction sector needed about 200,000 workers but had recruited only 100,000; water transport needed 6,000 workers but had hired only 800; peat extraction required over 27,000 workers but had secured only 15,000[18].

Clearly, under such conditions, fearing failure to meet state plans and targets, enterprise and institution directors resorted to hiring passportless peasants who had fled villages due to famine and mass repressions, despite bans reiterated by both central and regional authorities. For example, at a meeting of the Presidium of the Semipalatinsk City Council in January 1934, it was once again emphasized that all organization and institution leaders must check the passport

records of workers and employees, and in cases of missing passports, either terminate their employment or ensure the proper documents were issued. It was stressed that employment without a passport was prohibited, except for contracted kolkhoz workers who had arrived as part of the organized otkhodniki system.

However, the hiring of passportless individuals continued. Directors knowingly took this risk, fully aware of the administrative and criminal liability associated with employing undocumented persons. An example of this can be seen in an investigation that took place in the workers' settlement of Alga in the Aktobe region of Kazakhstan in May 1934. At the "Aktyubkhimstroy" enterprise, a check was carried out to verify whether workers had passports and were properly registered. Numerous violations were uncovered, including a large number of passportless workers, who were fined up to 100 rubles, which in turn triggered mass flight from the enterprise. Similar cases were recorded throughout the country.

In this context, new restrictive measures were adopted — Resolution No. 193 "On the Registration of Passports of Seasonal Kolkhoz Workers Entering Employment at Enterprises Without Contracts with Economic Agencies", dated September 19, 1934[19], and the subsequent circular from the Main Directorate of the Workers' and Peasants' Militia of the NKVD of the USSR "On the Procedure for Registering Seasonal Kolkhoz Workers in Special-Regime Areas", dated September 27, 1934[20]. These documents applied to peasant migrants seeking to move to cities for permanent residence. According to the 1934 rules, rural residents from non-passportized areas who left their place of residence without authorization could not be employed in special-regime zones. However, if they had passports issued at their place of residence along with a certificate from the local rural administration authorizing the move, they could be officially hired by enterprises and institutions.

Nevertheless, this category was placed under strict police control. Their passport registration was permitted once every three months, and re-registration after this period required a formal request from the enterprise's administration. In the event of job abandonment or dismissal, individuals were prohibited from residing in special-regime areas and were subject to immediate administrative expulsion.

By 1935, the rules for entering and residing in non-regime areas were established (Popov 1996). According to the passport work instructions prepared in the spring of 1935, in addition to three-year and one-year passports, there were temporary permits valid for up to three months. These were issued to rural residents for the duration of their travel to passportized areas for work. This document served as the legal basis for residing in regular (non-regime) regions.

Conclusion

Thus, by 1935, formal rules were developed for the entry of rural residents into both special-regime and non-regime areas. Under the Soviet Union's passport regime, temporary migration of peasants to cities for employment remained one of the few available migration pathways. On the one hand, the state actively encouraged this through agricultural incentives, as the leadership was interested in attracting rural labor to urban industries due to the labor shortages caused by rapid industrialization. On the other hand, to combat the mass exodus of peasants triggered by Bolshevik policies in the countryside during the late 1920s and early 1930s, seasonal migration was severely restricted by the passport system. Migrants were now required to present a set of

authorizing documents, including a contract with an economic agency and a certificate from the kolkhoz administration permitting them to leave.

Based on these documents, the police could issue passports granting the right to reside in both special-regime and non-regime zones. However, enterprises were required to record the dates of hiring and dismissal in the passport. This measure allowed the state to regulate migration flows-particularly from rural areas—and meet the labor needs of the national economy while maintaining strict surveillance of individuals through the police. Job termination and the corresponding entry in the passport served as grounds for administrative penalties.

By the mid-1930s, traditional Russian seasonal labor migration (otkhodnichestvo) had been transformed under state pressure into a system of officially sanctioned labor recruitment. The passport or temporary permit became essential documentation for employment. Whereas spontaneous rural labor migration had been tolerated prior to the passportization campaign, by 1933 it had been entirely prohibited. Nevertheless, the introduction of the passport system did not resolve the problem of mass peasant flight from villages, prompting the state to continue reforming the passport regime established in 1932–1933.

Acknowledgements

I would like to express my gratitude to the editorial board and the reviewers for their academic support of our article.

Notes

1. Report of the NKT on the state of the labor market. GANO. f. r-532, op. 1, d. 1176, l. 1–10.
2. Report of the NKT on the state of the labor market. GANO. f. r-532, op. 1, d. 796, l. 45.
3. Siberian region. Statistical handbook. Novosibirsk: Statistical Department of the Regional Planning Committee, 1930. 804 p.
4. Decree of the Council of People's Commissars of the USSR "On eliminating obstacles to the free departure of peasants for migrant trades and seasonal work." Collection of laws and regulations of the Workers' and Peasants' Government of the USSR (hereafter – SZ USSR). 1930. No. 18. Art. 206.
5. Stalin I. V. New conditions – new tasks of economic construction (Speech at the meeting of economic managers on June 23, 1931). Pravda. 1931. July 5.
6. Decree of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR of June 30, 1931, No. 10/458 "On migrant labor." SZ USSR. 1931. No. 42. Art. 286.
7. On the extension of the decree of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR of June 30, 1931, on migrant labor to collective farmers and individual peasants recruited for work as hunters. SZ USSR. 1931. no. 63, art. 410.
8. On the extension of the decree of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR of June 30, 1931, on migrant labor to collective farmers and individual peasants recruited for work in communications enterprises. SZ USSR. 1931. no. 72, art. 482.
9. Instruction on the issuance of passports to citizens of the USSR in Moscow, Leningrad, and Kharkov In the 100-kilometer zone around Moscow and Leningrad and in the 50-kilometer zone around Kharkov. State Archive of the Russian Federation (hereafter – GA RF). f. r-5446, op. 14a, d. 740, l. 109–114.

10. Decree "On the approval of the passport regulations" of December 27, 1932. Izvestia of the Central Executive Committee of the USSR and the All-Russian Central Executive Committee, December 28, 1932, no.358.
11. Order of the OGPU no. 009 of January 5, 1933, "On Chekist measures for the introduction of the passport system in the USSR." GA RF. f. r-9401, op. 12, d. 137, l.1 –2.
12. Directive no. 96 of August 13, 1933, on the procedure for applying extrajudicial repressive measures against citizens who violate the law on the passportization of the population. GA RF. f. r-9401, op. 12, d. 137, l.202–204.
13. Instruction on the issuance of passports to citizens of the USSR in Moscow, Leningrad, and Kharkov, in the 100-kilometer zone around Moscow and Leningrad, and in the 50-kilometer zone around Kharkov. GA RF. f. r-5446, op. 14a, d. 740, l. 109–114.
14. Decree of the Council of People's Commissars of the USSR no. 861 of April 28, 1933, "On the issuance of passports to citizens of the USSR on the territory of the USSR." SZ USSR. 1932. no. 84, art. 516.
15. Decree of the Council of People's Commissars of January 14, 1933, no. 43, "On the approval of the instruction on the issuance of passports." SZ USSR. 1933. no. 3, art.22.
16. Decree of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR "On the procedure for migrant labor from collective farms" of March 17, 1933. SZ USSR. 1933. no. 21, art.116.
17. Instruction of the People's Commissariat of Labor and the People's Commissariat of Agriculture of the USSR on the implementation of the decree of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR of March 17, 1933, on the procedure for migrant labor from collective farms. Za industrializatsiyu, April 23, 1933.
18. Report of the commission of the All-Russian Central Executive Committee on the implementation of the decree of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR of December 27, 1932, and the decree of the Council of People's Commissars of the USSR of April 28, 1933, on the establishment of a unified passport system and the mandatory registration of passports in Leningrad and the Leningrad region. GA RF. f. r-1325, op. 141, d. 1650, l. 6–26.
19. Decree of the Council of People's Commissars of the USSR on the registration of passports of collective farm migrant workers employed at enterprises without contracts with economic organizations, dated September 19, 1934. GA RF. f. r-9415sch, op. 3, d. 8, l.37.
20. Circular of the Main Directorate of Workers' and Peasants' Militia of the NKVD of the USSR "On the procedure for registration of collective farm migrant workers in restricted areas" of September 27, 1934. GA RF. f. r-9415sch, op. 3, d. 8, l. 36.

References

Baiburin A. *The Soviet passport: History – structure – practices.* Saint Petersburg: EUSPb. 2017. 488 p.

Vdovin A., Drobizhev V. *The growth of the working class: 1917-1940.* Moscow: Mysl. 1976. 264 p *Famine in the USSR. 1929-1934. In* 3 volumes. Vol. 1. Book 2. Moscow: MFD. 2011. 656 p.

Kessler H. Collectivization and flight from the countryside are socio-economic indicators. 1929-1939. 1n: *Economic History.* The review. Moscow.. 2003. Is. 9. pp. 77-79..

Kondrashin V., Mozokhin O. *MTS political departments in 1933-1934.* Moscow: Russian Book. 2017. 397 p.

Moiseenko V. The departure of the rural population to work in the USSR in the 1920s. *Population.*

2017. No.3(77), pp.53–54. DOI:10.26653/1561-7785-2017-3-4
Popov V. Passport system in the USSR (1932-1976). *Sociological research.* 1995. No.8, pp.3–14.
Popov V. The passport system of Soviet serfdom. *Novy Mir.* 1996. No.6, pp.185–203.
Potapova N. State regulation of otkhodnichestvo in the 1920s. (based on materials from Siberia *Historical Courier.* 2023. No.1(27), pp.178–185. URL: http://istkurier.ru/data/2023/ISTKURIER-2023-1-14.pdf
The history of industrialization of the USSR 1926-1941. Documents and materials. In 4 books. Book 1. 1926-1928. Moscow: Nauka Publ. 2005. 838 p.
The national economy of the USSR for 70 years: Jubilee statistical Yearbook. Goskomstat of the USSR. Moscow: Finance and Statistics. 1987. 766 p.
The Soviet village through the eyes of the CHEKA–OGPU–NKVD. *1918-1939. Documents and materials.* In 4 volumes. Vol. 3. Book 2. Moscow: ROSSPEN. 2005. 838 p.
Chernolutskaya E. Forced migration in the Soviet Far East in the 1920s and 1950s Vladivostok: Dalnauka. 2011. 511 p.
Fitzpatrick S. " Attribution to class" as a system of social identification. Russia and the Modern World. 2003. No.2, pp.133-151.
Shirer D. *Stalin's Military Socialism: Repression and Public Order in the Soviet Union, 1924-1953.* Moscow: ROSSPEN, 2014. 541 p.

Information about the authors
Natalia A. Potapova – Candidate of Historical Sciences, Novosibirsk State University of Economics and Management (NSUEM), Novosibirsk, Russia, https://orcid.org/0000-0001-8562-0310, skna17talya@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер
Наталья Анатольевна Потапова – тарих ғылымдарының кандидаты, Новосибирск мемлекеттік экономика және басқару университеті (НГУЭУ), Новосибирск, Ресей, https://orcid.org/0000-0001-8562-0310, e-mail: skna17talya@mail.ru

Сведения об авторах
Наталья Анатольевна Потапова – кандидат исторических наук, Новосибирский государственный университет экономики и управления (НГУЭУ), Новосибирск, Россия, https://orcid.org/0000-0001-8562-0310, e-mail: skna17talya@mail.ru

Conflict of Interest Statement: the author declares no conflicts of interest. ***Мүдделер қақтығысы туралы мәлімдеме:*** автор мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді. ***Заявление о конфликте интересов:*** автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 24.03.2025.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 14.04.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 16.06.2025.

GUMILYOV JOURNAL OF HISTORY
ISSN: 3080-129X. eISSN: 3080-6860
DOMESTIC HISTORY – ОТАН ТАРИХЫ – ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Научная статья / Research article
МРНТИ 03.81.35

https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-81-102

Социально-демографическое развитие городов Центрального Казахстана в 1999-2021 гг.

В. Козина[a], А. Баймагамбетова[a], А. Уалтаева[b] ✉
[a]*Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан*
[b]*Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан*

Аннотация. В данной статье исследованы и проанализированы отдельные аспекты социально-демографического развития городов Центрального Казахстана за период 1999 – 2021 гг. Целью статьи было проведение анализа динамики численности городского населения Центрального Казахстана, отдельных качественных параметров населения. Основной акцент сделан на важные составляющие социально–демографических характеристик факторы естественного движения, такие, как рождаемость, смертность, а также брачность и разводимость. Проанализирована национальная структура горожан региона и определены причины ее изменения. Наблюдаются колебания и в половозрастном составе, вызванные общими социально-экономическими изменениями в стране и регионе. Исследование выполнено на основе коллаборации методов использования текущих статистических данных и итогов национальных переписей населения 1999, 2009, 2021 гг., которые в совокупности дали реальные цифры. Социально–демографические процессы в городах Центрального Казахстана в современный период не стали предметом специального изучения в отечественной науке. Отдельные аспекты изучения народонаселения посвящены общим проблемам республики, ее регионам, малым городам, а также социально–экономическим перспективам развития страны. С учетом значимости и урбанизованности Центрального Казахстана в контексте экономического роста республики и его индустриальной базы, исследование социально–демографических аспектов позволит прогнозировать дальнейшее развитие городов и подготовить соответствующие стратегии для обеспечения устойчивого и сбалансированного роста региона. Научные выводы в статье показывают, что социально–демографическое развитие городского населения Центрального Казахстана в 1999–2021 гг. демонстрирует комплексное влияние как внутренних, так и внешних факторов на структуру и динамику численности населения республики. Научная новизна актуальной темы заключается в том, что обоснована тенденция риска проявления социальных проблем и отставания инфраструктурного развития вследствие бесконтрольной урбанизации. К негативным тенденциям демографического развития городов относятся также снижение брачности и увеличение разводимости. Опасение вызывает тот факт, что в 2019 году Карагандинская область имела коэффициент разводимости выше среднего по стране. Пандемия COVID–19 оказала определенное влияние на

© Козина В., Баймагамбетова А., Уалтаева А., 2025

демографические процессы в регионе, которые могут в будущем усугубиться. Все эти моменты влияют и на уровень миграции как всего населения региона, так и городского, в частности. Исследование механического движения более полно будет продолжено в последующих публикациях.
Ключевые слова: Центральный Казахстан; городское население; естественное воспроизводство; динамика численности населения; рождаемость; этнический состав

Финансирование. Исследование проводилось в рамках проекта «Повседневность малых и моногородов Независимого Казахстана (на примере Восточного региона)» программы грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (IRN проекта: AP23488712)

Для цитирования: Козина В., Баймагамбетова А., Уалтаева А. Социально-демографическое развитие городов Центрального Казахстана в 1999 – 2021 гг. *Gumilyov Journal of History. 2025.* T.151, no.2, c.81-102. *https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-81-102*

Socio–demographic development of the cities of Central Kazakhstan in 1999-2021

V. Kozina[a], A. Baimagambetova[a], A. Ualtayeva[b]
[a]of Karaganda University named after. E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan
[b]Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanova, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This article examines and analyzes certain aspects of the socio–demographic development of cities in Central Kazakhstan over the period 1999-2021. The purpose of the article was to analyze the dynamics of the urban population of Central Kazakhstan and individual qualitative parameters of the population. The main emphasis is placed on the factors of natural movement that are important components of socio–demographic characteristics, such as fertility, mortality, as well as marriage and divorce. The national structure of the region's citizens is analyzed and the reasons for its change are determined. There are also fluctuations in the gender and age composition caused by general socio-economic changes in the country and the region. The study was carried out on the basis of a collaboration of methods for using current statistical data and the results of the national population censuses of 1999, 2009, and 2021, which together gave real figures. Socio–demographic processes in the cities of Central Kazakhstan in the modern period have not become the subject of special study in Russian science. Some aspects of population studies are devoted to the general problems of the Republic, its regions, small towns, as well as socio–economic prospects for the country's development. Taking into account the importance and urbanization of Central Kazakhstan in the context of the economic growth of the republic and its industrial base, the study of socio–demographic aspects will make it possible to predict the further development of cities and prepare appropriate strategies to ensure sustainable and balanced growth of the region. The scientific conclusions in the article show that the socio–demographic development of the urban population of Central Kazakhstan in 1999-2021 It demonstrates the complex influence of both internal and external factors on the structure and dynamics of the republic's population. The scientific novelty of the relevant topic lies in the fact that the trend of the risk of social problems

and lagging infrastructure development due to uncontrolled urbanization is justified. Negative trends in urban demographic development also include a decrease in marriage rates and an increase in divorce rates. It is worrisome that in 2019, the Karaganda region had a breeding rate above the national average. The COVID–19 pandemic has had a definite impact on demographic processes in the region, which may worsen in the future.
Keywords: Central Kazakhstan; urban population; natural reproduction; population dynamics; birth rate; ethnic composition

For citation: Kozina V., Baimagambetova A., Ualtaeva A. Socio–demographic development of the cities of Central Kazakhstan in 1999-2021. *Gumilyov Journal of History.* 2025. T.151, no.2, c.81-102. *https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-81-102*

1999-2021 жылдары Орталық Қазақстан қалаларының әлеуметтік–демографиялық дамуы

В. Козина[a], А. Баймагамбетова[a], А. Уалтаева[b]
[a]Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
[b]Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада 1999-2021 жылдар кезеңінде Орталық Қазақстан қалаларының әлеуметтік-демографиялық дамуының жекелеген аспектілері зерттелді және талданды. Негізгі назар әлеуметтік–демографиялық сипаттамалардың маңызды және құрамдас бөліктеріне аударылғандықтан туу, өлім, сондай-ақ некеге тұру және ажырасу сияқты табиғи қозғалыс факторлары орын алады. Өңір азаматтарының ұлттық құрылымы талданды және оның қалай өзгеруіне байланысты себептері анықталды. Елдегі және аймақтағы жалпы әлеуметтік-экономикалық өзгерістерден кейін туындаған жыныстық – жас құрамындағы ауытқулар да байқалады. Зерттеу барысында ағымдағы статистикалық деректерді пайдалану әдістерін қолдана отырып және 1999, 2009, 2021 жылдардағы ұлттық халық санағының қорытындыларының ынтымақтастығы негізінде орындалды, олар жиынтықта есептей келе нақты сандарды берді. Орталық Қазақстан қалаларындағы әлеуметтік–демографиялық процестерді негізге ала отырып қазіргі кезеңде отандық ғылымда арнайы зерттеу нысанасына айналған жоқ екені мәлім болды. Халықты зерттеудің жекелеген аспектілерін негізгі нысанына ала отырып республиканың жалпы проблемаларына, оның аймақтарына, шағын қалаларына, сондай–ақ ел дамуының әлеуметтік-экономикалық перспективаларына арналына жол ашты. Республиканың экономикалық өсуі және оның индустриялық базасы контекстіндегі Орталық Қазақстанның маңыздылығы мен урбандалуын ескере отырып, әлеуметтік–демографиялық аспектілерді зерттеу қалалардың одан әрі дамуын болжауға келетін және өңірдің орнықты болуын және теңгерімді өсуін қамтамасыз ету үшін тиісті белгілі стратегияларды дайындауға және көрсетуге мүмкіндік береді. Мақаладағы ғылыми тұжырымдар 1999 – 2021 жылдардағы Орталық Қазақстан қалалық халқының әлеуметтік – демографиялық дамуына республика халқының құрылымы мен динамикасына ішкі және сыртқы факторларының орнын негізге ала отырып кешенді әсерін көрсететінін айқындап нақты көрсетеді. Өзектілігі мен тақырыптың маңыздылығын ескере келе оның ғылыми жаңалығы – бақылаусыз урбанизация салдарынан

әлеуметтік проблемалары мен инфрақұрылымдық дамудың қарқынды жүре алмау, артта қалу қауіп төну тенденциясына назар аударылған. Қалалардың демографиялық дамуының жағымсыз тенденцияларына некенің төмендеуі және ажырасудың артуы мен өсу мүмкіндіктері жатады. 2019 жылы Қарағанды облысының өзекті мәселелерінің бірі ажырасу боғандықтан, оның коэффициенті ел бойынша орташа деңгейден жоғары болғаны алаңдаушылық пен назар аударуын туғызады. COVID-19 пандемиясы кезінде нақты болашақта нашарлауы мүмкін аймақтағы демографиялық өсу процестеріне белгілі бір әсер етті. Осы сәттердің барлығы Орталық Қазақстан қалаларына және аймақтарына әрі қалаларының бүкіл халқының көші – қоныстарының, жүріп тұру деңгейлеріне әсер етпей қоймады. Механикалық қозғалысты зерттеу кейінгі басылымдарда толығырақ жалғасады. COVID-19 пандемиясы болған жылдар статискаға сүйене келе өлім – жітім көп, ал туу коэфициенті төмен екенін байқалған болатын.

Түйін сөздер: Орталық Қазақстан; қала халқы; халық табиғи өсімін молайту; санының динамикасы; туу коэффициенті; этникалық құрамы

Введение

Актуальность исследования урбанизации, рост городских поселений, привлекает внимание исследователей во всем мире, так как порождает множество проблем глобального характера, способных затмить даже экологические.

Согласно отчету World Urbanization Prospects – специализированного ведомства ООН, занимающегося подсчетом населения стран мира, приблизительно 56% населения земного шара проживает в городской местности (United Nations, 2019). Признано, что урбанизация порождает множество проблем: ухудшение экологической ситуации в городах, перегружённость инфраструктуры, нагрузка на общественные службы, перенаселенность, социальное неравенство и др.

Актуальность данной тематики обусловлена рядом факторов, связанных с динамичным развитием страны, социально–экономическими преобразованиями и изменениями в демографической ситуации после обретения Независимости. В республике все больше граждан предпочитают жить в городах. Согласно Национальной переписи населения 2021 года, в Казахстане доля городского населения составила 61,19% или 11 741 342 человек (Краткие итоги 2021). Переезд в города создает все больше проблем, поэтому для республики является актуальным противодействие вызовам ложной урбанизации, формальному расширению территорий городов путем включения сельской без создания инфраструктуры, услуг и т.д.

Кроме того, актуальность социально-демографического развития городов Центрального Казахстана с 1999 по 2021 годы обусловлена еще рядом ключевых факторов, которые отражают изменения, произошедшие в социальной и демографической структуре насе-ления региона. Трансформация социально-экономической ситуации, становление рыночной экономики, процессы приватизации, изменения в социальной политике, а также развитие инфраструктуры и жилищного строительства оказало значительное влияние на демографические процессы в городах региона. В это время наблюдается изменение численности населения, возрастной и половой структуры, которые имеют большое значение для разработки эффективной социальной и экономической политики

на региональном уровне. Исследование изменений в социально–демографических процессах позволяет более точно оценить такие важные вопросы, как уровень безработицы, доступность образования, здравоохранения, жилищных услуг, а также качество жизни в городах. Это дает возможность выявить проблемы и предложить пути их решения, направленные на улучшение жизни граждан.

Методология и методы

Региональная историческая демография является частью общей науки о народонаселении. Поэтому доминирующими методами и принципами в ней являются методы и принципы этих двух наук – истории и демографии (Козина 2001:4).

Основным методологическим принципом историко-демографических региональных исследований является принцип историзма. Демографические процессы в изучении социально-демографического развития городов изучается в контексте их исторического развития начала XXI века. Поэтому применены общеисторические методы: историко-генетический, историко-сравнительный, историко-типологический, историко-системный методы. Они являются основой настоящей статьи.

Демографическая составляющая исследована специальными методами. При изучении демографических совокупностей рождения, разводов, смертей использовался метод когорт. В процессе составления числовых моделей и количественных изменений интенсивности применялся метод демографических таблиц. Метод продольного анализа составил основу выявления частоты демографических событий в разные периоды. Для изучения частоты демографических событий у разных когорт, но в один и тот же календарный период использовался метод поперечного анализа. Важным методом учета влияния возрастной структуры населения на демографические процессы является метод потенциальной демографии.

Так как основной источниковой базой при написании статьи являются статистические материалы, для их анализа были применены статистические методы построения рядов распределения: а) самого населения по отдельным признакам, б) совокупностей населения (населения трудоспособного возраста, мужского населения, женского и т.д.), в) различных демографических событий (численности детей у женщин, брачности и т.д.). Все таблицы в исследовании рассчитаны авторами на основе приведенных официальных источников.

Закономерности причинно-следственных связей общественных процессов и явлений устанавливались с помощью корреляционно-регрессивного анализа, а также методов многомерного статистического анализа; взаимосвязи явлений – с помощью статистических группировок, сопоставления параллельных рядов, построения систем взаимосвязанных индексов и т.д.

В силу того, что демографические изменения находятся под воздействием разнообразных отношений в жизни людей, в исследовании были применены методы и других наук – социологии, экономики, социальной психологии, правоведения.

Литературный обзор

Вопросы социально–демографического развития городов Центрального Казахстана в исследуемый период не получили достаточно полного освещения в исторической науке. Отдельные стороны демографических процессов региона в 1999–2021 гг. рассматривались учеными лишь в контексте изучения социально-демографических процессов в целом по Казахстану и носили фрагментарный характер. Всю научную литературу, в которой, так или иначе были затронуты вопросы социально-демографического развития Центрального Казахстана в интересующий нас период, можно разделить на несколько групп.

К первой группе можно отнести работы советских исследователей. В частности, труды таких ученых, как М.Х. Бархин (Бархин 1974:56), О.Н. Яницкий (Яницкий 1974:96), А.В. Дмитриев (Дмитриев 2009:54), Н.А. Аитов (Аитов 1982:23), в которых анализируются проблемы и перспективы социально–экономического и демографического развития городов Советского Союза, в том числе и Казахской ССР в 1980-е – начале 1990-х годов.

Во вторую группу можно включить работы казахстанских исследователей, посвященные общим проблемам социально–демографического развития Республики Казахстан и его регионов, в том числе и в условиях суверенитета. Это труды Асылбекова М.Х. (Асылбеков, Козина 2010:73), Козиной В.В. (Асылбеков, Козина 2001:84), М.С. Сдыкова (Сдыков 1995:15). А.Н. Алексеенко (Алексеенко 1994:26), А. Жумасултанова (Жумасултанов 2000:46).

Следующую, 3 группу, составляют труды, посвященные динамике этнических процессов в республике – Н.З. Такижбаева (Такижбаев 1997:109), Г.В. Кана (Кан 1994:115), А.Н. Алексеенко (Алексенко 2003:41), А. Жумасултанова (Жумасултанов 2000:69) и др. В монографии М.Х. Асылбекова и В.В. Козиной «Казахи» авторы анализируют демографические тенденции казахского этноса в условиях многонационального состава населения страны (Асылбеков, Козина 2000:29).

К четвертой группе отнесены труды ученых, исследовавших урабанизационные процессы в Казахстане. Это монография У.М. Искакова «Города в системе расселения Казахстана (экономико-демографический аспект)», посвящённая проблемам формирования городов, их роли в развитии и размещении производительных сил (Искаков 1985:79), диссертация А. С. Уалтаевой «Малые города Казахстана: информационно–исторический аспект», в которой рассматриваются вопросы социально–экономического и демографического развития малых городов Казахстана (Уалтаева 2014:186.)

Таким образом, проблемы социально-демографического развития городского населения Центрального Казахстан не стали предметом специального исследования.

Основными источниками для написания статьи стали «Перепись населения 1999 года в Республике Казахстан», «Национальная перепись населения Республики Казахстан 2009 года» и «Национальная перепись населения 2021 года в Республике Казахстан», а также опубликованные и неопубликованные данные текущих архивов Бюро национальной статистики Агенства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан и Департамента Бюро национальной статистики Агенства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан по Карагандинской области.

Определенную ценность при исследовании демографических процессов представляют электронные ресурсы как международных, так и казахстанских веб-сайтов. Веб-сайты ООН, занимающиеся исследованием стран мира, в первую очередь WorldUrbanizationProspects. (WUP – отдел народонаселения Департамента по экономическим и социальным вопросам Организации Объединенных Наций), «Доклады о человеческом развитии ООН (ПРООН)», которые затрагивают аналитические, эмпирические обсуждения важнейших вопросов, тенденции и политические меры в области развития народонаселения, в том числе и Казахстана; «Национальные доклады о человеческом развитии», в которых затрагивается тема урбанизации в Казахстане, представленная; статистическими таблицами, рисунками, картами, диаграммами и др. Данные носят сугубо информационный, научно-исследовательский характер (https://hdr.undp.org). Казахстанские веб-сайты: adilet – Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан; informburo – мультимедийный информационно-аналитический портал; taldau.stat.gov.kz – информационно-аналитическая система; J ClinMedKaz – журнал клинической медицины Казахстана – многопрофильный международный рецензируемый медицинский журнал и др.

Результаты

В последние десятилетия Независимый Казахстан претерпел значительные демографические трансформации, связанные с социально–экономическими реформами, миграционными потоками и изменением административно–территориального деления. Центральный Казахстан, будучи важным индустриальным регионом, оказался в эпицентре этих процессов. Демографическая динамика в городах региона отражает как общереспубликанские тенденции, так и региональные особенности. После распада СССР и перехода к рыночной экономике регион испытал значительное сокращение промышленного производства, особенно в добывающей и обрабатывающей отраслях. В этот период в регионе наблюдалось свёртывание градообразующих предприятий, особенно в таких городах, как Темиртау, Балхаш, Жезказган, где ранее были сосредоточены крупные металлургические и горнодобывающие предприятия. Это привело к снижению занятости и уровня жизни населения, способствовало экономической нестабильности и, как следствие, оттоку населения – как в другие регионы Казахстана, так и за рубеж.

Миграционные процессы в Центральном Казахстане были неоднородны. В 1990–2000-х годах регион покинула значительная часть русскоязычного населения, в основном в направлении России, Украины и Германии. Одновременно наблюдалась обратная репатриационная миграция этнических казахов из стран ближнего и дальнего зарубежья. Также происходили процессы внутренней миграции – как из сёл в города, так и между самими городами региона. Миграционные процессы в эти годы были столь разноаспектны и разнонаправленны, что могут стать темой отдельного, специального исследования. В рамках данной статьи упор сделан преимущественно на анализ в основном итоговых демографических показателей и выявления общих закономерностей.

В период с 1999-2021 гг. рост численности городского населения Республики Казахстан и Центрального-Казахстанского региона демонстрирует следующую картину:

Таблица 1 – Динамика численности городского населения Казахстана и Центрального Казахстана (1999-2021 гг.)

Table 1 – Dynamics of the urban population of Kazakhstan and Central Kazakhstan (1999-2021)

	1999	%	2009	%	сальдо	2021	%	сальдо
Республика Казахстан	8 376 814	56,0	8 977 787	56,1	600 973	11 741 342	61,2	2 763 555
Центральный Казахстан	1 158 948	84,2	1 040 203	77,5	–118 745	1 087 118	80,1	46 915

Рассчитано авторами из статистических материалов (https://stat.gov.kz/ru)

Численность городских жителей в республике за 10 лет (1999-2009 гг.) выросла на 600 973 чел. (таб.1.), а его доля в общей численности населения составила 56,1%, т.е. произошло увеличение на 0,1%. В последующий межпереписной период (2009-2021 гг.) наблюдаются более высокие темпы роста этого показателя: численность населения в городах увеличилась на 2 763 555 чел., а удельный вес достиг 61,2%, т.е. произошло увеличение на 5,1 пункта. Это указывает на существенное ускорение урбанизации Казахстана в последние два десятилетия.

Рассмотрим динамику численности населения непосредственно по городам региона за исследуемый период.

Таблица 2 – Динамика численности населения городов областного и республиканского значения Центрального Казахстана (1999-2021 гг.)

Table 2 – Population dynamics of cities of regional and republican significance in Central Kazakhstan (1999-2021)

	Человек			Прирост (+), уменьшение (–)			
	1999	2009	2021	2009 к 1999		2021 к 2009	
					%	сальдо	%
Караганда	437 177	460 039	509 027	22 862	5,2	48988	10,6
Балхаш	74 517	75 453	78 084	936	1,2	2631	3,5
Жезказган	163 098	90 661	92 093	–72 437	–44,4	1432	1,6
Каражал	22 582	19 409	17 364	–3 173	–14,0	–2045	–10,5
Приозерск	11 033	13 479	10 909	2 446	22,1	–2570	–19,1
Сарань	52 217	50 310	42 646	–1 907	0,1	–7664	–15,2
Сатпаев	–	68 536	68 238	–	–	–298	–0,4
Темиртау	181 344	176 496	176 870	–4 474	2,4	374	0,2
Шахтинск	66 593	56 001	58 164	–10 592	15,9	2163	3,9

Рассчитано авторами из статистических материалов (https://stat.gov.kz/ru)

Динамика численности городского населения Центрального Казахстана, в отличие от общереспубликанских показателей, имеет нестабильный характер. Так, численность горожан в регионе за 10 лет (с 1999 по 2009 гг.) уменьшилась на 118 745 чел., и его доля составила 77,5%. В последующий межпереписной период (2009-2021 гг.) численность горожан увеличилась на 46 915 чел., а их доля в составе населения региона составила 80,61%.

Численность жителей в городах Центрального Казахстана на 1 июля 2024 г. составила 1134,8 тыс. человек, а их доля в общей численности населения региона – 81,7% (Численность населения Республики Казахстан 2024). Ныне Центральный Казахстан занимает лидирующую позицию по этому показателю среди всех регионов в республике.

Динамика численности населения почти во всех городах областного подчинения имеет нестабильный характер (таб.2.), кроме Караганды и Балхаша. В последующее десятилетие (с 1999 по 2009 гг.) положительный рост этого показателя наблюдается уже в трёх городах – Караганде (на 5,2%), Балхаше (на 1,2%) и Приозерске (22,1%). В остальных городах областного значения продолжается отрицательная динамика, особенно в Жезказгане, где численность населения сократилась на 72 437, или на 44,4%. Это самый низкий показатель в Центральном Казахстане за этот период. Такая динамика, вероятно, обусловлена не только оттоком населения, но и изменением административных границ, в частности, выделением города Сатпаев в отдельную административную единицу после ликвидации Жезказганской области в 1997 году.

В следующее межпереписное десятилетие (2009-2021 гг.) положительная динамика численности населения зафиксирована уже в пяти городах областного подчинения. Так, численность населения г. Караганды увеличилась на 48 988 чел., или на 10,6%; г. Шахтинска – на 2 163 чел., или на 3,9%; г. Балхаша – на 2 631 чел., или на3,5%; Жезгазгана – на 1 432 чел. или на 1,6%;Темиртау– на 374 чел., или на 0,2%.Отрицательная динамика в межперписное десятилетие (2009-2021 гг.) зафиксирована в городах Сарань – на 7 664 чел., или на 15,2 %, Приозерск – на2 570 чел., или на 19,1%, Каражал – на 2 045 чел., или на 10,5%; Сатпаев – на 298 чел., или на 0,4%. Главным фактором снижения численности населения в городах региона, таких, как Жезказган, Каражал, Приозерск, является миграция населения в более крупные и экономически развивающиеся города.

Этническая структура населения городов Центрального Казахстана отличается большим многообразием, которое является следствием особенностей исторического развития региона, специфики его индустриального развития. Одним из заметных процессов в регионе в исследуемый период стало изменение этнического состава. Так, доля казахского населения в большинстве городов существенно возросла, что обусловлено как с естественным приростом, так и репатриацией оралманов. Одновременно произошло сокращение доли русских, немцев, украинцев и других этнических групп, в основном в результате внешней миграции. В настоящее время в регионе проживает более 100 национальностей. Это самый полиэтничный регион в Республике.

Из 21 этноса (таб. 3.) в 1999 году самым многочисленным в городах Центрального Казахстана были русские – 570 416 чел., их было 49,3% в общей численности населения

городов. Численность казахов составляла 355 393 чел. или 30,7%.

Таблица 3 – Национальный состав городского населения Центрального Казахстана (1999-2021 гг.)

Table 3 – National composition of the urban population of Central Kazakhstan (1999-2021)

	1999		2009			2021		
	Абс.	%	Абс.	Сальдо	%	Абс.	Сальдо	%
Все население	1 158 948	100	1 040 203	–118 745	100	1 087 118	46 915	100
Казахи	355 393	30,7	410 761	55 368	39,4	559 784	149 023	51,5
Русские	570 416	49,3	471 387	–99 029	45,3	351 404	–119 983	32,4
Украинцы	70 015	6,1	41 325	–28 690	3,9	45 150	3 825	4,2
Татары	36 480	3,2	28 917	–7 563	2,7	27 365	–1 552	2,5
Немцы	46 438	4,0	25 388	–21 050	2,4	31 716	6 328	2,9
	1999		2009			2021		
	Абс.	%	Абс.	Сальдо	%	Абс.	Сальдо	%
Корейцы	13 624	1,2	12 575	–1 049	1,0	12 231	–344	1,2
Белорусы	17 718	1,6	10 139	–7 579	1,0	11 514	1 375	1,0
Чеченцы	3 485	0,4	3 719	234	0,4	3 870	151	0,3
Башкиры	4 931	0,5	3 497	–1 434	0,3	3 653	156	0,3
Азербайджанцы	3 364	0,3	3 659	295	0,3	4 444	785	0,4
Поляки	5 116	0,5	3 431	–1685	0,3	3 667	236	0,3
Узбеки	2 154	0,2	3 052	898	0,3	2 958	–94	0,2
Молдаване	2 795	0,3	1 966	–829	0,2	2 307	341	0,2
Мордова	3 673	0,4	1 856	–1 817	0,2	2 175	319	0,2
Чуваши	2 742	0,3	1 727	–1 015	0,2	1 829	102	0,2
Армяне	1 642	0,2	1 684	42	0,1	1 862	178	0,2
Греки	2 071	0,2	1 302	–769	0,1	1 664	362	0,2
Литовцы	2 094	0,2	1 422	–672	0,1	1 532	110	0,2
Кыргызы	691	0,1	1 193	502	0,1	1 093	100	0,1
Ингуши	1 324	0,1	1 150	–174	0,1	1 401	251	0,1
Болгары	1 588	0,2	1 045	–543	0,1	1 320	275	0,1
Таджики	743	0,1	1 002	259	0,1	1 256	254	0,1

Рассчитано авторами из статистических материалов (https://stat.gov.kz/ru)

Последующие 10 лет (с 1999 по 2009 гг.) по-прежнему русские занимают первое место по численности в этнической структуре региона. Вместе с тем их численность сократилась на 99 029 чел., а удельный вес снизился до 45,3%. Численность казахов увеличилась на 55 368 чел. и их доля в составе горожан составляет уже 39,4%. Положительная динамика численности зафиксирована у узбеков на 898 чел., или на 0,3%; кыргызов на 502 чел., или на 0,1%, азербайджанцев на 295 чел., или на 0,3%; таджиков – на 259 чел., или на 0,1%; чеченцев на 234 чел., или на 0,4%; армян на 42 чел., или на 0,1%. Доля этих этносов в составе горожан региона невелика, менее одного процента. Отрицательная динамика наблюдается у украинцев на – 28 690 чел., или на 3,7%; немцев на – 21,050 чел.,или на

2,4%; белорусов на – 7 579 чел., или на 2,4%; татар на –7 563 чел.,или на 2,4%.

В следующее межперписное десятилетие (2009-2021 гг.) численность казахов увеличилась на 149 023 чел., их доля в составе городского населения Центрального Казахстана достигла 51,4%, и они заняли первое место по численности и удельному весу в этнической структуре региона. Этносов с положительной динамикой стало значительно больше. Так, численность немцев увеличилось на 6 328 чел. (на 2,9%); украинцев на 3 825 чел. (на 4,2%); белорусов на 1 375 чел. (на 1,0%); азербайджанцев на 785 чел. (на 0,4%) и др. Отрицательная динамика зафиксирована у русских, их численность сократилась на 119 983 чел., снизился и их удельный вес в составе горожан региона на 32,3%, и они заняли второе место. Снизилась численность татар на 1 552 чел., корейцев на 344 чел., узбеки на 94 чел. Их доля в составе населения городских жителей Центрального Казахстана стала составлять 2,5%; 1,2%; 0,2% соответсвенно.

Следует отметить, что последнее десятилетие у людей смешанных этнических происхождений появилась тенденция смены национальности при получении удостоверения личности. Так, ранее идентифицировавшие себя русскими, в следующем переписном периоде идентифицируют себя украинцами, белорусами, поляками, немцами и др. или наоборот. Другого объяснения резкого спада численности русской национальности не объяснить, даже с учетом миграционной статистики. Этнические группы с похожими культурными, религиозными, тюркскими корнями – узбеки, уйгуры, киргизы, каракалпаки идентифицируют себя, как казахи.

Половая стуктура населения непосредственным образом влияет на воспроизводство населения. От того, какая она, зависит динамика численности населения. Опираясь на перепись «Национальная перепись 2021 года в Республике Казахстан», можно увидеть, что мужчин рождается больше и, начиная с 40 летнего возроста, численность женщин постепенно увеличивается с дальнейшей четкой тенденцией сокращения мужчин. По данным переписи процентное соотношение полов в городах Центрального Казахстана составляет: женщин – 52,0%; мужчин – 47,9%.

В г. Караганде (таб.4.) все годы наблюдается углубление диспропорции полов в сторону сокращения численности мужчин. В промышленных городах Казахстана наблюдается рост численности мужского населения. Это демонстрируют такие города, как Балхаш, Темиртау, Сатпаев, Приозерск, Сарань, где в отраслях традиционно работают мужчины. В городах Жезказган, Каражал и Шахтинск соотношение численность мужчин колеблется, с последующим увеличением доли мужского населения.

Таблица 4 – Половой состав городских жителей Центрального Казахстана

Table 4 – Gender composition of urban residents of Central Kazakhstan

	в % к общей численности								
	1999			2009			2021		
	мужчин	женщин	муж.на 1000 женщин	мужчин	женщин	муж.на 1000 женщин	мужчин	женщин	муж.на 1000 женщин

Все	46,9	53,1	904	46,4	53,6	895	47,3	52,7	922
Караганда	46,1	53,9	854	45,6	54,4	839	46,4	53,6	864
Балхаш	47,1	52,9	891	47,1	52,9	890	48,1	51,9	928
Жезказган	47,8	52,2	914	47,1	52,9	897	47,9	52,1	927
Каражал	48,6	51,4	947	50,0	50,0	998	49,8	50,2	990
Приозерск	48,3	51,7	934	49,1	50,9	964	49,2	50,8	970
Сарань	46,7	53,3	875	46,8	53,2	881	47,4	52,6	900
Сатпаев	47,4	52,6	–	47,4	52,6	901	47,9	52,1	919
Темиртау	46,4	53,6	867	46,3	53,7	862	47,6	52,4	909
Шахтинск	48,0	52,0	925	47,7	52,3	914	48,9	51,1	958

Рассчитано авторами из статистических материалов(https://stat.gov.kz/ru)

Рассмотрим городское население Центрального Казахстана в соответствии со статистикой переписей населения 1999, 2009, 2021 гг. по возрастам.

В 2009 г., по сравнению с 1999 г., зафиксировано снижение категории детского возраста от 0 до 14 лет (таб. 5.). В последующее десятилетие, наоборот, наблюдается рост численности этой категории. Удельный вес детей в составе населения городов составил 23,4%; 19,5%; 24,4% соответственно. Возрастная группа трудоспособного возраста (15–59) *стабильно сокращается, их доля в составе горожан составила 63,6%, 67,7%, 59%.

Таблица 5 – Городское население Центрального Казахстана по возрастам (1999-2021 гг.)
Table 5 – Urban population of Central Kazakhstan by age (1999-2021)

Возраст	1999	Уд. вес %	2009	Уд. вес %	сальдо 2009 к 1999	2021	Уд. вес %	сальдо 2021 к 2009
Все	1 158 948	100	1 040 203	100	–	1 087 118	100	–
0 – 14	272 098	23,4	203 234	19,5	– 68 864	264 911	24,4	61 677
15 – 59	735 857	63,6	703 431	67,7	– 32 426	637 810	59	– 65 621
60 +	150 993	13,0	133 538	12,8	– 17 455	180 397	16,6	46 859

Рассчитано авторами из статистических материалов (https://stat.gov.kz/ru)

Вместе с тем, можно ожидать улучшения этого показателя за счет увеличения численности возрастной категории детского возраста. Доля людей пенсионного и предпенсионного возраста (60+), напротив, выросла, с дальнейшей тенденцией увеличения, и сейчас она составляет 16,6% всех горожан. Увеличение численности населения в этой возрастной категории обусловлено улучшением здравоохранения и увеличением продолжительности жизни.

В мире для оценки старения населения применяются различные шкалы. В соответствии с одной из них население считается старым, если доля лиц в возрасте 60 лет и старше составляет 12% и выше ко всему населению (16). Следовательно, Центрально–Казахстанский регион столкнулся со старением населения. Как видно из таблицы, доля

этой возрастной категории по материалам переписей населения периода независимости составила 13%; 12,8%; 16,6% соответственно. В «Национальной переписи населения 2021 года в Республике Казахстан» впервые была внесена возрастная категория 100+. В Центральном Казахстане проживает 10 человек этой возрастной категории, все – женщины, четыре из них в городской местности.

Таблица 6 – Общий коэффициент рождаемости в городах Центрального Казахстана
Table 6 – Total fertility rate in the cities of central Kazakhstan

Годы	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Все население	11,66	12,12	12,63	13,80	14,55	14,88	15,69	16,19	16,83	17,29	17,38
Городское население	12,27	12,88	13,19	14,99	15,97	16,33	15,75	16,21	16,76	17,23	17,34
Годы	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Все население	17,93	18,02	18,06	18,13	17,73	17,31	16,44	16,64	16,72	17,02	17,46
Городское население	18,02	18,05	18,27	18,27	17,87	17,55	16,51	16,79	16,73	16,91	17,47

Рассчитано авторами из статистических материалов (https://stat.gov.kz/ru)

В последние годы в Казахстане число родившихся ежегодно растет. Общереспубликанский коэффициент рождаемости*[1b]*[2] в 2021 году составил 23,50, в том числе в городской местности – 23,34 (2020 г. – 22,98). В Центральном Казахстане общий коэффициент рождаемости все годы был несколько ниже, хотя имеет тенденцию к росту.

Общий коэфициент рождаемости в городах Центрально-Казахстанского региона все годы претерпевает колебания (таб. 6.). Так, в 2005-2006 гг. наблюдается некоторое снижение, затем идёт рост, вплоть до 2003 года и небольшой спад до 2006 года с некоторыми изменениями в сторону положительной динамики. В последующие 2022, 2023годы наблюдаем снижение этого показателя – 14,28; 14,16. Пик общего коэффициента рождаемости в городах региона пришёлся на период 2013-2014 годов – 18,27.

Нестабильность общего коэффициента рождаемости зависит от сложного сочетания экономических, социальных и культурных факторов, а также от состояния здравоохранения и государственных мер поддержки. В городах, особенно среди молодежи, могут преобладать более современные ценности, включая карьеру и личные амбиции, что способствует решению отложить рождение детей или ограничиться их меньшим количеством. Изменение семейных установок, повышение уровня образования также влияют на решения о рождении детей. Вместе с тем, тип малодетной семьи, характерный для городских жителей региона в конце 1980–х –1990–х годах, уступает место среднедетности. Так, если коэффициент рождаемости за период с 1990 по 1997 гг.

1 пункт 2 и пункт 3 статьи 31 Трудового Кодекса Республики

2 общий коэффициент рождаемости – показатель, определяющий интенсивность деторождения по отношению ко всему населению. Представляет собой отношение общего числа родившихся живыми в течение периода к средней численности населения. Как правило, рассчитывается на 1000 населения.

снизился с 17, 5 промилле до 8,4 промилле, то есть в 2 раза (19), то за период с 2000 по 2021 гг. увеличился с 12,27 до 17,47 промилле.

Рождаемость, брачность и разводимость – тесно взаимосвязанные процессы и непосредственным образом влияют на процессы воспроизводства населения. Рассмотрим динамику показателей брачного состояния городского населения региона.

Удельный вес мужского населения в городах, которое «никогда не состояли в браке», составило в 1999 г. – 9,6%; в 2009 – 12,3%; 2021 г. –10,8%, что превышает аналогичный показатель среди женщин – 8,4%; 11,2%; 10,9% соответственно, при тенденции к росту (таб. 7.).

Если данная тенденция сохранится, это может привести к снижению числа первых рождений и замедлить общий прирост населения в регионе. Доля вдов и вдовцов среди горожан постепенно сокращается у обоих полов. Так, у женщин в эти годы показатель составляет 6,6%; 6,9%; 4,3%, что значительно превышает показатели у мужчин –1,3%; 1,2%; 0,9%. Доля разведенных варьируется у обоих полов. Так, если среди мужчин данный показатель немного увеличивается (2,3%; 2,1%; 2,6%), то у женщин – снижается (4,6%; 4,6%; 4,3%).

Таблица 7 – Брачное состояние городского населения Центрального Казахстана (1999-2021 гг.)
Table 7 – Marital status of the urban population of Central Kazakhstan (1999-2021)

Все население	в % ко всему населению											
	% никогда не состоявших в браке			% состоящих в браке			% вдовых			% разведенных		
	1999	2009	2021	1999	2009	2021	1999	2009	2021	1999	2009	2021
	18,0	23,5	21,7	44,2	42,3	35,9	7,9	8,1	5,2	6,9	6,7	6,9
Мужчины	9,6	12,3	10,8	22,0	20,9	18	1,3	1,2	0,9	2,3	2,1	2,6
Женщины	8,4	11,2	10,9	22,2	21,4	17,9	6,6	6,9	4,3	4,6	4,6	4,3

Рассчитано авторами из статистических материалов (stat.gov.kz/ru)

С конца 1990-х годов количество разводов в регионе растет и достигает пика в 2013 году – 5 164 случаев. За период с 2014 по 2022 годы в большинстве городов Центрального Казахстана наблюдается снижение числа зарегистрированных браков. Наименьший показатель брачности зафиксирован во время пандемии COVID–19. Наибольшее количество разводов фиксируется среди мужчин в возрастной группе 45-49 лет и среди женщин в возрасте 40-44 лет.

Смертность – второй компонент формирования естественного прироста населения. Основные причины смертности связаны с тремя большими группами заболеваний: сердечно-сосудистые, респираторные и неонатальные патологические состояния.

Общий коэффициент смерности в Центральном Казахстане все годы имеет нестабильный характер (таб. 8.). Так, с 2000 по 2007 годы набдюдается рост этого показателя. Коэфициент смертности в регионе достиг пиковой отметки в 2007 году – 13,34 промилле. Начиная с 2008 года он ежегодно понижается, за исключением периода пандемии

COVID–19 (2020-2021 гг.). Аналогичную ситуацию наблюдаем в городах Центрального Казахстана. Пиковая отметка роста коэфициента смертности горожан зафиксирована в 2004 году – 14,12. Снижение этого показателя начинается с 2008 г., вплоть до пандемии COVID–19. В 2019 году –10,1 промилле.

Таблица 8 – Коэффициент смертности населения Центрального Казахстана (2000-2021 гг.)
Tablitsa 8 – Koeffitsient smertnosti naseleniia TSentralnogo Kazakhstana (2000 – 2021 gg.)

Годы	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Все население	12,08	12,22	12,37	12,99	13,11	13,08	13,15	13,34	12,67	11,25	11,62
Городское население	12,93	13,13	13,26	13,84	14,12	13,87	13,92	14,09	13,21	11,83	12,11
Годы	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Все население	11,32	11,44	10,48	9,89	9,81	9,84	9,57	9,68	9,74	11,25	12,84
Городское население	11,71	11,97	10,86	10,26	10,16	10,15	10,00	10,06	10,10	11,60	13,56

Рассчитано авторами из статистических материалов https://stat.gov.kz/ru

Первый случай коронавирусной инфекции в Центрально-Казахстанском регионе был зафиксирован 18 марта 2020 года у пассажирки рейса Минск – Астана, который приземлился в г. Караганде. Вирус быстро распространился по всему региону. Согласно данным Бюро национальной статистики, в городах Центрального Казахстана в 2021 году было зафиксировано больше летальных исходов (14 889 случаев), чем в 2020 году (12 745 случаев). Вместе с тем точных данных смертей от COVID–19 нет. Статистические данные о заболеваемости и количестве переболевших этой инфекцией не всегда отражают реальную ситуацию. Ограничительные меры не смогли полностью защитить людей от вируса, поэтому заболевание распространялось массово. В период карантина многие люди избегали обращения в медицинские учреждения, так как многие опасались, что могут заразиться или стать переносчиками заболевания.

В Национальной переписи населения 2021 года в Республике Казахстан отдельный раздел посвящен статистике периода пандемии COVID–19, где представлена информация по городскому населению Центрального Казахстана.

В городах Центрального Казахстана (таб. 9.) с подтверждающими медицинскими тестами заболевание зафиксировано у 61 569 (5,7%) человек; не обратившихся за медицинской помощью, но судя по симптомам, переболевших – 89 638 (8,2%) человек; госпитализированных с подтверждёнными медицинскими тестами – 23 406 (2,2%) человек. Всего численность не болевших вообще – 912 505 (83,9%) человек. Мужчины болели меньше, чем женщины. Так, у 26 540 (5,2%) мужчин заболевание было подтверждено медицинскими тестами, женщин, заболевших женщин – 35 026 (6,1%). Мужчин, которые не обращались за медицинской помощью, но по собственным

ощущениям переболели – 39 851 (7,8%), женщин 49 787 (8,7%). Госпитализируемых мужчин меньше (8 456, или 1,6%), чем женщин – 14 950 (2,6%). Не болевших вообще мужчин – 438 747 (85,4%), женщин – 473 758 (82,6%).

Таблица 9 – Городское население Центрального Казахстана по состоянию заболеваемости COVID–19

Table 9 – Urban population of Central Kazakhstan according to the incidence of COVID–19

	число лиц, переболевших COVID–19						число лиц, не болевших COVID–19	
	подтверждается медицинскими тестами		по собственным ощущениям (судя по симптомам), но замедиц. помощью не обращались		были госпитализированы			
	человек	%	человек	%	человек	%	человек	%
Городское население РК	582 754	5,0	987 491	8,4	245 983	2,1	9 925 114	84,5
Городское население Ц.К.	61 569	5,7	89 638	8,2	23 406	2,2	912 505	83,9
Мужчины	26 540	5,2	39 851	7,8	8 456	1,6	438 747	85,4
Женщины	35 026	6,1	49 787	8,7	14 950	2,6	473 758	82,6

Рассчитано авторами из статистических материалов https://stat.gov.kz/upload

Таким образом, по сравнению с общереспубликанскими показателями в городах Центрального Казахстана люди болели меньше. Это может быть обусловлено сочетанием таких факторов, как плотность населения, возрастные показатели, доступность медицины, соблюдение мер предосторожности и др.

В Республике Казахстан все годы наблюдается высокая младенческая и материнская смертность, что характерно и для Центрального. В области охраны здоровья материнства и детства с января 2008 года в республике осуществляется регистрация живорожденных и мертворожденных в соответствии с международными критериями Всемирной организации здравоохранения. В республиканскую перинатальную статистику, согласно методологии "BABIES", теперь включаются дети, рожденные с массой тела 500 граммов и более, на сроке 22 недели и старше, а также длиной тела 25 сантиметров и более. Были также определены пакеты вмешательств с приоритетным распределением ресурсов в рамках реализации национальных программ, разработанных Министерством здравоохранения Республики Казахстан: «Государственная программа реформирования и развития здравоохранения Республики Казахстан на 2005-2010 годы», утвержденная указом Президента Республики Казахстан от 13 сентября 2004 года №1438, и «Программа по снижению материнской и детской смертности в Республике Казахстан на 2008–2010 годы», утвержденная постановлением Правительства Республики Казахстан от 28 декабря 2007 года №1325 (Chuvakova, Embergenova, Karin 2017).

Благодаря предпринятым государственным мерам, уровень младенческой смертности в городах Центрального Казахстана начал снижаться уже через два года после начала реализации программ. Так, если в 2011 году этот показатель составил 198 случаев на 1000 родившихся, то уже в 2018 г. он снизился до 136 случаев. Вместе с тем в период пандемии COVID–19 наблюдается повышение этого показателя: 2019 г. – 165; 2020 г. – 189; 2021 г. – 192. Затем наблюдается снижение уровня младенческой смертности (Bayserkina 2014).

Обсуждение

Проведённое исследование позволяет сделать ряд принципиальных выводов, которые не только дополняют существующую историографию, но и расширяют границы научного анализа социально-демографических процессов в Казахстане в современный период.

Одной из особенностей работы является опора на данные трёх национальных переписей населения в Республике Казахстан 1999 (Итоги переписи населения 1999), 2009 гг. (Национальная перепись населения Республики Казахстан 2009) и пока полностью не опубликованных материалов переписи 2021 года (Итоги национальной переписи населения 2021) в сравнении с материалами текущих статистических данных по городам Центрального Казахстана, и их применение в региональном разрезе, чего ранее не предпринималось в научной литературе

Несмотря на наличие работ, посвящённых демографическим трансформациям в Республике Казахстан в целом (М.Х. Асылбеков, В.В. Козина, А.Н. Алексеенко, Г.Кан и др.), детальный сравнительный анализ изменений по конкретным городам Центрального Казахстана на основе переписей XXI века отсутствует. Это обстоятельство делает представленное исследование особенно значимым и актуальным, поскольку оно восполняет пробелы в понимании локальных особенностей урбанизации, этнической динамики и возрастно-половой структуры.

Гипотеза авторов о том, что демографические процессы в Центральном Казахстане характеризуются специфическими тенденциями, подтверждается эмпирическим материалом. В частности, в отличие от общереспубликанского роста городского населения, в регионе наблюдаются неоднородные и асимметричные изменения: рост численности населения в Караганде, Шахтинске, Балхаше, но депопуляция – в Каражале, Приозерске, Сарани. Это свидетельствует о дифференциации городов по уровню развития и привлекательности, что требует учёта в планировании социальной политики.

Результаты исследования подтверждают и уточняют выводы о «казахизации» городского пространства, ранее зафиксированные в отдельных работах по исследованию демографических процессов (Н.В. Алексеенко, Н.З. Такижбаева, А.С. Уалтаева и др.).

Вместе с тем анализ показывает, что в последнее десятилетие некоторые этнические группы, ранее демонстрировавшие сокращение численности (немцы, украинцы, белорусы), начали расти, что объясняется не только естественным приростом, но и, возможно, изменением этнической самоидентификации.

Дополнительным аспектом новизны является включение в анализ воздействия пандемии COVID-19 на показатели рождаемости, смертности и заболеваемости. Представленные данные по состоянию заболеваемости COVID-19 по городскому населению Центрального Казахстана позволяют увидеть, как эпидемиологический кризис повлиял на естественное движение населения, особенно в 2020-2021 гг.

Результаты исследования обладают высокой степенью достоверности, так как основаны на официальных данных Бюро национальной статистики, а расчёты выполнены авторами на основе первичных таблиц.

Перспективы дальнейшего изучения видятся: в сопоставлении данных Центрального Казахстана с другими регионами (Южный, Восточный, Западный Казахстан); в анализе качества городской инфраструктуры в контексте демографических изменений; в изучении миграционного поведения различных этнических и возрастных групп; в исследовании и взаимосвязи между демографическими трендами и рынком труда, образованием, здравоохранением.

Таким образом, представленная работа задаёт новые параметры научной дискуссии и открывает возможности для дальнейшего мультидисциплинарного анализа демографических изменений в Казахстане.

Заключение

За исследуемый период общая численность городского населения Центрального Казахстана постоянно растет, главным образом, за счет города Караганды.

Этническая структура населения претерпела значительные изменения. Увеличилась как абсолютная численность казахов, так и их доля в составе горожан. Казахи стали самой многочисленной этнической группой. Численность русских, ранее доминировавших по численности в регионе, значительно сократилась так же, как и их доля в составе горожан. Наблюдается позитивная динамика ряда таких этнических групп, как немцы, украинцы и белорусы, чья численность и удельный вес возрастают. Татары и корейцы продемонстрировали тенденцию к сокращению численности.

Процессы рождаемости имеют нестабильный характер. Вместе с тем четко прослеживается переход от малодетности к среднедетности. Это обусловлено изменениями генеративных установок городских казахов, доля которых заметно увеличилась в этнической структуре Центрального Казахстана в годы суверенитета. У казахов есть пословица, которая очень популярна сейчас: «Один ребенок – это не ребенок, два ребенка – это полребенка, три ребенка – полноценный ребенок» («Бір бала – бала емес, екі бала – жарты бала, үш бала – бүтін бір бала»).

В промышленных городах Центрального Казахстана диспропорция полов несколько выравнивается в сторону увеличения мужского населения, чего нельзя сказать о городе Караганде, где диспропорция углубляется в сторону сокращения численности мужчин.

Таким образом, наблюдается абсолютный рост численности детей и молодежи, а также их доли в составе горожан. Этот фактор необходимо учитывать ввиду значимых последствий, таких, как повышение нагрузки на образовательные учреждения, увеличение потребности в детских и молодежных услугах, развитие рынка труда для молодежи, изменение потребностей в жилищном строительстве, досуге и развлечениях и других факторов, которые необходимо учитывать при планировании социально–экономического развития городской среды региона.

К негативным тенденциям демографического развития городов в современный период относятся снижение брачности и увеличение разводимости. Карагандинская область в 2019 году имела коэффициент разводимости выше среднего по стране.

Пандемия COVID–19 оказала заметное влияние на естественное движение населения.

Из–за высокой плотности заболевших, в городах Центральном Казахстана коэффициент заболеваемости оказался несколько выше, чем в среднем по стране.

Acknowledgements

We thank the journal editors and anonymous peer reviewers for their exceptionally helpful comments and suggestions for revision.

Алғыс

Мақаланы жетілдіру барысында берген құнды пікірлері мен ұсыныстары үшін журнал редакторларына және аты-жөні көрсетілмеген рецензенттерге шынайы алғысымызды білдіреміз.

Благодарности

Мы благодарим редакторов журнала и анонимных рецензентов за их чрезвычайно полезные комментарии и предложения по пересмотру.

Список литературы

Bayserkina F. Main tendencies of infant mortality in Kazakhstan. *Journal of clinical medicine of* Kazakhstan. 2014. Vol.2, no.32, pp. 54-59.

Chuvakova T., Embergenova M., Karin B. Kazakhstan's experience in reducing infant and child mortality. *Journal of Clinical Medicine of Kazakhstan*. 2017. Vol.3, no.45, pp.150–153.

Аитов Н.А., Говако Б.И., Игебаева Ф.А. *Город. Население. Трудовые ресурсы.* Уфа: Башкирское книжное издательство. 1982. 144 с.

Алексеенко Н.В. *Изучение истории населения Казахстана в XVIII-XX вв*. Усть-Каменогорск: ВКГУ. 2003. 51 с.

Алексеенко А. *Народы Восточного Казахстана*. Усть-Каменогорск. 1994. 121 с.

Асылбеков М.Х., *Козина В.В. Казахи (демографические тенденции 80-90-х годов).* Алматы: Өркениет. 2000. 101 с.

Асылбеков М.Х., Козина В.В. *Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета.* Алматы: Өркениет. 2001. 111с.

Бархин М.Г. *Город 1945-1970. Практика, проекты, теория*. Москва: Стройиздат. 1974. 206 с.

Дмитриев А.В. *Мигранты в социокультурном пространстве региона. Социологические очерки.* Под ред. К. Горшкова. Москва: Альфа-М. 2009. 176 с.

Жумасултанов Т.Ж. *Народ Казахстана: современное состояние народонаселения в Республике Казахстан.* Алматы: Классика. 2005. 104 с.

Искаков У.М. *Города Казахстана. Проблемы социально-экономического развития*. Алма-Ата: Наука. 1985. 168 с.

Кан Г.В. *Корейцы Казахстана: исторический очерк.* Алматы: Казахстан. 1994. 240 с.

Козина В.В. *Население Центрального Казахстана (Методология. Историография. Источники*). Алматы: Өркениет. 2001. 88 с.

Краткие итоги. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, 2021. 121 с.

Сдыков М.Н. Изменения национального и социального состава населения Западного Казахстана (в конце XIX–1989 г.): автореф. дисс. докт. ист. наук. Алматы. 1995. 31 с.

Такижбаева Н.З. *Сельское население Казахстана (по данным Всесоюзных переписей населения 1959, 1970, 1979 и 1989 гг.).* Алматы: АГУ. 1997. 189 с.

Уалтаева А.С. *Малые города Казахстана: информационно-исторический аспект. А*лматы: Елтаным. 2014. 312 с.
Яницкий О.Н. *Урбанизация, город, человек.* Москва: Наука. 1974. 236 с.

References

Bayserkina F. Main tendencies of infant mortality in Kazakhstan. *Journal of clinical medicine of Kazakhstan.* 2014. Vol.2, no.32, pp.54–59. (in English)
Chuvakova T., Embergenova M., Karin B. Kazakhstan's experience in reducing infant and child mortality. *Journal of Clinical Medicine of Kazakhstan.* 2017. Vol.3, no.45, pp.150–153. (in English)
Aitov N.A., Govako B.I., Igebaeva F.A. *Gorod. Naselenie. Trudovye resursy.* Ufa: Bashkir Book Publishing House. 1982. 144 p. (in Russian)
Alekseenko N.V. *Izuchenie istorii naseleniia Kazakhstana v XVIII – XX vv.* Ust-Kamenogorsk: VKGU. 2003. 51 p. (in Russian)
Alekseenko A.N. *Narody Vostochnogo Kazakhstana.* Ust-Kamenogorsk. 1994. 121 p. (in Russian)
Asylbekov M.Kh., Kozina V.V. *Narodonaselenie Kazakhstana v usloviiakh suvereniteta.* Almaty: Civilization. 2010. 178 p. (in Russian)
Asylbekov M.Kh., *Kozina V.V. Kazakhi (demograficheskie tendentsii 80 – 90 godov)* Almaty: Civilization. 2000. 101 p. (in Russian)
Asylbekov M.Kh. *Kozina V.V. Kazakhi (demograficheskie tendentsii 80 – 90 kh godov).* Almaty: Civilization. 2001. 111p. (in Russian)
Barkhin M.G. Gorod 1945-1970. *Praktika, proekty, teoriia. Moscow: Stroyizdat.* 1974. 206 p. (in Russian)
Dmitriev A.V. *Migranty v sotsiokulturnom prostranstve regiona. Sotsiologicheskie ocherki.* Pod red. K. Gorshkova. Moscow: Alfa-M. 2009. 176 p. (in Russian)
Zhumasultanov T.Zh. *Narod Kazakhstana: sovremennoe sostoianie narodonaseleniia v Respublike Kazakhstan.* Almaty: Klassika. 2005. 104 p. (in Russian)
Iskakov U.M. *Goroda Kazakhstana. Problemy sotsialno-ekonomicheskogo razvitiia.* Alma Ata: Science. 1985. 168 p. (in Russian)
Kan G.V. *Koreitsy Kazakhstana: istoricheskii ocherk.* Almaty: Kazakhstan. 1994. 240 p. (in Russian)
Kozina V.V. *Naselenie Tsentralnogo Kazakhstana (Metodologiia. Istoriografiia. Istochniki).* Almaty: Civilization. 88 p. (in Russian)
Kratkie itogi. Biuro natsionalnoi statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniiu i reformam Respubliki Kazakhstan. 2021. 121 p. (in Russian)
Sdykov M.N. *Izmeneniia natsionalnogo i sotsialnogo sostava naseleniia Zapadnogo Kazakhstana (v kontse XIX–1989 g.):* the abstract. diss. Doctor of Historical Sciences. Almaty. (in Russian)
Takizhbaeva N.Z. *Selskoe naselenie Kazakhstana (po dannym Vsesoiuznykh perepisei naseleniia 1959, 1970, 1979 i 1989 gg.)*. Almaty: AGU. 1997. 189 p. (in Russian)
Ualtaeva A.S. *Malye goroda Kazakhstana: informatsionno-istoricheskii aspekt*. Almaty: Eltanym. 2014. 312 p. (in Russian)
Yanitsky O.N. *Urbanizatsiia, gorod, chelovek*. Moscow: Nauka Publ. 1974. 236 p. (in Russian)

Information about the authors

Valeria V. Kozina – Doctor of Historical Sciences, Professor of Karaganda University named after. E.A. Buketov, University 28, 100026, Karaganda, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-3185-5979, vkozina55@mail.ru
Aigerim A. Baimagambetova – PhD student, of Karaganda University named after. E.A. Buketov, University 28, 100026, Karaganda, Kazakhstan, https://orcid.org/0009–0007–0211–0544, aigerimasilbekovna@mail.ru

Altyn S. Ualtayeva – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, head of the "GylymOrdasy" center, Shevchenko 28, 050010, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0001-9530-352X, altyn.lazzat@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Валерия Викторовна Козина – тарих ғылымдарының докторы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің т.ғ.д, профессоры, Университетская 28, 100026, Қарағанды, Қазақстан, https://orcid.org/0000–0003–3185–5979, vkozina55@mail.ru

Айгерім Асылбековна Баймағамбетова – Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің докторанты, Университетская 28, 100026, Қарағанды, Қазақстан, https://orcid.org/0009–0007–0211–0544, aigerimasilbekovna@mail.ru

Алтын Слямкайдаровна Уалтаева – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов ат.тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, «Ғылым Ордасы» орталығының жетекшісі, Шевченко 28, 050010, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0000–0001–9530–352X, altyn.lazzat@mail.ru

Сведения об авторах

Валерия Викторовна Козина – доктор исторических наук, профессор, Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, Университетская, 28, 100026, 100026, Караганда, Казахстан, https://orcid.org/0000–0003–3185–5979, vkozina55@mail.ru

Айгерим Асылбековна Баймагамбетова – докторант, Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, Университетская, 28, 100026, Караганда, Казахстан, https://orcid.org/0009-0007-0211-0544, aigerimasilbekovna@mail.ru

Алтын Слямкайдаровна Уалтаева – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, руководитель центра «Ғылым ордасы», Шевченко, 28, 050010 Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000–0001–9530–352X, altyn.lazzat@mail.ru

Author Contributions

V.V. Kozina – development of the research concept and methodology; statistical data analysis for the interpretation and synthesis of research findings; supervision of the research process. A.A. Baimagambetova – implementation of the research process and collection of materials. A.S. Ualtaeva – formulation and execution of the research objectives and tasks; management of data annotation; provision of historiographic materials and other analytical tools.

Авторлардың үлесі

В.В. Козина **–** зерттеу тұжырымдамасы мен әдістемесін әзірлеу; зерттеу нәтижелерін талдау және синтездеу үшін статистикалық деректерді талдау; зерттеу процесін басқару. А.А. Баймағамбетова – зерттеу процесін жүзеге асыру және материалдарды жинау. А.С. Уалтаева – зерттеу мақсаттары мен міндеттерін тұжырымдау және іске асыру; деректерді аннотациялау б ойынша басқарушылық қызмет; историографиялық материалдар мен басқа да талдау құралдарын ұсыну.

Вклад авторов

Козина В.В. – разработка концепции, методологии, анализ статистических данных для анализа или синтеза данных исследования, руководство исследовательской работой. Баймагамбетова А.А. –

проведение процесса исследования и сбор материалов. Уалтаева А.С. – формулировка и реализация цели и задач исследования, управленческая деятельность по аннотированию исследовательских данных, предоставление историографического материала и других инструментов анализа.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / ***Раскрытие информации о конфликте интересов.*** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. / ***Disclosure of conflict of interest information.*** The author claims no conflict of interest

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 04.04.2024
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 14.05.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 16.06.2025

GUMILYOV JOURNAL OF HISTORY
ISSN: 3080-129X. eISSN: 3080-6860
DOMESTIC HISTORY – ОТАН ТАРИХЫ – ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Ғылыми мақала / Research Article
МҒТАР / IRSTI 03.20.00

https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-103-124

Жала мен жаза: әйелдер тағдырында

Г. Нұрымбетова[a], Б. Балғазина[b]
[a]*Қазақстан Республикасы Президенті архиві, Алматы, Қазақстан*
[b]*Қазақстан Республикасы Президенті архиві, Астана, Қазақстан*
gulshat_nurymbet@mail.ru

Аннотация. Қазақстанның кеңестік жылдарғы тарихы мен тағдыры ақтаңдақтарға және қайшылықтарға толы. Олар жайлы толымды да, батыл сөздер қайта құру жылдарында айтыла бастады. Зерттеу үдерісі мен ауқымы тәуелсіздік тұсында айтарлықтай ұлғайды. Бұл орайдағы ұлы бетбұрыс 1989 жылы А. Байтұрсынұлының, Ж. Аймауытовтың, М. Дулатұлының ақталуы екені сөзсіз. Келесі шешуші қадам ҚР Президенті Қ. Тоқаевтың бастамасымен қолға алынған қуғын–сүргін құрбандарын толық ақтау үдерісін бастау болып табылады.
Тақырыптың өзектілігі Отан тарихын ақтаңдақтардан арылтумен анықталады. Тарих ғылымының қасиеті мен құдыреті ақиқатты айта алуында. Соңғы 5 жыл ішінде 311 мың Қазақстан азаматы толық ақталды. Демек, миллиондаған әулет пен отбасы аталары, әкелері, әжелері мен бауырлары қашан, не үшін, қайда өмір жолдары аяқталғанын білді, тарихи санасын дұрыс қалыптастыруға, отансүйгіш сезімін нығайтуға мүмкіндік алды.
Мәселеге қоғам тарапынан да, зерттеушілер тарапынан да сұраныс жоғары. Оның басты себебі саяси қуғын–сүргін материалдарының ұзақ жылдар зерттеушілер үшін жабық, құпия сақталуына байланысты. Тіптен саяси қуғын–сүргін құрбандары, олардың ұрпақтары ақиқатқа қол жеткізе алмай, шындықты айта алмай өмірден өтті. Біздің ойымызша, Ұлттық қауіпсіздік комитеті мен Ішкі істер министрлігінің, Бас прокуратураның арнайы мемлекеттік архивтерінде «құпия», «аса құпия» грифімен сақталған саяси қуғын–сүргін материалдары пердесінің ашылуы мәселенің күн тәртібінен түспеуіне негіз болып отыр.
Зерттеудің мақсаты 1937-1938 жылдарда орын алған «Үлкен террор» тұсында «Отанын сатқан отбасы мүшесі» айыбымен қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдердің қасіретті тағдырын архивтік құжаттар негізінде зерделеу.
Зерттеудің деректік негізін Қазақстан Республикасы Президенті Архивіне 2022-2023 жылдары ІІМ, ҰҚК мен Бас прокуратураның арнаулы мемлекеттік архивтерінен қабылданған архивтік қылмыстық-тергеу істері және Карлагта жазасын өтеген әйелдердің жеке істері құрайды. Бұл құжаттардың негізгі дені ғылыми айналымға алғаш рет еніп отыр.
Қорғансыздың күйін кешкен әйелдердің, соның ішінде Қазақ КСР Орталық атқару комитетінің төрағасы Ұ. Құлымбетовтің әйелі Ә.Құлымбетованың, белгілі жазушы Б.Майлиннің әйелі К. Майлинаның, ҚазССР сауда наркомы, кейін ішкі сауда наркомы қызметтерін атқарған Ш. Дивеевтің әйелі Ф. Дивееваның, Алаш қозғалысының белсендісі, совет өкіметі тұсында Алматы қ. хайуанаттар паркінің директоры қызметін атқарған М. Төлебаевтың әйелі Х. Төлебаева-Жүнісбаеваның жазықсыздан жазықсыз 5-8 жылға дейін еңбекпен түзеу лагерлеріне айдалғаны

[a]© Нұрымбетова Г., Балғазина Б., 2025

архивтік құжаттар негізінде жан-жақты зерделенген. Бұл әйелдердің тағдыры ортақ «Отанын сатқан отбасы мүшесі» болғаны. Қуғындау саясатының ана мен баланы айырып, оларды зар жылатқаны Б. Майлин балаларының тағдыры негізінде көрсетілген.
Зерттеу нәтижесінде архивтік қылмыстық-тергеу істерінің құрамы бір тектес құжаттардан тұратыны анықталды. Алайда бұл істер жекелеген отбасылар басына түскен қасіреттің дәлелі мен дәйегі, бұл өз кезегінде отбасы тарихын, әулет тарихын зерттеуге негіз болады. Құжаттарды сын көзбен зерделеу арқылы саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдердің барлығына бірдей жалған айып тағылып, жазықсыз жазаланғанына көз жеткіздік. Сондай-ақ, саяси қуғын-сүргіннің жоспарлы түрде жүзеге асқаны негізделді.
Түйінді сөздер: саяси қуғын-сүргін; архивтік құжаттар; ІІХК; отанын сатқан отбасы мүшелері; халық жауы; қасірет

Сілтеме жасау үшін: Нұрымбетова Г., Балғазина Б. Жала мен жаза: әйелдер тағдырында. *Gumilyov Journal of History.* Т.150, no.2, б.103-124. *https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-103-124*

Accusation and punishment: in the fate of women

G. Nurymbetova[a], B. Balgazina[b]
[a]*Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan*
[b]*Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan*

Abstract. The history and fate of Kazakhstan during the Soviet era are full of "blank spots" and contradictions. A full and courageous discussion of these pages of history began during the years of Perestroika. In the period of independence, research activities and their scope expanded significantly. A major turning point in this direction was the rehabilitation of Akhmet Baitursynuly, Zhusipbek Aimauytov, and Mirzhakyp Dulatuly in 1989. Another important step was the launch of the full rehabilitation process for victims of repression, initiated by the President of the Republic of Kazakhstan, K. Tokayev.
The relevance of this topic lies in the need to fill in the "blank spots" of national history. The value of historical science is its ability to tell the truth. Over the past five years, 311,000 citizens of Kazakhstan have been fully rehabilitated. This means that millions of families have been allowed to learn where, when, and why their relatives' lives came to an end, contributing to the formation of historical consciousness and the strengthening of patriotic feelings.
This topic attracts significant interest from both the public and researchers. The main reason is that materials related to political repression remained classified and inaccessible for many years. Many victims of repression and their descendants have never been able to discover the truth or tell their own stories. In our view, the declassification of materials on political repression – stored under the labels “secret” and “top secret” in the special state archives of the Committee for National Security, the Ministry of Internal Affairs, and the General Prosecutor’s Office – has provided the foundation for keeping this issue on the national agenda.
The goal of this research, based on archival documents, is to study the tragic fates of women who were repressed during the years of the "Great Terror" (1937–1938), accused of being "family members of traitors to the Motherland".

The source base of this research consists of archival criminal investigation files transferred in 2022–2023 from the special state archives of the Ministry of Internal Affairs, the National Security Committee, and the General Prosecutor's Office to the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. It also includes personal files of women who served sentences in the Karlag labor camp. Most of these documents have been introduced into scholarly circulation for the first time.
Based on archival documents, the study provides a comprehensive examination of the fates of women who found themselves in a state of powerlessness. These include A. Kulumbetova, K. Mailina, F. Diveyeva, and K. Tolebayeva-Zhunisbaeva. All of them were unjustly exiled to correctional labor camps for terms ranging from 5 to 8 years on charges of being family members of "enemies of the people". The story of B. Mailin's children illustrates how the repressive policies tore mothers away from their children, inflicting deep suffering.
The research established that the archival criminal investigation files consist of standardized documents. Nevertheless, they serve as crucial evidence of the tragedies endured by specific families, forming the basis for studying family and clan histories. A critical analysis of these documents leads to the conclusion that all the accused women were falsely charged and sentenced unjustly. It was also determined that political repressions were carried out in a systematic and organized manner.
Keywords: political repression; archival documents; NKVD; family member of a traitor to the Motherland; enemies of the people; suffering

For citation: Nurymbetova G., Balgazina B. Accusation and punishment: in the fate of women. *Gumilyov Journal of History.* 2025. Vol.151, no.2, pp.103-124. *https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-103-124*

Обвинение и наказание: в судьбах женщин

Г. Нурымбетова[a], Б. Балгазина[b]
[a]*Архив Президента Республики Казахстан, Алматы, Казахстан*
[b]*Архив Президента Республики Казахстан, Астана, Казахстан*

Аңдатпа. История и судьба Казахстана в советский период полны «белых пятен» и противоречий. Полноценный и смелый разговор об этих страницах истории начался в годы перестройки. В период независимости исследовательские процессы и их масштаб значительно расширились. Важным явлением стала реабилитация в 1989 г. А. Байтурсынулы, Ж. Аймауытова, М. Дулатулы. Следующим важным шагом стало начало процесса полной реабилитации жертв репрессий по инициативе Президента Республики Казахстан К.К. Токаева.
Актуальность темы определяется необходимостью устранения «белых пятен» отечественной истории. Ценность исторической науки заключаются в способности говорить правду. За последние 5 лет были полностью реабилитированы 311 тыс. граждан Казахстана. Это значит, что миллионы семей получили возможность узнать, где, когда и почему завершился жизненный путь их родных, что способствует формированию исторического сознания и укреплению патриотических чувств.
К данной проблематике наблюдается высокий интерес как со стороны общества, так и со стороны исследователей. Основная причина этого в том, что материалы по политическим репрессиям в течение долгих лет оставались закрытыми и засекреченными. Многие жертвы репрессий и их

потомки так и не смогли узнать истину и рассказать свою правду. По нашему мнению, раскрытие материалов политических репрессий, хранящихся под грифами «секретно» и «совершенно секретно» в специальных государственных архивах Комитета национальной безопасности, Министерства внутренних дел и Генеральной прокуратуры, стало основанием для того, чтобы этот вопрос оставался в повестке дня.

Цель исследования – изучить трагические судьбы женщин, подвергшихся репрессиям в годы «Большого террора» 1937–1938 гг. по обвинению в том, что они являются «членами семьи изменников Родины», на основе архивных документов.

Источниковую базу составили архивные уголовно-следственные дела, переданные в 2022–2023 гг. из специальных государственных архивов МВД, КНБ и Генеральной прокуратуры в Архив Президента Республики Казахстан, а также личные дела женщин, отбывавших наказание в Карлаге. Основная часть этих документов впервые введена в научный оборот.

На основе архивных документов всесторонне изучены судьбы женщин, оказавшихся в бесправном положении, в том числе А. Кулымбетовой, К. Майлиной, Ф. Дивеевой, Х. Толебаевой-Жунисбаевой. Все они были безвинно сосланы в исправительно-трудовые лагеря сроком от 5 до 8 лет по обвинению в том, что являются членами семьи «изменника Родины». Через судьбу детей Б. Майлина показано, как политика репрессий разлучала матерей и детей, принося им страдания.

В результате исследования установлено, что архивные уголовно-следственные дела состоят из однотипных документов. Однако они являются доказательством трагедий, постигших конкретные семьи, что, в свою очередь, служит основой для изучения истории семьи, рода. Критический анализ документов позволяет прийти к выводу, что всем репрессированным женщинам были предъявлены ложные обвинения, и все они были несправедливо осуждены. Показана планомерность осуществления политических репрессий.

Ключевые слова: политические репрессии; архивные документы; НКВД; член семьи предателя Родины; враги народа; страдания

Кіріспе

ХХ ғасырдың 30-50 жылдарында орын алған саяси қуғын–сүргін отандық тарихтың сыры мен шындығы ашылмаған ақтаңдақты мәселе екені сөзсіз. Бұған Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаевтың бастамасымен 2021 жылы құрылған саяси қуғын–сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия, өңірлік комиссиялар қызметі өз жұмысын тоқтатқанына қарамай қоғамның қызығушылығының бәсеңдемеуі дәлел. Мәселеге қоғам тарапынан да, зерттеушілер тарапынан да сұраныс жоғары.

Саяси қуғын–сүргін материалдары ұзақ жылдар зерттеушілер үшін жабық, құпия сақталғаны белгілі. Тіптен саяси қуғын–сүргін құрбандары, олардың ұрпақтары ақиқатқа қол жеткізе алмай, шындықты айта алмай өмірден өтті. Біздің ойымызша, Ұлттық қауіпсіздік комитеті (бұдан әрі – ҰҚК) мен Ішкі істер министрлігінің (бұдан әрі – ІІМ), Бас прокуратураның арнайы мемлекеттік архивтерінде «құпия», «аса құпия» грифімен сақталған саяси қуғын–сүргін материалдары пердесінің ашылуы мәселенің күн тәртібінен түспеуіне себеп болып отыр.

Сонымен саяси қуғын–сүргін процесінің үнсіз куәгерлері архивтік-қылмыстық істерді ғылыми айналымға енгізу осы мәселедегі ақтаңдақтардан арылуға, күні бүгінге дейін белгісіз болып келген адамдардың есімдерін анықтап, жариялауға мүмкіндік беруде.

Тоталитарлық жүйе ешкімді аяған жоқ. Әйел, еркек, бала деп таңдаған жоқ, яғни жынысына, жасына қарамады. 80-дегі қарт адам да ату жазасына кесілді. Саяси қуғын-сүргіннің шектен шыққан түрі «халық жауының» отбасын ойрандау еді. Отбасын ойрандау үй иесін оқшаулаумен басталды. Большевиктер мұнымен ғана тынған жоқ. Олар тұтқындалған жанның әйелін де, балаларын да, тіпті жақын туған-туыстарын да аяусыз жазалады. Мұны біз айтуымыз да, айыптауымыз да керек.

1937 жылы 5 шілдеде БКП (б) Орталық комитетінің Саяси бюросы «Отанын сатқан отбасы мүшелері туралы» қаулы қабылдады (Лубянка 2004). Бұл қаулыға сәйкес «әшкереленген оңшыл-троцкистік шпиондар, отанын сатқандардың әйелдері лагерлерге кем дегенде 5-8 жылға отырғызылады», ал балалары – балалар үйі мен жабық интернаттарға жіберілді. Осы мақсатта Нарым өлкесі мен Қазақстанның Торғай ауданында арнайы лагерь ашу ұсынылды. Балаларды Москва, Ленинград, Киев, Тифлис, Минск, шекарада орналасқан қалалардан тыс жерлерге орналастыру қарастырылды. Солардың біреуі қазіргі Астананың түбінде 1937 жылы 15 тамызда құрылған еді. Ол Отанын сатқандар әйелдерінің Ақмола лагері (АЛЖИР) атауымен тарихқа енді. Мұндағы сәбилер 3 жасқа толғанда анасынан ажыратылып, балалар үйіне жіберілетін. Ақмола лагерінде мыңдаған қыз-келіншектер отырып, өз «жазаларын» өтеген. 1938–1953 жж. аралығында лагерьде 18 мың әйел жазалау мерзімін өткерген екен. Араларында Т. Рысқұловтың, Т. Жүргеновтің, С. Асфендиаровтың, т. б. тұлғалардың әйелдері болды. 1937 жылы 15 тамызда КСРО ІІХК № 00486 бұйрық шығарды (Приказ НКВД СССР 1937). Бұл бұйрықта «Отанын сатқандардың» әйелдеріне қарсы шараларды жүзеге асыру тәртібі тиянақталды.

Отанын сатқан отбасы мүшесі болып 58-ші баппен айыпталушының жақын туыстары есептелді. Яғни әкесі, шешесі, күйеуі, әйелі, ұлдары, қыздары, егер айыпталушымен бірге тұрған жағдайда аға-қарындастары. Осылайша оларға ресми түрде «Отанын сатқан отбасы мүшесі» (ЧСИР) деген айып таңылды. Олар жаппай сайлау құқынан айырылды. Отанын сатқан отбасы мүшесі атауы өмірбойына таңба болып қалды, кәсіп таңдағанда, білім алғанда, тіптен тұратын жерге де әсер етті.

Тоталитарлық жүйенің тағы бір құйтырқы саясаты 1938 жылғы 27 тамыздағы ІІХК циркуляр хатында көрініс тапты. Ол бойынша қамауға алынған адаммен, оның келісімінсіз біржақты ажырасуға рұқсат етілді. Осылайша саяси қуғын-сүргінге ұшыраған ер-азаматтардың әйелдерін моральдық-психологиялық жаңа жазаға ұшыратты.

Материалдар мен әдістер

Мәселені зерттеу барысында гендерлік әдіснаманы басшылыққа алдық. Гендерлік әдіснаманың ерекшелігіне қатысты ресейлік зерттеуші Н.Л. Пушкареваның гендерлік ұстанымның синтездеу функциясы туралы көзқарасын айта кеткен жөн. Ол «гендерлік әдіснама жекелеген дербес тарихтарды – әйелдердің, еркектердің тарихын – кең қарауға мүмкіндік береді, себебі олардың функциясы қосымша, толықтыру, қайта қарау емес (ескі түсінік, ескі ұстаным бойынша: бұлардың барлығы феминология функциясы

болған), дәлірек айтсақ синтездеу болып табылады» (Пушкарева 2005) деп көрсетеді. Осы бағыттағы зерттеулерден ресейлік зерттеуші Л. Репинаның (Репина 2002) еңбектері көңіл аударарлық. Отандық зерттеушілермен де осы бағыттағы ізденістер жүзеге асырылуда (Жанбосинова 2018).

Ана мен балаға қарсы қолданылған қуғын–сүргін адам құқығын өрескел бұзып қойған жоқ. Ол жас келіншектің дүниеге ұрпақ әкелу функциясын бекерледі, ұрпақ тәрбиесіндегі ата-ананың міндеті мен рөлін аяусыз таптады. Осылайша өмір сүрудің, ұрпақтар сабақтастығының қарапайым да табиғи заңы бұзылды.

Табиғи-ырғақты сабақтастық – қоғамның ілгерілей дамуының басты шарты. Осы заң мен заңдылықтың бұзылуы елде кереғар құбылыстар мен үдерістер туындатты. Демографиялық эволюция бұзылды. Панасыз балалар мен қамқорлықсыз қалған ересектер, үлкендер қатары өсті, қылмыстық ахуал күрделенді. Адамдарды үрей биледі.

Түйіп айтқанда, берісі – адамның, әрісі – қоғамның өзін-өзі қорғау, лайықты жетілу, ізгілік пен бақытқа кенелу механизмдері мен эволюциясы тас-талқан болды. Нағыз тарих пролетариат диктатурасының орнауымен басталады деген марксистік қағида жалған болып шықты. Мақаланың материалдары мен әдістері осынау тезиске орай топтастырылды.

Мақаланың мақсаты архив құжаттарының негізінде 1937-1938 жылдардағы саяси қуғын–сүргін кезінде жазықсыз жазаланған әйелдердің қасіретін зерттеу. Біз зерттеу барысында Қазақстан Республикасы Президенті архивіне 2022-2023 жж. ІІМ, ҰҚК мен Бас прокуратураның арнаулы мемлекеттік архивтерінен қабылданған қылмыстық-тергеу істерімен және лагерьде жазасын өтеген әйелдердің жеке істерімен танысып, ой елегінен өткіздік. Президент архивінің 352, 404, 122-Н-қорларының құжаттары кеңінен пайдаланылды.

Архивтік-тергеу ісі келесі құжаттардан қалыптастырылған: «халық жауын» тұтқындауға берілген ордер, бұлтартпау шарасын таңдау және айыптау туралы қаулы, айыпталушының өмірбаяндық деректерінен тұратын жеке іс парағы мен анкетасы, үйін тінту тізбесі, жауап алу хаттамасы, айыпталушы туралы алдын ала дайындалған анықтама, айыптау қорытындысы, сот үкімі, ІІХК үштігінің немесе ІІХК жанындағы Ерекше кеңестің хаттамасынан үзінді, күштік және партиялық құрылым басшыларына жазылған хаттар мен өтініштер, оларға жазылған жауаптар. Лагерьде жазасын өтеушілерге де жеке істер ашылған. Бұл жеке істер жазасын өтеушіге қатысты жеке іс парақтан, өмірбаяннан, лагерь басшылығына жазған арыз-өтініштерден, дәрігерлік қорытынды мен жазасын өтеушіге қатысты ІІХК басшылығымен хат алмасулары сияқты құжаттардан тұрады.

Зерттеу барысында тарихилық, объективтілік, тарихи-салыстырмалы әдістері басшылыққа алынды. Объективтілік әдісі фактілер мен оқиғаларды шынайылылық тұрғысынан және жан–жақты қарастырудан көрініс тапты. Нақтылар болсақ, архивтік-тергеу ісіндегі құжаттар сын көзбен зерделеніп, олардағы жала жабу мен бұрмалаулар талданды. Ол тарихты саясиландырудан, идеологияландырудан сақтандырды. Кеңестік дәуірде бұлар ақтаңдақтардың көбеюіне әкелген еді. Тарихилық әдісін қолдану үдерістер мен оқиғалардың мерзімдік-мекен-жайлық факторын дұрыс ұғынуға қол жеткізді. Себеп-салдарын анықтау олардың өзара байланысын негіздеуге мүмкіндік берді. Тарихи-салыстыру әдісінің негізінде тергеу үрдісіндегі ортақтық анықталды.

Бастысы саяси қуғын-сүргінге қатысты материалдар мен құжаттар тарихи сана мен жадыны қалыптастыру тұрғысынан пайымдалды. Сондай-ақ, зерттеуіміз ақиқат тұрғысынан толыққанды болу үшін қуғын–сүргін құрбандарының ұрпағынан, өзі де қуғын–сүргін құрбаны болып табылатын тұлғадан сұхбат[1] алынды. Сұхбат барысында қуғындалған аналар, балалар тегін өзгертуге мәжбүр болғаны тағы дәлелденді. Өйткені, халық жауының отбасы мүшесі деген айып олардың ел қатарлы оқуына, еңбек етуіне, азаматтарға тән Конституциялық құқығын пайдалануға мүмкіндік бермеді.

Әдеби шолу

Саяси қуғын–сүргін мәселесі отандық тарихтың қыр-сыры әлі толық ашылмаған тақырыптарының бірі. Кезінде М. Шоқай 1936 жылы жазған мақаласында «...Кеңес өкіметі қуғын–сүргінге ұшырату, азапқа салу, аштыққа душар ету, атып өлтіру тәрізді шаралармен өз жоспарларын жүзеге асырып келеді» (Шоқай 1999: 8) деп кеңес өкіметінің тоталитарлық мәнін дәл анықтапты. Яғни тоталитарлық билік пен саяси қуғын-сүргіннің тұтас құбылыс екенін негіздеді. XX ғ. екінші жартысында тоталитарлық тұжырым аясында саяси қуғын–сүргін мәселесін зерттеген Х. Арендт (Арендт 1996), З. Бжезинский, К. Фридрих (Бжезинский, Фридрих 1993) еңбектері жарық көргені белгілі.

Біз саяси қуғын–сүргін, Үлкен террор мәселесін сөз еткенде британ зерттеушісі Р.Конквестің (Конквест 1991), ресейлік зерттеушілер Д. Волкогонов (Волкогонов 1988), М. Юнге, Г. Бордюгов, Р. Биннер (Юнге и др. 2008), А. Тепляков (Тепляков 2008) еңбектерін айтуымыз керек.

Кеңестік дәуірде тақырыптың зерттеушілер үшін жабық болғаны белгілі. Сондықтан тек тәуелсіздік жылдарында отандық зерттеушілерге саяси қуғын–сүргін ақтаңдақтарын зерттеп, ақиқатты айтуға мүмкіндік туды. Қуғын–сүргін мәселесіне қатысты кандидаттық (Орынбаева 1999; Кыдыралина 2000; Калыбекова 2005), докторлық диссертациялар (Жанбосинова 2010) қорғалып, іргелі еңбектер жарық көрді. Зерттеулер келесі бағыттарда жүзеге асырылды саяси қуғын-сүргіннің табиғаты мен мәні (Қозыбаев 1994; Қойгелдиев, Омарбеков 1993), Алаш қайраткерлерінің қудалануы (Қойгелдиев 2008), лагерлер тарихы (Шаймұханов, Шаймұханова 1997; Ділманов 2002; Кукушкина 2008), халық көтерілістері (Омарбеков 1997; Омарбеков 2018; Алланиязов 2002), этникалық топтардың қасіреті (Алдажуманов 1997; Калыбекова 2008), жекелеген азаматтардың қудалануы, олардың тағдыры (Кыдыралина 2012; Кыдыралина 2015; Салқынбек 2013; Булатова 2013) т.б.

Тақырыпты зерттеуде белгілі тарихшы І. Қозыбаевтың еңбегінің (Козыбаев 2019) қосқан үлесі мол. Еңбекте мәселенің тарихнамасы жан-жақты талданған. Автор ҰҚК, ІІМ мен Бас прокуратураның арнаулы мемлекеттік архивтерінде сақталған саяси қуғын–сүргін құжаттарының зерттеушілер үшін әлі де жабық екеніне аса көңіл бөлген. Соңғы уақытқа дейін бұл құжаттармен санаулы адамдар ғана жұмыс жасап, өз еңбектерін жариялағаны белгілі (Нұрпейісов 1995; Журтбай 2016; Қойгелдиев 2017).

Сондай-ақ, Қазақстандағы саяси қуғын–сүргін мәселесін арнайы мемлекеттік архив құжаттарының негізінде зерттеп жүрген А. Жанбосинова (Жанбосинова 2020; 2024) еңбектерінің де ғылыми нәтижелері салмақты.

Ал 2021–2023 жылдар аралығында жұмыс жасаған саяси қуғын–сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия мүшелеріне осы архив құжаттарымен танысуға рұқсат беріліп, жұмыс жасауға жағдай жасалды. Осыған байланысты комиссия жұмысының аясында тарихи-құжаттық жинақтар (Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века) мен арнайы зерттеулер (Бақторазов 2022) жарық көрді. Осылайша, зерттеушілер күткендей репрессия тақырыбы бойынша басылымдар саны да, жанры да артты (Козыбаев 2024). Тарихи-құжаттық жинақтардың басты құндылығы бұған дейін ғылыми айналымға енбеген құжаттарды жариялауында. Бұл құжаттар жинағы қуғын-сүргіннің ауқымын да көрсетеді. Сондай-ақ мемлекеттік комиссиямен қатар жұмыс жасаған өңірлік комиссиялар облыстық, аудандық архивтер құжаттарын зерделеп, үлкен жұмыстар атқарды. Тағы бір айта кететін жәйт. Саяси қуғын-сүргінге қатысты құжаттар мен материалдардың ҚР Президент архивіне шоғырландырылып, XX ғ. саяси қуғын–сүргін материалдарын зерделеу орталығының құрылуы мәселені зерттеуге серпін бергені сөзсіз. Сонымен қатар, 2022 жылы Президент архивінде құрылған Құпиясыздандыру жөніндегі ведомствоаралық комиссия жұмысы да өз жемісін берді. Нәтижесінде 2023 жылы «Алашорда ісі. 1920-1940 жж. Материалдар мен құжаттар» атты 12 томдық тарихи-құжаттық жинақ әзірленіп, жарық көрді. Жинаққа бұрын–соңды жарияланбаған 3000–ға жуық құжаттар енгізілді. Жалпы саяси қуғын-сүргіннің ақтаңдақтарын ашуда архивтік құжаттар жинақтарының маңызы зор. Мазмұндық тұрғыдан арнайы зерттеулер, архив құжаттарының жинақтары, естеліктер деп бөлуімізге болады.

Әйелдердің саяси қуғын–сүргінге ұшырауы тарихнамасына келетін болсақ, мәселенің ғалымдарымыздың назарынан тыс қалмағанын байқаймыз. Бұл, әрине, объективті құбылыс. Зерттеушілердің де әйелдер болуы объективті құбылыс. Сонымен осы бағытта ізденіс жүргізіп жүрген Қ. Сәрсембинаның (Сәрсембина 2021), А. Кукушкинаның (Кукушкина 2002), Г. Омарованың (Омарова 2019) еңбектерін атап кеткеніміз орынды. Айта кеткен жөн, бұл еңбектер бірін-бірі қайталамайтын тың ізденістер. А. Кукушкина, Г. Омарова зерттеулері лагерь тарихына, яғни Алжир қасіретін ашуға арналса, 2021 жылы жарық көрген Қ. Сәрсембинаның «Аналар шеккен қасірет» монографиясы 1937-1938 жылдары саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер тағдырын қамтыған. Сондай-ақ, «Алашорда ісі. 1920–1940 жж. Материалдар мен құжаттар» құжаттар жинағының 8-томында саяси қуғын–сүргінге ұшыраған әйелдерге қатысты архивтік құжаттар берілген (Алашорда ісі 2023).

Нәтижелер

1937-1938 жж. «Үлкен террор» ІІХК құрығына ілінген кешегі билік басындағылардың өмірін қиды, әйелдерін соттап, отбасын тентіретіп жіберді. Бұлардың басына түскен қасіреттің ауқымы мен зардабын елестету үшін 1-2 мысал келтіруге болады. 1937 ж. күзіне қарай Қазақ КСР Орталық атқару комитетінің төрағасы, яғни мемлекет басшысы Ұ. Құлымбетов тұтқындалды. Содан кейін көрген күндерінің қысқа ғана сәтін қызы Орынша апай[2] былайша еске түсіреді: «Күн сайын көрші-қолаң, тума-туыстардан ер адамдарды ұстап, түрмені толтырып жатыр деп естиміз. Бір күні кезек жиеніміз Таңатарға, Әйештің сіңлісі Кеніштің күйеуі Сердалыға келді. Қамауға алынып жатқандардың көбісі

– Құлымбетовпен бірге оқып, қызметтес болғандар немесе оның қолынан Қазақстанның он бес жылдығына арналған значок алғандар. Енді біреулері – әйелінің не өзінің туысы. Кейбіреулері ауыздарынан қағынып, Құлымбетовтің үйіне бармаса да, «бардым» деп мақтанғаны үшін де ұсталыпты» (Әбжанов 2022: 302).

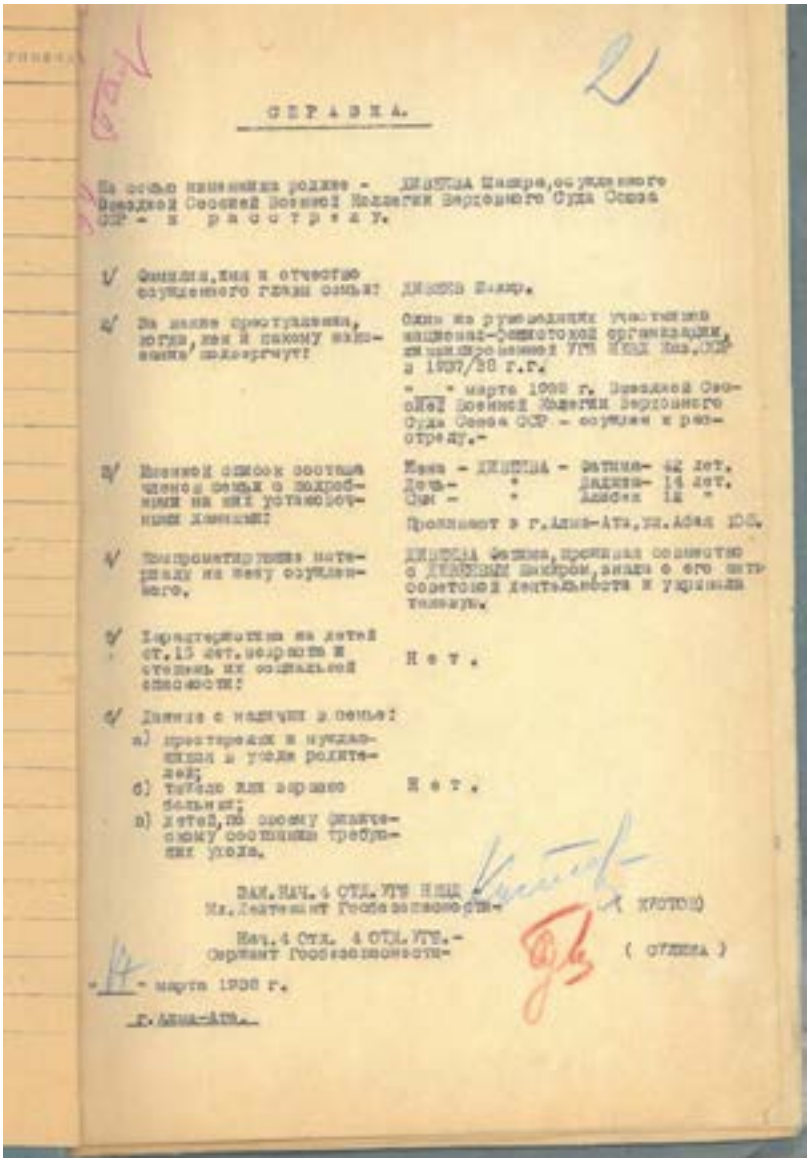
Ұ. Құлымбетов халық жауы ретінде 1938 жылы 25 ақпанда ату жазасына кесіліп, үкім сол күні орындалған. Көп ұзамай–ақ, 1938 жылы 21 наурызда, 40 жастағы әйелі Әйеш Құлымбетова тұтқындалады. Ал балалары 7 жастағы Марат, 8 жастағы Бостан, 15 жастағы Кабира ІІХК қызметкерімен 22 наурыз күні балалар үйіне өткізілген. Қамауға алынған Әйеш 1938 жылдың 10 маусымына дейін, яғни үкім шыққанша, Алматы қ. түрмеде отырған. Осы уақыт аралығында одан бір рет ғана жауап алынған. Жауап алу кезінде қойылған «Сіз күйеуіңіз Ұзақбай Құлымбетовтің контрреволюциялық қызметін біле тұра билік органдарының өкілдеріне айтпағаныңыз, іс–жүзінде Құлымбетовтің контрреволюциялық қылмысының сыбайласы болғаныңыз тергеуге белгілі. Сіз соны мойындайсыз ба?» деген сұраққа Ә. Құлымбетова «жоқ, мойындамаймын» деп жауап берген[3].

Алайда, бұған қарамастан КСРО ІІХК жанындағы Ерекше кеңестің 1938 жылғы 10 маусымдағы шешімімен оған күйеуінің совет үкіметіне қарсы қызметін біле тұра, оны жасырды деген айып тағылып, Отанын сатқан отбасының мүшесі ретінде еңбекпен түзеу лагеріне 8 жылға айдалған. Лагерьде бұзау баққан. 1946 жылдың 21 сәуірде жазасын өтеу мерзімінің аяқталуына байланысты босатылған, алайда сыртқа шығу құқысыз жалдамалы жұмысшы ретінде лагерьде қалдырылған. Мұның басты себебі келесі құжаттарға байланысты еді. Бірі – 1941 жылы 22 маусымда қабылданған нұсқаулық[4]. Бұл құжатқа сәйкес лагерьлерден «контрреволюционерлерді, бандиттерді, рецидивистер мен басқа да қауіпті қылмыскерлерді» босатпау туралы нұсқау берілген болатын. Көп ұзамай, 1942 жылы[5], жазасын өтеу мерзімі аяқталған ЧСИР босату туралы нұсқау қабылданады. Алайда, нұсқауда «жазасын өтеу мерзімі аяқталып, барлық босатылғандар ІІХК лагерлерінде ерікті жалдамалы жұмысшы ретінде, соғыс аяқталғанға дейін, құрылыс-лагерлеріндегі жұмыстарға сыртқа шығу құқысыз қалдырылсын»[5] деп көрсетілген. Осы жағдайларға байланысты тек 1946 ж. 25 шілдесінде босаған[6].

Отанын сатқан отбасының мүшесі айыбымен жаза тартқан әйелдердің бірі - Фатима Дивеева. Ол ҚазССР сауда наркомы, кейін ішкі сауда наркомы қызметтерін атқарған Шакир Дивеевтің әйелі. Ш. Дивеев 1937 жылы 25 маусымда халық жауы ретінде тұтқындалған. Араға 4 ай салып 10 қарашада айыптау қорытындысы шыққан, онда оған 1918 жылдан антисоветтік ұлтшылдар ұйымының белсенді басшыларының бірі болған деген айып тағылған. 1938 жылы 25 ақпанда КСРО Жоғары Сотының Әскери коллегиясының көшпелі сессиясы ісін қарап, ату жазасына үкім шығарған. Үкім сол күні орындалған.

ІІХК қызметкерлерімен алдын ала Отанын сатқан отбасына қатысты арнайы анықтама толтырылған (сурет 1). Ш. Дивеевтің отбасына қатысты анықтама 1938 жылы 17 наурызда толтырылыпты. Ал әйелі Фатима Дивеева күйеуінің қылмысын біле тұра советтік органдардан жасырғаны үшін 1938 жылы 9 сәуірде қамауға алынған. Бір айға жетер жетпес уақытта, 21 сәуірде алынған жауапта Фатима күйеуінің контрреволюциялық қызметі туралы білмейтінін айтқан. Бірақ бұған қарамастан 28 сәуірде РСФСР Қылмыстық кодексінің 58 бабы 1-а, 2, 8, 9 және 11 тармақтары бойынша Ф. Дивеева айыпты деп қорытынды шығарылған. 10 маусымда КСРО ІІХК жанындағы Ерекше кеңес Фатима Дивеева туралы № 0639 істі қарап, отанын сатқан отбасының

мүшесі ретінде еңбекпен түзеу лагеріне 8 жылға айдау туралы үкім шығарған[7]. Фатима 1946 жылы 11 сәуірде тура 8 жылдан кейін лагерьден босатылады. Алайда, совет өкіметі «халық жауының» әйеліне сенімсіздік танытып, жоғарыда көрсетілген нұсқаулықтарға сәйкес лагерьде еркін жалдамалы жұмысшы ретінде қалдырған. Ш. Дивеев 1968 жылы 7 маусымда, Ф. Дивеева 1957 жылы 2 қыркүйекте ақталған[8].

СПРАВКА.

По особо важным родам - ДИВЕЕВА Шакира, осужденного Внездной Сессией Военной Коллегии Верховного Суда Союза ССР - в расстреле.

1/ Фамилия, имя и отчество осужденного также семьи: ДИВЕЕВ Шакир.

2/ За какие преступления, когда, кем и какому наказанию подвергнут: Один из руководящих участников национал-фашистской организации, изобличенной УГБ НКВД Каз.ССР в 1937/38 г.г.
- * марта 1938 г. Внездной Сессией Военной Коллегии Верховного Суда Союза ССР - осужден к расстрелу.-

3/ Именной список состава членов семьи с подробными на них установочными данными: Жена - ДИВЕЕВА - Фатима- 42 лет.
Дочь- " Дидара- 14 лет.
Сын - " Алибек 12 "
Проживают в г.Алма-Ата, ул.Абая 108.

4/ Компрометирующие материалы на осужденного: ДИВЕЕВА Фатима, прожила совместно с ДИВЕЕВЫМ Шакиром, знала о его антисоветской деятельности и участия принимала.

5/ Характеристика на детей ст.15 лет.возраста и степень их социальной опасности: Нет.

6/ Данные о наличии в семье:
а) престарелых и нуждающихся в уходе родственников;
б) тяжело или заразно больных;
в) детей,по своему физическому состоянию требующих ухода. Нет.

ЗАМ.НАЧ.4 ОТД.УГБ НКВД
Ст.Лейтенант Госбезопасности- (КУЗОВ)

Нач.4 Отд. 4 ОТД.УГБ.-
Сержант Госбезопасности- (ОТДЕЛА)

"__" марта 1938 г.

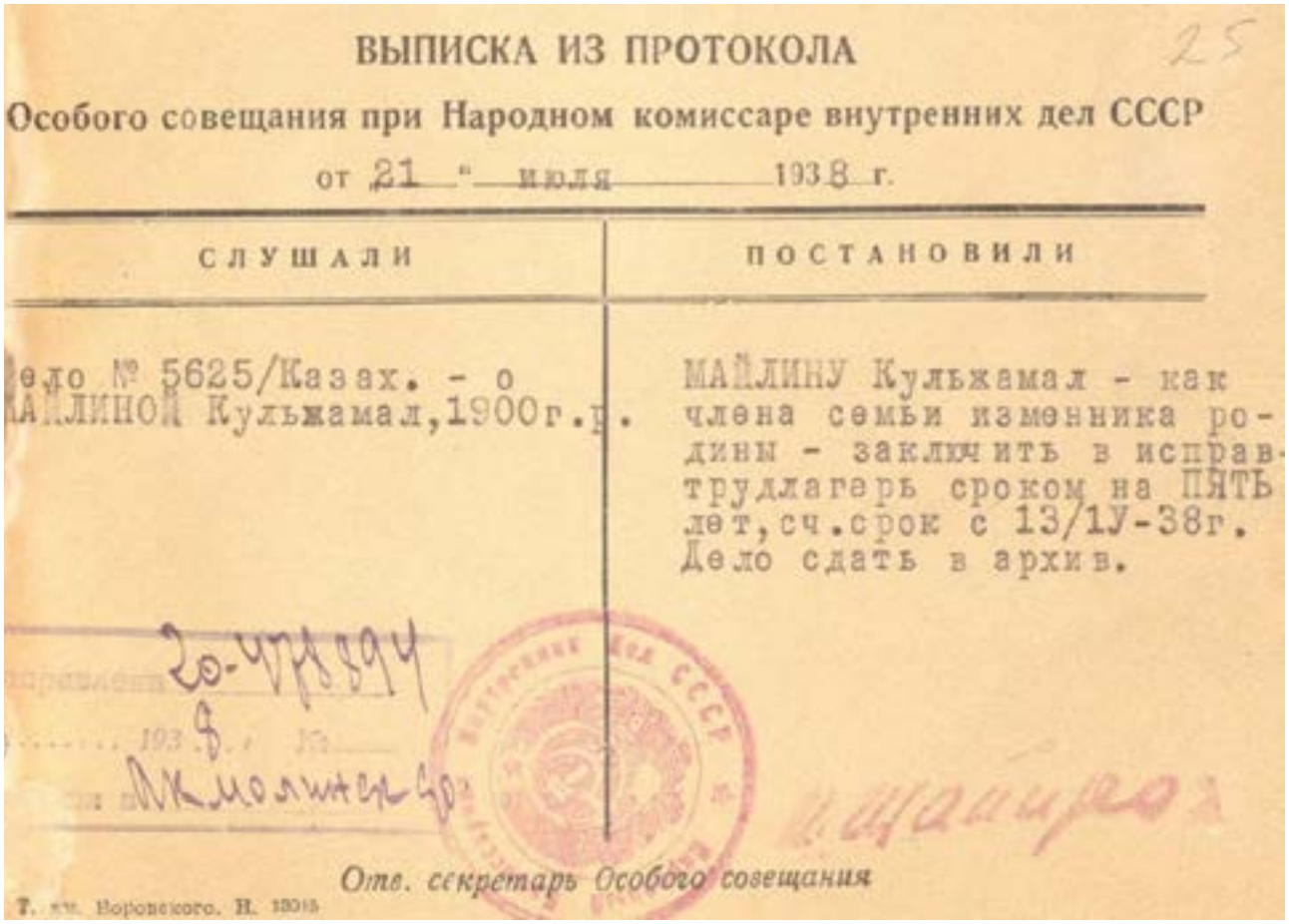
г.Алма-Ата.

Сурет 1. ІІХК МҚБ 4-бөлімінің өлім жазасына кесілген Ш. Дивеевтің отбасы туралы анықтамасы. 1938 ж. 17 наурыз, Алма-Ата қ. ҚР ПА. 352 қ., 1 т. (Алматы қ.), 4613 іс, 2 п.

Figure 1. Reference on family of Sh. Diveev, sentenced to execution by the 4th Department of the Main Directorate of State Security. 1938. March 17, Alma-Ata. AP RK. Fonds 352, inv. 1 (Almaty), file 4613, p. 2

Белгілі жазушы, драматург Бейімбет Майлиннің әйелі де отанын сатқан отбасы мүшесі ретінде жазаланған. Б. Майлин 1937 жылы 6 қазанда тұтқындалып, 1938 жылдың 26

ақпанында 1 санатпен ату жазасына кесілген. Ал оның әйелі Күлжамал Майлина 1938 жылы 13 сәуірде тұтқындалып, Алматы қаласындағы түрмеге жабылған. 1938 жылы 25 сәуірде К. Майлинадан жауап алынған, жауап алу кезінде ІІХК тергеушісі оның кінәсін мойындатуға жанын салғаны байқалады. Алайда, К.Майлина «кінәмды мойындамаймын» деген жауабынан таңбапты. Көп ұзамай, 1938 жылы 8 мамырда айыптау қорытындысы шыққан. К. Майлина өзінің күйеуі Б.Майлиннің сыбайласы ретінде РСФСР ҚК 58-2-8-11 тармақтарымен айыпталды[9]. 21 шілдеде КСРО ІІХК жанындағы Ерекше кеңес отырысы 5 баланың анасы К. Майлинаның ісін қарап, оны отанын сатқан отбасының мүшесі ретінде 5 жылға еңбекпен түзеу лагеріне айдау туралы шешім шығарған (сурет 2). Үкім шыққан күні К. Майлинаны лагерьге жедел жөнелту туралы ІІХК Карлагына қарасты Ақмола

ВЫПИСКА ИЗ ПРОТОКОЛА

Особого совещания при Народном комиссаре внутренних дел СССР

от 21 " июля 1938 г.

СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
Дело № 5625/Казах. - о МАЙЛИНОЙ Кульжамал, 1900г.р.	МАЙЛИНУ Кульжамал - как члена семьи изменника родины - заключить в испр.-трудлагерь сроком на ПЯТЬ лет, сч.срок с 13/IУ-38г. Дело сдать в архив.

Отв. секретарь Особого совещания

Сурет 2. К. Майлинаны 5 жылға ЕТЛ жіберу туралы КСРО ІІХК жанындағы Ерекше кеңес хаттамасынан үзінді 1938 ж. 21 шілде, [Москва қ.] ҚР ПА. 352 қ., 1 т. (Алматы қ.), 4613 іс, 25 п.

Figure 2. Extract from the protocol of Special Counsel of NKVD, sentencing K. Mailina to Correctional labour camp. 1938. July 21, [Moscow] AP RK. Fonds 352, inv. 1 (Almaty), file 4613, p. 25

бөлімшесінің басшысына хат жолданған[10]. Карлагта жазасын өтей жүріп балаларымен қауышуды аңсаған Күлжамал 1939 жылы 8 қарашада Ішкі істер халық комиссары Берияға жолдаған арызында «...менің балаларыма оралуыма, оларды өзім тәрбиелеуіме мүмкіндік беріңіз» деп өтініпті[11]. Балаларының болашағына алаңдаған ана Семей

қаласындағы № 2 балалар үйіне өткізілген ұлы Мереке мен қызы Мауликаның туу туралы куәлігін қалпына келтіру туралы да бірнеше рет өтініш жазған. Ал 1940 жылы үлкен ұлы Аукеннің қайда екенін анықтау мақсатында өтініш жазыпты.

Тура 5 жыл өткесін 1943 жылдың 13 сәуірінде жазасын өтеу мерзімінің аяқталуына байланысты ІІХК лагері Карлагтан босатылған. Алайда, қой баққан азапты 5 жыл аздай, оған қоса ауыр жұмыстан әлсіз денсаулығы сыр беріп 2 категориядағы мүгедекке айналған К. Майлина да сыртқа шығуға құқығы жоқ еркін жалдамалы жұмысшы болып қалдырылған. Лагерьден босату туралы анықтамада осындай белгі соғылған. Күлжамалдың лагерь басшылығына өзін босату туралы жазған бірнеше арызы оң шешімін таппаған. Бұған қарамастан ол 1945 жылы 30 маусымда Карлагтың басқарма бастығына кезекті жазған арызында «...мен ана ретінде өз балаларыма оралғым келеді, оларды көрмеген 8 жылда қатты сағындым, ана жүрегі жылауда. Бастық жолдас, маған туған балаларыма оралуға мүмкіндік беріңіз. ...Көз жасымды төккізбей, мені балаларыма қайтарыңыз, әйтпесе балаларсыз маған өмір керек емес»[12] деп жан айқайын жеткізген. Бұлай шырылдауы түсінікті де. К.Майлина тұтқындалғаннан кейін 5 баласы тоз-тоз болып жан-жаққа кеткен болатын. 12 жастағы Мереке, 12 жастағы Маулика (Рәзия) Семейдегі №2, Еділ Аягөздегі балалар үйіне жіберілген. Ал 3,5 жасар қызы Гүлсім 1942 жылға дейін Алматы қаласындағы №4 сәбилер үйінде, одан 1948 жылға дейін Сарқандтағы балалар үйінде тәрбиеленіп, кейін Новосібір қаласындағы балалар үйіне жіберілген.

Қызы Рәзия болса 1944–1945 жылдарда анасынан шектеуді алып, босатуын өтінген хатты Карлаг бастығына бір емес 3 рет жазыпты[13]. Ана мен баланың қатыгез билікпен арпалысы нәтижесіз болмапты. К. Майлинаны лагерьден босату туралы шешім 1945 жылдың 24 маусымында шыққан. Алайда, араға 5 ай салып, 1945 жылы 24 қарашада лагерьден босатылып, Қарағанды қаласында тұруға рұқсат алған. Б.Майлин 1957 жылы 16 сәуірде, ал өзі 1957 жылы 28 маусымда ақталғаннан кейін 1958 жылы Алматы қаласына оралуға рұқсат берілген.

Отанын сатқан отбасының мүшесі айыбымен жаза тартқан әйелдердің тағы бірі – Ғалия Мамырбаева. Ол Қарағанды облысы тұтынушылар одағының бөлімін басқарған Төлеген Мамырбаевтың әйелі болатын. Т. Мамырбаев антисоветтік ұлттық террористік ұйымның белсенді мүшесі болуына байланысты халық жауы деп танылып, 1937 жылы 27 наурызда ұсталып, 1 санат бойынша айыпталған. 1938 жылы 11 наурызда атылған. Ал әйелі Ғалия Мамырбаеваны 1938 жылы 18 наурызда тұтқындаған. Ғ. Мамырбаева белгілі алашшыл қайраткер Р. Марсековтың қызы. Бұл факті де ІІХК қызметкерлерінің назарынан тыс қалмапты. Бір күн бұрын, яғни 17 наурызда толтырылған анықтамада Ғалия Мамырбаеваның ірі бай, эмигрант, Алаш-Орда ұйымының белсенді мүшесі Р. Марсековтың қызы екені көрсетілген. Халық жауының әйелі бола тұра, оның контрреволюциялық қызметін жасырды деген желеумен Ғ. Мамырбаева РСФСР Қылмыстық кодексінің 58 бабының 2, 7, 8 және 11 тармақтары бойынша айыпталды[14].

Айыпталушы анкетасында Ғ. Мамырбаева 1904 жылы Шығыс Қазақстан облысы Ұлан ауданының Айыртау ауылында дүниеге келген, әлеуметтік шығу тегі – мал шаруашылығымен айналысқан бай отбасынан, үй шаруасындағы әйел, 2 қыз, 4 ұлы бар екені айтылған. Жауап алу кезінде бар болғаны 3 сұрақ қойылыпты: Т. Мамырбаевты қай жылдан бері білесіз, күйеуіңіздің контрреволюциялық қызметін біле тұра билік органдарына айтудың орнына оны неге жасырдыңыз, сіз шындықты айтып отырған

жоқсыз. Ғ. Мамырбаева күйеуімнің контрреволюциялық қызметі туралы ешқашан білген емеспін білмеймін де деген жауабынан танбаған.

1938 жылдың 31 наурызында Ғ. Мамырбаеваға айыптау қорытындысы жарияланған. Онда «Шығыс Қазақстан облысы бойынша ІІХК басқармасымен Қазақстанда кеңінен тарап, жұмыс жасаған антисоветтік ұлтшыл ұйымның бір бөлігі болып табылатын антисоветтік ұлтшыл террористік ұйым табылып, көзі жойылды.

Бұл антисоветтік ұлтшыл ұйымның алдына қойған басты міндеті совет өкіметін құлатуды белсенді түрде дайындаған, Қазақстанды КСРО-дан бөліп әкетіп, Жапонияның көмегімен буржуазиялық тәртіпті орнату»[15] делінген. 21 сәуірде Ғ. Мамырбаеваның № 7600 ісі КСРО ІІХК Ерекше кеңесінің қарауына жолданған.

1938 жылы 10 маусымда КСРО ІІХК жанындағы Ерекше кеңестің шешімімен Ғалия Мамырбаева қауіпті әлеуметтік элемент ретінде 2 жылға тұрғылықты жерінде бақылауға алынды. Алты баласымен Семейге қоныс аударып, тектерін ауыстыруға мәжбүр болған екен. Бұл жәйінде мақаланы дайындау барысында ата-анасы тұтқындалғанда 3 жаста болған, қазір 89 (сұхбат 2024 ж. алынды) жастағы қызымен сұхбаттасуға мүмкіндік болды. Сара әжей былай деп еске алады: «Біз қоныс аударып келгеннен кейін көрші-қолаңмен аса араласа қойған жоқпыз. Тұрған жеріміздегі бір орыс әйелінің кеңесімен анамыз тегімізді Қайырбеков деп өзгертті». Осы себепке байланысты болуы керек 2018 жылы жарық көрген кітапта (Мәрсеков, 2018) Төлеген Мамырбаевтың тегі Қайырбеков деп көрсетілген. Тағы бір ескеретін жәйт Ғалияның аты Гүлғасыл деп берілген. Біз қылмыстық-тергеу істеріндегі анкета, жеке іс парағы мен т.б. құжаттарда жазылған атымен Ғалия деп бердік.

Ал Ғалияның 8-10 жылға еңбекпен түзеу лагеріне айдалмай, тұрғылықты жерде бақылауға алынуына кенже ұлының 8 айлық болуы әсер еткен болуы керек. Тоталитарлық жүйе қатыгездігі сол Т. Мамырбаев өзінің кенже ұлы Камильдің дүниеге келгенінен хабарсыз болған. Бұлай дейтініміз Төлеген 1937 жылы 10 қарашада толтырған анкетасында отбасы құрамында әйелім, 2 қызым мен 3 ұлым бар депті. Ал 1 жылдан кейін тұтқындалған әйелі Ғалия өз анкетасында кенже ұлының 8 айлық екенін көрсеткен[16]. Ғ. Мамырбаева 1990 жылы 24 маусымда ақталған.

Ғазиз Мұртазин ірі байдың баласы ретінде әрі алашордалықтармен байланысы үшін 1937 жылы партия қатарынан шығарылған. ҚазССР Жер шаруашылығы халық комиссариатының Мақта өндіру басқармасының бастығы қызметін атқарған. Қараша айының басында белсенді антисоветтік ұлтшылдық жұмыс жүргізгені үшін қамауға алынған. 1937 жылы 4 желтоқсанда 1937 ж. айыптау қорытындысы шыққан, 1938 жылы 27 ақпанда КСРО Жоғары Сотының Әскери коллегиясының көшпелі сессиясы ісін қарап, ату жазасына шешім шығарған. Үкім сол күні орындалған.

Әйелі Хафиза Мұртазинаны қамауға алу ордері 9 сәуірде шығарылған. 1938 жылы 20 сәуірде айыптау және қамауға алу туралы қаулы қабылданған. ІІХК жендеттері көп ұзартпай-ақ, 23 сәуірде жауап алған. Алайда, бір күннің ішінде екі рет алынған жауапта да Хафиза өз кінәсін мойындамапты. 27 сәуірде оған айыптау қорытындысы шыққан. 10 маусымда КСРО ІІХК жанындағы Ерекше кеңес Хафиза Мұртазина туралы № 0650 істі қарап, қауіпті әлеуметтік элемент ретінде 2 жылға тұрғылықты жерінде бақылауға алу туралы шешім шығарған[17]. Істе 1926 жылы партия қатарына қабылдау мақсатында толтырылған мінездеме сақталған, онда «...Отношение товарищеское, к коллективной

жизни взгляд хорошие, может признать свои ошибки, к группировке склонности не имеет, индивидуальность не замечается»[18]. 1938 жылы Хафизаға деген оң көзқарас күрт өзгеріп, «қауіпті әлеуметтік элементке» айналды. 1989 жылы 21 қазанда ақталған.

Қасаболатова Ғайни-Жамалдың ері Алаш қозғалысының белсендісі, алғашқы қазақ дәрігерлерінің бірі Есенғали Қасаболатов 1937 ж. 14 тамызда тұтқындалса, ал Ғайни-Жамалға қатысты іс 1938 ж. 10 сәуірде қозғалған. Е. Қасаболатов Алматы медицина институтының алғашқы директоры, «Главнефть» тресі өлкелік конторы басқарушысының 2-орынбасары қызметтерін атқарған. Бар болғаны 2 айдың ішінде Ғайни-Жамалдың ісі қаралып, КСРО ІІХК жанындағы Ерекше кеңес 10 маусымда 2 жылға жер аудару туралы үкім шығарған.

Бірақ қазақ әйелдері жақсылықтан үміттерін үзбеді. Алматыдағы, Мәскеудегі құзыретті мекемелерге хат жазумен болды. Өзін де, күйеулерін де ақтауды өтінеді. Ғ. Қасаболатова 1939–1940 жж. КСРО Ішкі істер наркомы Л.П. Берияға, КСРО Жоғарғы кеңесінің президумына, ҚазССР Ішкі істер наркомы Н.С. Бурдаковқа хат жазған екен. Қазақстан ІІХК-ына жазған хатында мынадай жолдар бар: «...1938 ж. шілде айында күйеуіме байланысты Алматы қаласынан 2 жыл мерзімге Оңтүстік Қазақстан облысына жер аударылдым. 7 балам бар, үлкені 17 жаста, кішісі 1 ж. 4 ай. 7 адамның – 5-і мектеп жасында. Менің өзім ешуақытта жұмыс жасаған емеспін, қазір де жұмыс істемеймін. Себебі емшектегі балам жиі ауырады. Мұқтаждықтан балаларымның бір бөлігін ата-анама жібердім, қалғандары өзіммен бірге. Совет өкіметінің алдында еш кінәм жоқ. Менің барлық өмірім жеті баланы туып, өсірумен, тәрбиелеумен өтті...»[19].

Талқылау

Қуғын-сүргін тарихын пайымдай отырып, заңсыздықтың адам сенгісіз түрлері орын алғанын көреміз. Айталық, Алаш қозғалысының белсендісі, совет өкіметі тұсында Алматы қ. хайуанаттар паркінің директоры қызметін атқарған Мырзахан Төлебаевтың әйелі Хадиша Төлебаева-Жүнісбаева Отанын сатқан отбасының мүшесі ретінде 1938 ж. маусымда 8 жылға еңбекпен түзеу лагеріне кесіледі. Күйеуінен 1929 ж. ажырасып кеткені есепке алынбайды. Жанайқайына құлақ қойған адам табылмады. 1940 ж. Қазақстан прокуратурасына жолдаған хатында былай депті: «Мен Х. Төлебаева 1938 ж. 14 сәуірде Алматыда тұтқындалдым. Күйеуім 1937 ж. 5 желтоқсанда Алматы қ. тұтқындалды. Құжаттарым бойынша тегім Х.Жүніспаева (күйеуге тигенге дейінгі тегім). Күйеуімнен 1929 ж. ажырасқанмын. Мен кедей қазақ шаруасының қызымын. Балалық шағым Алматыға жақын ауылда өтті. Сауатсызбын. 50 жастамын, денсаулығымды жұмыста жоғалттым, сондықтан тұтқындалғанға дейін үй шаруасымен айналыстым, балаларыммен бірге тұрамын. Бұрынғы күйеуіме еш қатысым жоқ, сондықтан өзімді кінәлімін деп есептемеймін. Менің ісімді қарауыңызды өтініп сұраймын»[20].

Үкім шыққаннан 4 жыл өткенде ғана Хадиша Төлебаева босатылуы керек екені мойындалды. Соның өзінде лагерьден 1943 ж. шығады. Балалары жан- жаққа босып кетіпті. Ол аздайын 1956 ж. дейін өзінің заңды үйіне кіре алмай, көрінгеннің босағасында жүреді. КСРО басшысы Н.С. Хрущевқа жазған шағымында 10 м^2 кеңістікте 5 адам тұрып жатқанын айтады[21].

Осыған ұқсас тағдыр Алаш қозғалысының қайраткері, биолог-ғалым Жұмахан Күдериннің әйелі Т.Г. Насонованың да басынан өтті. Жұмахан Күдерин алғаш 1930

ж. «қазақ ұлтшылдары» ісі бойынша тұтқындалып, 2 жыл түрмеде отырғаннан кейін Воронежге айдауға жіберілген болатын. Бұлар Жұмахан сол айдауда жүргенде Воронежде 1934 ж. үйленген еді. Бірақ ресми құжат алмағандықтан азаматтық некеде тұрып жатты. Күйеуі «халық жауы» ретінде екінші рет 1937 ж. тұтқындалып, 1938 ж. 7 наурызда атылғаннан кейін 9 күн өте үйін тінтіп, ұзын-сонар тергеу амалдары жүрді. 21-шілдеде «әлеуметтік қауіпті элемент» Т.Г. Насонова 2 жылға жер аударылды[22].

Күдериндер әулетінің де аяусыз қудаланғанын айта кетуіміз керек. 1930 ж. әкесі Маусымбай, әкесінің інілері Ағыбай мен Бұғыбай қамауға алынады. Әкесі сол кеткеннен қайтпады. 1937 жылдың 11-қыркүйекте інісі Маусымбаев Төлеубек ату жазасына кесілді.

Қазақ әйелінің асыл қасиеттерін ашқан құжаттар көп. Олар қандай қапаста отырса да, алдымен баласын, құдай қосқан қосағын, туған-туыстарын ойлады. Отанын сатқан отбасының мүшесі айыптауымен соттала тұрып, тергеуде де, сот үстінде де, мерзімін өтеп жүргенде де күйеуі, өзі – ешқайсысы контрреволюционер-ұлтшыл еместігін қаймықпай айта алғанын ерлік деп бағалауымыз керек. Басым бөлігі екінші рет тұрмысқа шықпастан дүниеден өтті. Бұлардың биік рухани-имандық адалдықтары балаларын нағыз азаматтық ұстанымда тәрбиелегенінен көрініп тұр.

Саяси қуғын–сүргін қасіретін ашуда сол заманның куәгерлері естеліктерінің орны ерекше. Азамат Төлебаев әкесі Мырзахан Төлебаев пен шешесі Хадиша Төлебаева-Жүнісбаева тұтқындалғанда 13 жаста болған. Кейін өзінің естелігінде былай жазады: «...1938 ж. қаңтарында анам әкеммен кездесуге әрең қол жеткізді. Мені кіргізбеді. Анам әкемнен қатты жылап шықты: әкемді түні бойы мұзда ұстапты, әкемнің аяғы ісіп, қолдары дірілдеп тұр екен. Анам мен әкемнің әңгімесін күзетші бақылап тұрды.

Ақпанда анам екінші рет кездесуге рұқсат сұрады, бірақ оған үзілді-кесілді рұқсат бермеді»[23]. Ал күйеуімен соңғы кездесуге 1937 ж. 1 желтоқсанында барған Т. Күдерина–Насонова былай деп еске алады: «Мен декреттік демалыста едім, бірақ өзіммен 1 жастағы ұлымды ала келгенмін... Жұмаханның түрі қорқынышты еді. Оның көздері жарқ-жұрқ етіп тұрды. Басы, қол-аяғы және бүкіл денесі дірілдеп тұрды. Оның түрі – жүні жығылған және азапталған адамға келетін» (Кудерина 1994).

Қорытынды

Саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер тағдырын архивтік қылмыстық-тергеу істерінің негізінде зерделеу келесі қорытындыларды жасауға мүмкіндік берді. Біріншіден, архивтік қылмыстық-тергеу істерінің құрамы бір тектес құжаттардан тұрады, алайда бұл істер жекелеген отбасылар басына түскен қасіреттің дәлелі мен дәйегі. Бұл өз кезегінде отбасы тарихын, әулет тарихын зерттеуге негіз болады. Біз қарастырып отырған саяси қуғын–сүргінге ұшыраған әйелдер тағдырындағы ортақтық «Отанын сатқан отбасы мүшесі» болуы. Олардың барлығына бірдей жалған айып тағылған. Алайда, бұлардың бірде-бірі «кінәсін» мойындамаған. Құжаттарды ой елегінен өткізе отырып, тағы бір байқағанымыз, күйеулері – өлім жазасына кесіліп, бұйрық орындалғаннан кейін әйелдеріне қатысты тергеу амалдары жүзеге асырылған. Бұл саяси қуғын-сүргіннің жоспарлы түрде жүргенін дәлелдейді. Екіншіден, қуғын–сүргін құрбандарын ақтау процесі қиын да күрделі жүзеге асқанын байқаймыз. Жазалауға келгенде көз ілеспейтін жылдамдықпен жұмыс істеген күштік құрылымдар адамдарды ақтауға келгенде еш

асықпады. Мысалы, Е. Қасаболатов 20 жылдан кейін (1957 ж.), зайыбы Ғайни-Жамал 50 жылдан кейін (1989 ж.) ақталса, Оңтүстік Қазақстан облысына жер аударылғанда 2 жаста болған қызы Раиса Советтер Одағы ыдырағанша ақталмай қала берді. Үшіншіден, құжаттар сол бір қасіретті жылдарда күштік құрылымдар мен сот жүйесі шындыққа тікелей қараудан мүлде алшақтағанын дәлелдейді. Әйтпесе, бір аптада жүздеген, бір айда мыңдаған «халық жауларын», алашордашыларды, шетел тыңшыларын т.б. әшкерелеу мүмкін емес қой. Кейбір айыптауларға бүгін де сену мүмкін емес.

«Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» саяси қуғын–сүргін тарихына қатысты құжаттарды байыппен, жіті зерттеу талай ақиқатты ашуға, ақтаңдақтарды жоюға, жаңа есімдерді анықтауға мүмкіндік берері сөзсіз. Осы бағыттағы жұмысты тарихшылар мен архивистер бірігіп жүзеге асыруы тиіс.

Acknowledgements

The authors extend their sincere gratitude to Sara Kaırbekova (Mamyrbayeva) for her willingness to participate in the interview despite her advanced age.

Алғыс

Жасының ұлғайғанына қарамастан сұхбат беруге келісім берген Сара Қайырбекова (Мамырбаева) апайға алғысымыз шексіз.

Благодарности

Авторы выражают искреннюю признательность Саре Кайырбековой (Мамырбаевой) за согласие дать интервью, несмотря на преклонный возраст.

Ескертулер

1. Сара Қайырбекова – Райымжан Марсековтің қызы Мамырбаева Ғалияның қызы. Сұхбат 2024 жылы 14 қазанда жазып алынды.
2. Орынша Қарабалина-Қазыбаева Ұ. Құлымбетовтің інісі Жолмұраттың қызы, әкесі қайтыс болғаннан кейін Ұ. Құлымбетовтің қолында тәрбиеленген.
3. Протокол допроса А. Кулумбетовой. Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві (әрі қарай ҚР ПА). 352 қ. 1 т. (Алматы қ.). 4339 іс. 23 п.
4. Директива НКВД СССР и Прокурора СССР № 221 от 22.06.1941 г. https://nkvd.tomsk.ru/content/editor/DOCUMENTS/ArhiwnDokuments/SSSR/SSSR_1918_1988/76-22-06-41-Direktiva-Narodnogo-komissara-vnutrennih-del-SSSR-i-Prokurora-SSSR-221-ot-22-VI-41.pd (дата обращения: 15.01.2025).
5. Директива НКВД СССР и Прокурора СССР № 185 от 29.04.1942 г. https://nkvd.tomsk.ru/content/editor/DOCUMENTS/ArhiwnDokuments/SSSR/SSSR_1918_1988/93-29-04-42-Direktiva-Narodnogo-Komissara-Vnutrennih-del-SSSR-i-Prokurora-SSSR-185.pdf (дата обращения 15.01.2025).
6. Анкета-послужной список А. Кулумбетовой. ҚР ПА. 404 қ. 2 т. (Қарағанды қ.). 4729 іс. 1 т. 8 п.
7. Выписка из протокола ОС при НКВД СССР об осуждении Ф. Дивеевой к заключению в ИТЛ на 8 лет. ҚР ПА. 352 қ. 1 т. (Алматы қ.). 4695 іс. 2 т. 7 п.
8. Определение Судебной коллегии по уголовным делам ВС КазССР о прекращении дела в отношении Ф. Дивеевой. ҚР ПА. 352 қ. 1 т. (Алматы қ.). 4695 іс. 2 т. 26 п.

9. Обвинительное заключение по следственному делу № 5625 по обвинению К. Майлиной. ҚР ПА. 352 қ. 1 т. (Алматы қ.). 4613 іс. 23 п.
10. Телеграмма начальника 8 отдела УГБ НКВД КазССР начальнику Алма-Атинской тюрьмы ОУНКВД об отправке К. Майлиной в г. Акмолинск. ҚР ПА. 352 қ. 1 т. (Алматы қ.). 4613 іс. 27 п.
11. Заявление К. Майлиной Наркому внутренних дел Союза Берии о пересмотре ее дела. ҚР ПА. 352 қ. 1 т. (Алматы қ.). 4613 іс. 45 п.
12. Письмо К. Майлиной начальнику Управления Карлага НКВД. ҚР ПА. 404 қ. 2 т. (Қараганды қ.). 1902 іс. 11 п.
13. Заявление Р. Майлиной начальнику Карлаг Долинского отделения НКВД о снятии ограничения с ее матери – К. Майлиной. ҚР ПА. 404 қ. 2 т. (Қараганды қ.). 1902 іс. 13, 18, 21 п.
14. Справка УГБ ВКО ОУ НКВД на Г. Мамырбаеву. ҚР ПА. 352 қ. 1 т. (ШҚО). 686 іс. 1 п.
15. Обвинительное заключение по делу № 7600 Г. Мамырбаевой. ҚР ПА. 352 қ. 1 т. (ШҚО). 686 іс. 1 т. 17 п.
16. Анкета на арестованных и задержанных с зачислением за Восточно-Казахстанским областным УНКВД: Г. Мамырбаева. ҚР ПА. 352 қ. 1 т. (ШҚО). 686 іс. 6 п.
17. Выписка из протокола ОС при НКВД СССР об осуждении Х. Муртазиной под гласный надзор на 2 года. ҚР ПА. 352 қ., 1 т. (Алматы қ.). 2191 іс. 1 т. 5 п.
18. Характеристика на Г. Муртазину. Обвинительное заключение по делу № 0650 Х. Муртазиной. ҚР ПА. 352 қ. 1 т. (Алматы қ.). 2191 іс. 1 т. 2-3 п.
19. Наркому внутренних дел КазССР Н.С. Бурдакову. ҚР ПА. 352 қ. 1 т. (Алматы қ.). 2192 іс. 2 т. 23-24 п.
20. Заключенная Х. Толебаева Прокурору КазССР И.А. Баранову. ҚР ПА. 352 қ. 1 т. (Алматы қ.). 6091 іс. 29 п.
21. Заявление Х. Толебаевой Первому секретарю ЦК КПСС Н. Хрущеву с просьбой о предоставлении квартиры. ҚР ПА. 352 қ. 1 т. (Алматы қ.). 6091 іс. 1 т. 33-35 п.
22. Постановление УГБ УНКВД по Алма-Атинской обл. об избрании меры пресечения в отношении Т. Кудериной-Насоновой. ҚР ПА. 352 қ. 1 т. (Алматы қ.). 2291 іс. 2 т. 12 п.
23. Воспоминания А. Толебаева. ҚР ПА. 122-Н қ. 1 т. 123 іс. 12 п.

Әдебиеттер тізімі

Алашорда ісі. 1920-1940 жж. Құжаттар мен материалдар. 8 том. Әулеттерге жасалған қиянат. Құраст.: Х. Әбжанов, Г. Нұрымбетова және т. б. Алматы: Kitap. 2023. 528 б.

Алдажуманов К., Алдажуманов Е. *Депортация народов – преступление тоталитарного режима.* Алматы: Фонд «XXI век». 1997. 16 с.

Алланиязов Т. *Крестьянские выступления 1929-1932 гг. в Казахстане: опыт и проблемы изучения.* Алматы: Фонд «XXI век». 2002. 88 с.

Арендт Х. *Истоки тоталитаризма.* Москва: ЦентрКом. 1996. 672 с.

Бақторазов С.У. *Қазақстанның Оңтүстік өңірінде жүргізілген саяси қуғын-сүргін*. Алматы: Дарын баспасы. 2022. 307 б.

Бжезинский З., Фридрих К. *Тоталитарная диктатура и автократия.* Москва: ИНИОН. 1993. 415 с.

Булатова Д. *Есполов. 90 лет спустя: Забытая глава Алаш-Орды.* Алматы: Уміт. 2013. 232 с.

Волкогонов Д.А. *Триумф и трагедия. Политический портрет И. Сталина*. Москва: Издательство

АПН. 1989. 338 с.

Дильманов С.Д. *Исправительно-трудовые лагеря НКВД-МВД СССР на территории Казахстана (30-е – 50-е годы XX века).* Алматы: [б. и.]. 2002. 344 с.

Жанбосинова А.С. *Репрессивная политика Советского государства в 20-50 – е годы XX века (на примере Восточного Казахстана):* автореферат дис. ... докт. ист. наук. Семей: Изд-во «Тенгри». 2010. 41 с.

Жанбосинова А. и др. Гендерный аспект политических репрессий (на примере Восточного Казахстана). *Мир большого Алтая.* 2018. No.4, с.545–557.

Жанбосинова А.С. *Прошу снять с меня незаслуженное клеймо 58-й статьи: эго-документы в истории политического террора в Казахстане.* Семей: Интеллект. 2020. 580 с.

Жанбосинова А.С. *Вертикаль и горизонталь Большого террора: политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг.:* сборник документов. Ред.-сост. А.С. Жанбосинова. Астана: Центр Элит. 2024. 886 с.

Журтбай Т.К. *Движение Алаш: сборник материалов судебных процессов над алашевцами.* В 3-х т. Алматы: «ОФ Дегдар». 2016. Т.1. 424 с.; Т.2. 400 с.; Т.3. 408 с.

Калыбекова М.Ч. *Казахстан как объект переселения депортированных народов (1937-1956 гг.): Исторический аспект:* Дисс. ... канд. ист. наук. Алматы: Jem. 2005. 188 с.

Калыбекова М. *История депортированных народов Казахстана (1937-1956 гг.).* Алматы: LEM. 2008. 187 с.

Қозыбаев М. *Жауды шаптым ту байлап.* Алматы: Қазақстан. 1994. 192 б.

Козыбаев И.М. *«Большой террор» в Казахстане.* Алматы: Раритет. 2019. 368 с.

Козыбаев И.М., Жанбосинова А.С. *Скрытые лики террора: История в документах и судьбах.* Астана: Центр Элит. 2024. 352 с.

Қойгелдиев М., Омарбеков Т. *Тарих тағылымы не дейді?* Алматы: Ана тілі. 1993. 208 б.

Қойгелдиев М. *Алаш қозғалысы.* Бірінші том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. Алматы: Мектеп. 2008. 480 б.

Қойгелдиев М. *Алаш қозғалысы:* Екінші кітап. Алматы: Мектеп. 2017. 656 б.

Конквест Р. *Большой террор.* Рига: Ракстниекс. 1991. 414 с.

Кудерина Л.Д. *Геноцид в Казахстане.* Москва: Скорпион. 1994. 63 с.

Кукушкина А. *Акмолинский лагерь жен изменников Родины. История и судьбы.* Караганда: [б. и.]. 2002. 184 с.

Кукушкина А.Р. Акмолинский лагерь жен «изменников Родины»: история и судьбы. Караганда: [б. и.]. 2008. 248 с.

Кыдыралина Ж.У. *Спецпереселенцы и трудармейцы в Западном Казахстане (1937-1957 гг.):* Дисс. ... канд. ист. наук. Алматы: Наука. 2000. 158 с.

Кыдыралина Ж. *Алимхан Ермеков.* Под общ. ред. Б. Аягана. Алматы: Литера-М. 2012. 320 с.

Кыдыралина Ж. *Алимхан Ермеков:* судьба и время. Астана: Фолиант. 2015. 440 с.

Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. *Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938.* Москва: МФД. 2004. С.238-239.

Материалы *Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века).* 1–52 тт. Под общ. ред. Е.Т. Карина. Нур-Султан: [б. и.]. 2022.

Мәрсеков Р. *Қазақ қайда бара жатыр?* Алматы: Центр Азии. 2018. 368 б.

Нұрпейісов К. *Алаш һәм Алашорда. Алматы:* Ататек. 1995. 256 б.

Омарова Г. Алжир қасіреті: азап шеккен аналар естелігінде. *Электронный научный журнал «edu.e-history.kz»*. 2019. No.4(27), с.289–296. DOI: https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/841

Омарбеков Т. *20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті.* Алматы: Санат. 1997. 320 б.

Омарбеков Т. *20-30 жж. халық көтерілістері: Зерттеу.* Алматы: «Арыс» баспасы». 2018. 480 б.

Орынбаева Д.Ш. *Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг.: Сравнительный анализ проблемы:* Дисс. … канд. ист. наук. Алматы: [б. и.]. 1999. 180 с.

Приказ НКВД СССР № 00486 «Об операции по репрессированию жен и детей изменников родины». 15 августа 1937 г. *Мемориал-аспект.* 1993. No.2–3. https://nkvd.tomsk.ru/content/editor/DOCUMENTS/ArhiwnDokuments/SSSR/SSSR_1918_1988/45-15-08-37-Operativnyj-prikaz-00486.pdf) (дата обращения 14.04.2025).

Пушкарева Н.Л. Предмет и перспективы гендерного подхода в исторических науках. В: *Пол и гендер в науках о человеке и обществе.* Тверь: Феминист-Пресс. 2005. 384 с.

Репина Л.П. *Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого.* Очерки. Хрестоматия. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН). 2002. 352 с.

Салқынбек Д. *Қайраткер Ыдырыс Мұстамбайұлы.* Алматы: ҚазҰТУ. 2013. 278 б.

Сәрсембина Қ. *Сталиндік қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер. Ақиқат.* 2021. No.7, б.70–80.

Сарсембина Қ., Козыбаева М. Саяси қуғын-сүргінге ұшыраған әйелдер (Ақмола облысы бойынша). *Электронный научный журнал «edu.e-history.kz».* 2021. No.3(27), с.802–814.

Сарсембина Қ. *Аналар шеккен қасірет.* Алматы, 2021. 175 б.

Тепляков А.Г. М*ашина террора: ОГПУ-НКВД Сибири в 1929-1941 гг.* Москва: Новый Хронограф. 2008. 608 с.

Ұзақбай *Құлымбетов – қазақ билігінің ақсақалы: ғылыми зерттеулер, естеліктер және ғұмырнамалық хикаят.* Құраст: Х. Әбжанов және т.б. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы». 2022. 512 б.

Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. *Карлаг.* Алматы: [б. и.]. 1997. 177 с.

Шоқай М. *Таңдамалы.* Алматы: Қайнар. 1999. Т.2. 519 б.

Юнге М., Бордюгов Г., Биннер Р. *Вертикаль большого террора. История операции по приказу НКВД № 00447.* Москва: Новый Хронограф. 2008. 778 с.

References

Alaşorda ısı. 1920-1940 jj. Qūjattar men materialdar. 8 tom. Äuletterge jasalğan qianat. Qūrast.: H. Äbjanov, G. Nūrymbetova , Z. Myrzataeva, B. Balğazina. Almaty: Kitap. 2023. 528 p. (in Russian / in Kazakh)

Aldazhumanov K., Aldazhumanov E. *Deportatsiia narodov – prestuplenie totalitarnogo rezhima.* Almaty: «The Twentieth Century Foundation». 1997. 16 p. (in Russian)

Allaniiazov T. *Krestianskie vystupleniia 1929-1932 gg. v Kazakhstane: opyt i problemy izucheniia.* Almaty: «The Twentieth Century Foundation». 2002. 88 p. (in Russian)

Arendt Kh. *Istoki totalitarizma.* Moscow: Centralcom. 1996. 672 p. (in Russian)

Baktorazov S.U. *Qazaqstannyñ Oñtüstık öñırında jürgızılgen saiasi quğyn-sürgın.* Almaty: Daryn publishing house. 2022. 307 p. (in Kazakh)

Bzhezinskii Z., Fridrikh K. *Totalitarnaia diktatura i avtokratiia.* Moscow: INION. 1993. 415 p. (in Russian)

Bulatova D. Espolov. 90 let spustia: Zabytaia glava Alash-Ordy. Almaty: Umit. 2013. 232 p. (in Russian)

Volkogonov D.A. *Triumf i tragediia.* Politicheskii portret I. Stalina. Moscow: APN Publ. 1989. 338 p. (in

Russian)
Dilmanov S.D. *Ispravitelno-trudovye lageria NKVD-MVD SSSR na territorii Kazakhstana (30-e – 50-e gody KhKh veka).* Almaty: [b. i.]. 2002. 344 p. (in Russian)
Zhanbossinova A.S. *Repressivnaia politika Sovetskogo gosudarstva v 20-50-e gody XX veka (na primere Vostochnogo Kazakhstana): abstract of the Doctor diss. Semey:* Publishing house "Tengri". 2010. 41 p. (in Russian)
Zhanbossinova A. i dr. *Gendernyi aspekt politicheskikh repressii (na primere Vostochnogo Kazakhstana). The world of the Great Altai.* 2018. No.4, pp.545–557. (in Russian)
Zhanbossinova A.S. P*roshu sniat s menia nezasluzhennoe kleimo 58-i stati: ego-dokumenty v istorii politicheskogo terrora v Kazakhstane*. Semey: Intellect. 2020. 580 p. (in Russian)
Zhanbossinova A.S. *Vertikal i gorizontal Bolshogo terrora: politicheskie repressii v Kazakhstane v 1937-1938 gg.: sbornik dokumentov.* Astana: Center Elite. 2024. 886 p. (in Russian)
Zhurtbai T.K. *Dvizhenie Alash:* sbornik materialov sudebnykh protsessov nad alashevtsami. In 3 t. Almaty: OF Degdar. 2016. T.1. 424 p.; T.2. 400 p.; T.3. 408 p. (in Russian)
Kalybekova M.Ch. *Istoriia deportirovannykh narodov Kazakhstana (1937-1956 gg.):* Dissertation .... Candidate of Historical Sciences. Almaty: Jem. 2005. 188 p. (in Russian)
Kalybekova M. *Istoriia deportirovannykh narodov Kazakhstana (1937-1956 gg.)*. Almaty: LEM. 2008. 187 p. (in Russian)
Kozybaev M. *Jaudy şaptym tu bailap.* Almaty: Kazakhstan. 1994. 192 p. (in Kazakh)
Kozybaev I.M. *«Bolshoi terror» v Kazakhstane.* Almaty: Raritet. 2019. 368 p. (in Russian)
Kozybaev I.M., Zhanbossinova A.S. *Skrytye liki terrora: Istoriia v dokumentakh i sudbakh.* Astana: Elite. 2024. 352 p. (in Russian)
Koygeldiev M., Omarbekov T. *Tarih tağylymy ne deidı?* Almaty: Native language. 1993. 208 p. (in Kazakh)
Koygeldiev M. *Alaş qozğalysy.* Bırınşı tom. Öñdelıp, tolyqtyrylğan ekınşı basylymy. Almaty: School Publ. 2008. 480 p. (in Kazakh)
Koygeldiev M. *Alaş qozğalysy.* Ekınşı kıtap. Almaty: School Publ. 2017. 656 p. (in Kazakh)
Konkvest R. *Bolshoi terror.* Riga: Rakstnieks. 1991. 414 p. (in Russian)
Kuderina L.D. *Genotsid v Kazakhstane.* Moscow: Skorpion. 1994. 63 p. (in Russian)
Kukushkina A. *Akmolinskii lager zhen izmennikov Rodiny.* Istoriia i sudby. Karaganda: 2002. 184 p. (in Russian)
Kukushkina A.R. *Akmolinskii lager zhen «izmennikov Rodiny»:* istoriia i sudby. Karaganda: [b. i.]. 2008. 248 p. (in Russian)
Kydyralina Zh.U. *Spetspereselentsy i trudarmeitsy v Zapadnom Kazakhstane (1937-1957 gg.):* Cand. diss. Almaty: The science. 2000. 158 p. (in Russian)
Kydyralina Zh. *Alimkhan Ermekov.* Pod obshch. red. B. Aiagana. Almaty: Litera-M. 2012. 320 p. (in Russian)
Kydyralina Zh. U. *Alimkhan Ermekov:* sudba i vremia. Astana: Foliant. 2015. 440 p. (in Russian)
Lubjanka. S*talin i Glavnoe upravlenie gosbezopasnosti NKVD. Arhiv Stalina. Documents of the highest organs of party and state power. 1937-1938.* Moscow: MFD. 2004. Pp. 238-239. (in Russian)
Materialy *Gosudarstvennoi komissii po polnoi reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii (20–50 gody XX veka).* 1-52 tt. Pod obshch. red. E.T. Karina. Nur-Sultan: [b. i.]. 2022. (in Russian)
Marsekov R. *Qazaq qaida bara jatyr?* Almaty: Asia Center. 2018. 368 p. (in Kazakh)
Nurpeisov K. *Alaş häm Alaşorda.* Almaty: Atatek. 1995. 256 p. (in Kazakh)
Omarova G. *Aljir qasıretı: azap şekken analar estelıgında*. Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2019. No.4(27), pp.289–296.

Omarbekov T. 2*0-30 jyldardağy Qazaqstan qasıretı.* Almaty: Sanat. 1997. 320 p. (in Kazakh)
Omarbekov T. *20-30 jj. halyq köterılısterı: Zertteu.* Almaty: Arys publishing house. 2018. 480 p. (in Kazakh)
Orynbaeva D.Sh. *Politicheskie repressii v Kazakhstane v 1937-1938 gg.: Sravnitelnyi analiz problemy:* dissertations ... Candidate of Historical Sciences. Almaty: [b. i.]. 1999. 180 p. (in Russian)
Prikaz NKVD SSSR №00486 *«Ob operatsii po repressirovaniiu zhen i detei izmennikov rodiny». 15 avgusta 1937 g. Memorial Aspect. 1993. No.2–3*. https://nkvd.tomsk.ru/content/editor/DOCUMENTS/ArhiwnDokuments/SSSR/SSSR_1918_1988/45-15-08-37-Operativnyj-prikaz-00486.pdf (data obrashcheniia 14.04.2025) (in Russian)
Pushkareva N.L. *Predmet i perspektivy gendernogo podkhoda v istoricheskikh naukakh. In: Gender and gender in human and social sciences.* Tver: Feminist-Press. 2005. (in Russian) 384 p.
Repina L.P. *Zhenshchiny i muzhchiny v istorii: Novaia kartina evropeiskogo proshlogo.* Ocherki. Khrestomatiia. Moscow: The Russian Political Encyclopedia (ROSSPEN). 2002. 352 p. (in Russian)
Salkynbek D. *Qairatker Ydyrys Mūstambaiūly.* Almaty: KazNTU. 2013. 278 p. (in Kazakh)
Sarsembina K. *Stalindık quğyn-sürgınge ūşyrağan äielder.* The truth. 2021. No.7, pp.70–80. (in Kazakh)
Sarsembina K., Kozybaeva M. *Saiasi quğyn-sürgınge ūşyrağan äielder (Aqmola oblysy boiynşa).* Electronic scientific journal "edu.e-history.kz". 2021. No.3(27), pp.802–814. https://doi.org/10.51943/2710-3994_2023_36_4_802-814 (in Kazakh)
Sarsembina K. *Analar şekken qasıret.* Almaty. 2021. 175 p. (in Kazakh)
Tepliakov A.G. *Mashina terrora: OGPU–NKVD Sibiri v 1929-1941 gg.* Moscow: New chronograph. 2008. 608 p. (in Russian)
Ūzaqbai Qūlymbetov – qazaq bilıgınıñ aqsaqaly: ğylymi zertteuler, estelıkter jäne ğūmyrnamalyq hikaiat. Author: H. Abzhanov et al. Almaty: Kazakh encyclopedia. 2022. 512 p. (in Kazakh)
Shaimukhanov D.A., Shaimukhanova S.D. *Karlag.* Almaty: [b. i.]. 1997. 177 p. (in Russian)
Shokai M. *Tañdamaly.* Almaty: Source. 1999. T.2. 519 p. (in Kazakh)
Iunge M., Bordiugov G., Binner R. *Vertikal bolshogo terrora.* Istoriia operatsii po prikazu NKVD № 00447. Moscow: New chronograph. 2008. 778 p. (in Russian)

Information about authors

Gulshat G. Nurymbetova – Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Center for the Study of Political Repression Materials of the 20th Century, Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Dostyk av. 87B, 050021 Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0002-4398-5076, gulshat_nurymbet@mail.ru

Bakitgul S. Balgazina – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Senior Researcher, Scientific and Applied Research Center, Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Mangylyk el 15, 010017 Astana, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-8856-7612, bakhitgul555@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет

Гүлшат Рамазанқызы Нұрымбетова – саяси ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Президенті Архивінің XX ғасырдағы саяси қуғын-сүргін материалдарын зерделеу Орталығының басшысы, Достық даңғ. – 87Б, 050021 Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0002-4398-5076, gulshat_nurymbet@mail.ru

Бақытгүл Серікқызы Балғазина – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан Республикасы Президенті архивінің Ғылыми және қолданбалы зерттеулер орталығының аға ғылыми қызметкері, Мәнгілік ел даңғ. – 15, 010017 Астана, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0002-8856-7612, bakhitgul555@mail.ru

Сведения об авторах
Гулшат Рамазановна Нурымбетова – доктор политических наук, профессор, руководитель Центра изучения материалов политических репрессий XX века Архива Президента Республики Казахстан, пр. Достык, 87Б, 050021 Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0009-0002-4398-5076, gulshat_nurymbet@mail.ru
Бакитгуль Сериковна Балгазина – кандидат педагогических наук, доцент, старший научный сотрудник Центра научных и прикладных исследований Архива Президента Республики Казахстан, пр. Мангилик ел, 15, 010017 Астана, Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-8856-7612, bakhitgul555@mail.ru

Author Contributions
G.R. Nurymbetova – identification of the core idea, objectives, and tasks of the research; implementation of the research process; preparation of the manuscript. B.S. Balgazina – compilation of materials; verification of factual accuracy; preparation and formatting of the manuscript.

Авторлардың қосқан үлесі
Нұрымбетова Г.Р. – зерттеудің басты идеясын, мақсаты мен міндеттерін анықтау. Ғылыми-зерттеу процесін жүзеге асыру. Қолжазбаны әзірлеу. Балғазина Б.С. – материалдарды жинақтау, фактілердің дәлдігін тексеру, қолжазбаны әзірлеу, ресімдеу.

Вклад авторов
Г.Р. Нурымбетова – определение основной идеи, целей и задач исследования; проведение научно-исследовательского процесса; подготовка рукописи. Б.С. Балгазина – сбор материалов; проверка фактической точности; подготовка и оформление рукописи.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / ***Раскрытие информации о конфликте интересов.*** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. / ***Disclosure of conflict of interest information.*** The author claims no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 28.03.2025
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 23.04.2025
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 16.06.2025

GUMILYOV JOURNAL OF HISTORY
ISSN: 3080-129X. eISSN: 3080-6860
DOMESTIC HISTORY – ОТАН ТАРИХЫ – ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Ғылыми мақала /Research article
МРНТИ / IRSTI 03.41.91

https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-125-146

1978-1980 жылдары Қарағанды мемлекеттік университетінде өзгеше ойлаған «Движение коммунары» астыртын жастар тобы тарихы

З. Сактаганова[a], Ю. Лысенко[b], Ә. Жағыпара[a]✉
[a]*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан*
[b]*Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей*
[a]*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан*
[a]✉*karakesek334@mail.ru*

Аннотация. И.В. Сталиннің «жеке басқа табынушылықты» әшкерелеген «Хрущевтік жылымық» арқылы пайда болған әлеуметтік және саяси иллюзиялар, кеңес қоғамы қуана қабылдаған қоғамдық-саяси өмірдегі шығармашылық және әлеуметтік-саяси белсенділіктің, соның ішінде жастар арасындағы белсенділіктің өсуіне ықпал етті. Қазақстан қоғамында да ерекшеліктер болған жоқ. XX ғасырдың 60-80 жылдарында еліміздің бостандығы мен демократияланууы үшін күресте қазақтардың ұлттық-мәдени жаңғыруына дейін түрлі мақсаттар қоятын жастар ұйымдары пайда болды. Ашық және жасырын келіспеушілік Хрущев пен Брежнев кезеңдеріндегі әлеуметтік дамудың белгілі бір маркеріне айналды. Тарихнамалық шолуда авторлар КСРО-дағы өзгеше ойлаушылардың зерттеу тарихын қарастырады. Брежнев кезеңіндегі өзгеше ойлайтын жастар ұлттық дәстүрлер мен демократиялық құндылықтар жүйесін үйлестіруді, адамның жалпыадамзаттық құқықтары мен бостандықтарын насихаттауды жақтай отырып, қоғамдық-саяси өмірге жаңа өлшем енгізуге ұмтылғанын атап өткен.
Зерттеудің өзектілігі микротарихтың үзінділеріне жүгіну қажеттілігімен байланысты, бұл наразылық қозғалыстарының қалай және неліктен пайда болғанын және өзін танытқанын, диссиденттің жалпы кеңес қоғамының, атап айтқанда, қазақ қоғамының қоғамдық-саяси өміріндегі дағдарыстық жағдайда жинақталған және қалыптасқан құбылыс ретінде түсінуге мүмкіндік береді. Мақалада 1978-1980 жылдары Қарағанды мемлекеттік университетінде пайда болған «Движение коммунары» астыртын жастар тобының құрылу және қызмет ету тарихын зерттеу мақсат етіп қойған.
Архивтік құжаттар негізінде (Қарағанды облысының мемлекеттік архиві, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің архиві және т.б.), «Движение коммунары» қозғалысының бұрынғы мүшелерімен сұхбат материалдары арқылы топтың пайда болу себептерін, көшбасшылардың ұстанымын, оның құрамын анықтаған. Осы кезеңде жастардың белең алған жағымсыз көріністерге (тамыр-таныстық, көлеңкелі экономика, сыбайлас жемқорлық) қарсы күресу әрекеті сәтсіз аяқталды.
Осы жастар тобының Орталық Қазақстанда пайда болу себептері анықталды: ГУЛАГ жабылғаннан кейін көптеген бұрынғы саяси тұтқындар өмір сүрген ортаның аймақтық ерекшеліктері; ата-аналары саяси қуғын-сүргінге ұшыраған қозғалыс көшбасшысы мен мүшелерінің отбасы тарихы; қозғалыста студенттер партия жариялаған ұрандар мен «дамыған социализмнің» шындықтары

[a]© Сактаганова З., Лысенко Ю., Жағыпар Ә., 2025

арасындағы қарама-қайшылыққа наразы болған ең білімді және белсенді жастар тобының өкілдері ретінде болды (жалпы тапшылық, ұрлық пен талан-таражыға салу, әлеуметтік әділетсіздік, билік номенклатурасының артықшылықтары және т.б. қоғамда белсенді түрде көріне бастады). Жастардың қарсыласу жағдайлары мен билік пен күш құрылымдарының топ жетекшілері мен мүшелеріне қысымы толығымен зерттеліп, «Движение коммунары» тобының негізгі қайраткерлерінің тағдырлары көрсетілген.
Түйін сөздер: қоғамдық-саяси өмір; жастар қозғалысы; жастар ортасындағы өзгеше ойлау; наразылық қозғалыстары; «Движение коммунары»

Сілтеме жасау үшін: Сактаганова З., Лысенко Ю., Жағыпар Ә. 1978-1980 жылдары Қарағанды мемлекеттік университетінде өзгеше ойлаған «Движение коммунары» астыртын жастар тобы тарихы. *Gumilyov Journal of History.* 2025. Т.150, no.2, б.125-146. *https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-125-146*

Қаржыландыру көзі. Зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «1920-1930 жылдардағы Қарағанды облысы аумағындағы саяси қуғын-сүргін» гранттық қаржыландыруы жобасы аясында жүргізілді (ИРН AP23486898).

History of the underground youth group “Dvizhenie Kommunary” at the Karaganda State University in the years 1978-1980

Z. Saktaganova[a], Y. Lysenko[b], A. Zhagypar[a]

[a]Of Karaganda University named after. E.A. Buketov, Karaganda, Kazakhstan

[b]Altai State University, Barnaul, Russian

[a]Buketov Karagandy University, Karaganda, Kazakhstan

Abstract. Social and political illusions generated during the “Khrushchev decade” by the exposure of the “personality cult” of I.V. Stalin, the thaw in socio-political life, which was enthusiastically accepted by Soviet society. This shift contributed to a surge of creative and socio-political activity, including among young people. Kazakh society was no exception. In the 1960s–80s, youth organizations emerged. They set various goals: from the struggle for freedom and democratization of the country to the national and cultural revival of the Kazakhs. Open and latent dissent became a certain marker of social development during the Khrushchev and Brezhnev periods. In the historiographical review, the authors examine the history of the study of dissent in the USSR. It is noted that dissenting youth of the Brezhnev period sought to introduce a new dimension into socio-political life, advocating for the harmonization of national traditions and a system of democratic values, and the promotion of universal human rights and freedoms.

The relevance of the study is associated with the need to turn to fragments of microhistory, allowing us to understand how and why protest movements arose and manifested themselves, dissent, as a phenomenon that accumulated and formed a crisis background in the socio-political life of Soviet society in general and Kazakhstani society in particular. The article sets the goal: to study the history of the creation and functioning of the underground youth group “Dvizhenie Kommunary”, which arose at the Karaganda State University in 1978-1980.

Based on archival documents (State Archives of the Karaganda Region, archives of the Karaganda University of the name of E.A. Buketov, etc.), interview materials with former members of the “Dvizhenie

Kommunary", the circumstances of the group's emergence, the leaders' positions, and its composition are revealed. The attempt of young people to fight against the negative manifestations (blat, shadow economy, corruption) that flourished during this period failed. The reasons for the emergence of this youth group in Central Kazakhstan were identified: regional characteristics of the environment, where many former political prisoners lived after the closure of the GULAG; the history of the family of the leader and members of the movement, whose parents survived political repression; students found themselves in the movement as representatives of the most educated and active youth group, dissatisfied with the contrast between the slogans proclaimed by the party and the realities of "developed socialism" (total deficit, theft and embezzlement, social injustice, privileges of the ruling nomenklatura, etc. began to actively manifest themselves in society). The circumstances of the confrontation between young people and the pressure from the authorities and security forces on the leaders and members of the group have been studied in sufficient detail, and the fates of the main figures in the "Dvizhenie Kommunary" have been tracked.

Keywords: socio-political life; youth movements; dissent among young people; protest movements; "Dvizhenie Kommunary"

For citation: Saktaganova Z., Lysenko Y., Zhagypar A. History of the underground youth group "Dvizhenie Kommunary" at the Karaganda State University in the years 1978-1980. *Gumilyov Journal of History.* 2025. T.150, no.2, pp.125-146. *https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-125-146*

История подпольной молодежной группы «Движение коммунаров» в Карагандинском государственном университете в 1978-1980 годах

З. Сактаганова[a], Ю. Лысенко[b], Э. Жагыпар[a]

[a]Карагандинский университет им. Е. А. Букетова, Караганда, Казахстан

[b]Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия

[a]Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

Аннотация. Социальные и политические иллюзии, порожденные в «хрущевскую декаду» разоблачением «культа личности» И.В. Сталина, оттепель в общественно-политической жизни, которую с восторгом приняло советское общество, способствовали всплеску творческой и социально-политической активности, в том числе и в молодежной среде. Не стало исключением и казахстанское общество. В 60-е – 80-е годы XX века появляются молодежные организации, которые ставят различные цели: от борьбы за свободу и демократизацию страны до национально-культурного возрождения казахов. Открытое и латентное инакомыслие становится определенным маркером общественного развития в хрущевский и брежневский периоды. В историографическом обзоре авторы рассматривают историю изучения инакомыслия в СССР. Отмечают, что инакомыслящая молодежь брежневского периода стремилась внести новое измерение в общественно-политическую жизнь, выступая за гармонизацию национальных традиций и систему демократических ценностей, за пропаганду общечеловеческих прав и свобод человека.

Актуальность исследования связана с необходимостью обращения к фрагментам микроистории, позволяющим понять, как и почему зарождались и проявлялись протестные движения,

инокомыслие, как явление, накопившиеся и составившие кризисный фон в социально-политической жизни советского общества в целом и казахстанского общества, в частности. В статье поставлена цель: изучить историю создания и функционирования подпольной молодежной группы «Движение коммунаров», возникшей в Карагандинском государственном университете в 1978-1980 годах.
На основе архивных документов (Государственного архива Карагандинской области, архива Карагандинского университета им. Е.А. Букетова и др.), материалов интервьюирования с бывшими членами «Движения коммунаров» выявляются обстоятельства возникновения группы, позиции лидеров, ее состав. Попытка молодых людей бороться против негативных проявлений (блата, теневой экономики, коррупции), расцветавших в этот период закончилась неудачей. Выявлены причины возникновения данной молодежной группы в Центральном Казахстане: региональные особенности среды, где проживало немало бывших политических заключенных после закрытия ГУЛАГа; история семьи лидера и членов движения, родители которых пережили политические репрессии; в движении оказались студенты, как представители самой образованной и активной молодежной группы, недовольной контрастом между провозглашаемыми партией лозунгами и реалиями «развитого социализма» (тотальный дефицит, воровство и хищения, социальная несправедливость, привилегии властной номенклатуры и др. стали активно проявляться в обществе). Достаточно детально изучены обстоятельства противостояния молодежи и давления властных и силовых структур на лидеров и членов группы, отслежены судьбы основных фигурантов «Движения коммунаров».
Ключевые слова: общественно-политическая жизнь; молодежные движения; инакомыслие в молодежной среде; протестные движения; «Движение коммунаров»

Кіріспе

И.В. Сталиннің «жеке басқа табынушылықты» әшкерелегеннен кейін өзгеше ойлаушылар КСРО қоғамдық-саяси өмірінде белең ала бастады. Мақаламызды біз қарастырғалы отырған «өзгеше ойлау» терминіне анықтама беруден бастасақ. Ана тілімізде «өзгеше ойлау», орыс тілінде «инакомыслие», ағылшын тілінде «dissent» деп аталады. Орыс тілінің сөздігінде «Инакомыслие» – ресми идеология мен саясаттан бас тарту, келіспеушілік, басым пікір мен сенімге қарсы тұру (Ефремова 2000). Қазақ тілінің сөздігінде «инакомыслие» «басқаша ойлау» деп аударылған (Русско-казахский словарь 2005: 322). Соған орай Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) академиялық басылымында «басқаша ойлау» деп көрсетілген (Бұрханов, Аяған 2010: 583; Аяған 2010: 598–600).

Осы тақырыпқа отандық тарихнамада алғашқылардың бірі болып Ж. Кыдыралина: «Диссиденттік» және синонимдік «өзгеше ойлау» терминдері – географиялық және әлеуметтік сенімділікке уақытша ие 1960 жылдардың аяғы мен 1970 жылдардың аяғындағы жартылай заңды құқық қорғау қызметімен және «өз өзіне баспагерлікпен» айналысатын негізінен астаналық Мәскеу зиялыларының шағын тобы», – деп анықтама береді (Кыдыралина 2008: 262). Шетелдік авторлар ұжымы: «Dissent» терминінің протестанттық реформациямен, ал соңғы кездері авторитаризмге қарсы саясатпен және қырғи қабақ соғыс кезіндегі адам құқықтарымен байланысты ерекше және бай тарихы

бар» дейді (Amarasuriya et al. (eds.) 2020). Кеңестік кезеңнің әр жылдары антикеңестік қызметпен айналысқан адамдарды «халық жауы», «ұлтшылдар» «буржуазиялық-ұлтшылдық», «өзгеше ойлаушылар», «ревизионистер» және т.б. деп қаралады.

Ұлттық қауіпсіздік қызметкерлеріне арналған сөздікте: «Антикеңестік қызмет – социалистік елдердің мемлекеттік және қоғамдық жүйесіне қарсы бағытталған және оларды құлату, бұзу немесе әлсірету әрекеттерімен көрінетін қызмет. Антикеңестік қызметке капиталистік және басқа шет мемлекеттердің арнайы қызметтерінің, реакциялық, антисоциалистік эмигранттық ұйымдардың, сондай-ақ социалистік елдер ішіндегі контрреволюциялық, буржуазиялық-ұлтшыл, ревизионистік элементтердің Социалистік жүйесіне қарсы диверсиялық қызметі кіреді», – қарастырылған (Контрразведывательный словарь 1972: 86–87). Сондықтан да біз жоғарыда келтірген деректерге сүйене отырып «инакомыслие» терминінің сөздіктегі мағынасын толық ашатындықтан және қазақ тілінің құрылымына жатық сөз «өзгеше ойлау» деп қарастырғанды дұрыс көреміз.

Осы турасында еліміздің академиялық баспасында: «...Қазақстанның жаңаша тарихында басқаша ойлағаны, саяси оппозициясы үшін Қазақстан азаматтарына әділ емес біршама сот жүргізілді, әрі сотталғандардың құрамы интернационалды болды, бірақ нақты мұрағаттық деректердің болмауы Қазақстанда орын алған жасырын оппозиция тақырыбын кеңірек ашуға толық мүмкіндік бермей отыр», – деп мәселенің өзектілігін көрсетеді (Аяған 2010: 598). Бұдан шығатын қорытынды Отандық тарихта «өзгеше ойлайтын» жастар құрған топтар тарихы әлі де толық зерттелмегенін көреміз. Отандық тарихнамада XX ғасырдың 40-80 жылдарындағы «өзгеше ойлайтындар» тақырыбы аз зерттелген, зерттеушілер ұсынған нұсқалар нақтылауды қажет етеді, қазақстандық классификация толық жасалмаған. Сондықтан да, біздің осы мақаланы жазудағы мақсатымыз 1978-1980 жылдары Қарағанды мемлекеттік университетінде құрылған «Движение коммунары» жастар тобының құрылу және қызмет ету тарихын зерттеу.

Материалдар мен әдістер

1978-1980 жылдары аралығында өмір сүрген «Движение коммунары» астыртын жастар тобына қатысты архивтік материалдар мен сұхбаттар алғаш рет жарияланып және бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған деректер жинақталып, талданды. Мақаланы жазу барысында төмендегі деректер тобы қолданылды: бірінші – іс қағаздары; екінші – жеке іс-қағаздар; үшінші – мерзімді баспасөз; төртінші – сұхбаттар; бесінші – фото материалдар.

Осы мақаланы жазу барысында облыстық Қарағанды облысы мемлекеттік архив пен өңірлік академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті архив материалдарын пайдаландық.

Бұл жариялanымның негізгі архивтік деректері ретінде «Движение коммунары» жастар тобы мүшелерінің ісі комсомол комитетінің Қарағанды мемлекеттік университетінде 1980 жылы 27 мамырда өткен кеңейтілген отырысының мәтін іс қағаздары Қарағанды облысы мемлекеттік архивінің (ҚОМА) 538 қордағы 1 тізімде 122 ісінен алынды. ҚарМУ комсомол комитетінің 1980 жылғы 27 мамырдағы шешімінің күшін жою туралы Қарағанды мемлекеттік университеті комсомол комитеті пленумының 1989 жылғы 27 қазандағы №6 хаттамасы 538 қордағы 1 тізімде 222 істен алдық.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті архив қорларында сақталған жеке іс-қағаздары зерттелді. Атап айтқанда 764 қордың 2 тізімдемесіндегі 701 – 1981 жылы бітірген заң факультеті түлегі Азат Баттаковтың жеке ісі, 703 –1981 жылғы заң факультетін бітірген Борис Парсеговтің жеке ісі, 705 – 1981 жылдың заң факультеті күндізгі бөлімін аяқтаған Сергей Кимнің жеке ісі, 787 – 1982 жылғы заң факультетін бітіруші студент Сауле Токтамысованың жеке ісі, 789 – 1982 жылғы заң факультетін аяқтаған студент Евгений Фоменконің жеке ісі, 881 – 1983 жылғы заң факультетін тәмамдаған студент Тариверди Пиранидің жеке ісі, 916 – 1984 жылғы физика факультеті күндізгі бөлімін бітіруші студент Игорь Кузнецовтің жеке ісі, 919 – 1984 жылғы физика факультеті бітірушілерінен Сабыржан Мадеевтің жеке ісі, 3576 – 1980 жылы тарих факультетін аяқтаған студент Эмма Усмановаңың жеке істеріндегі құжаттарды пайдаландық.

Мерзімді баспасөз материалдарынан 1989 жылғы «Ленинская смена» газетіндегі С. Кохановтың «Души прекрасные порывы, или история о том, как «альма-матер» объявила своих питомцев неблагонадежными» атты мақаласын пайдаландық.

Мақала авторларының бірі Әділет Жағыпардың «Движение коммунары» жастар тобы негізін қалаған Борис Парсегов және топ мүшесі Эмма Усмановамен болған сұхбаттарды қолдандық. Борис Парсеговпен сұхбат барысында алынған фото материалдар мақалаға қойылды.

Алдымызға қойған мақсатымызға жету үшін жалпы ғылыми әдістермен қатар, арнайы тарихи әдістер де қолданылды. 1970 жылдың аяғы мен 1980 жылдың басындағы КСРО-да болған үдерістердің Қазақ КСР-дегі қоғамдық-саяси өмірге әсерін зерделеуде салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Елдің саяси және идеологиялық жағдайынан туындаған үдерістер байланысын, соның ішінде өзгеше ойлаушылар мен қоғамның өзара байланысын түсінуде құрылымдық әдіс қолданылды. 1978-1980 жылдары Қарағанды қаласында «Движение коммунары» астыртын жастар тобы мүшелерінің жынысын, жасын, ұлтын, комсомолда болғандарын, факультеті мен курсының динамикасын талдауда статистикалық әдіс пайдаланылды. «Движение коммунары» астыртын жастар тобы құрамында болған екі азаматтан, оның ішінде ер мен әйел адамнан алынған нарративті сұхбатты толық түсіну үшін ауызша тарих және сұхбат әдісін пайдаландық.

«Движение коммунары» астыртын жастар тобы тарихы тарих ғылымындағы бағыт микротарих болып табылады. Қарапайым халықтың күнделікті өмірі, олардың оқыған, көрген заттары, алған білімі, тұрған ортасы, олардың тұлға ретінде қалай қалыптасқаны және қоғам мен билік арасындағы қарым-қатынас пен кіші адамдардың үлкен тарихқа әсерін анықтау үшін микротарихтың микроаналитикалық тәсілдермен өткен әлеуметтік шындық зерттелді.

Әдеби шолу

Өзгеше ойлау туралы КСРО-да алғашқы еңбек жазған Л. Алексеева өзінің «История инакомыслия в СССР: новейший период» 3 басылымында: «тәуелсіз қоғамдық қозғалыстарды ұлттық (орыс, украин, литва, эстон, латыш, армян, грузин, Қырым татарлары, неміс, түрік-месхет қозғалыстары), діни (баптистер, елуіншілер (пятидесятник), адвентистер, православтықтар), құқық қорғаушылар, социалистер», –

деп классификациялайды (Алексеева 2012: 384). Автор еңбегінде сол кездегі ҚазақКСР-дегі бірде-бір өзгеше ойлайтын бір астыртын ұйымды көрсетпегенін көреміз. Бұл біздің ойымызша авторға ақпараттың қол жетімсіздігінен деп санаймыз, өйткені осы кітапты жазған кіріспесінде «Свобода» мен «Мемориал» деректері мен естеліктермен өзінің құқық қорғау саласындағы тәжірбиесіне сүйене отырып жазғанын және архив деректерін қарамағанын айтады.

Елімізде XX ғасырдың 40-80 жылдарында өзгеше ойлаған жастардың астыртын топтары мен ұйымдары болғандығын Ж. Кыдыралина өз зерттеуінде көрсетеді. Олар 1940 ж. Оралда «Қазақ халқын қорғаушылар одағы» астыртын жастар ұлттық ұйымы, 1940-1942 жж. Қарағандыда «ЕСЕП» тобы, 1951 ж. Алматыда «Елін сүйген ерлер партиясы» ұлттық тобы, 1961 ж. Шымкентте «Қазіргі жастар корпорациясы», 1962 ж. Щучинскіде «Ақылды балалар коммунасы», 1961-1962 жж. Қарағандыда «Жас қазақ», 1962 ж. Павлодарда «Кеңес өкіметіне қарсы күрес», 1963 ж. Мәскеуде «Жас тұлпар» шығармашылық бірлестігі, 1969 ж. Павлодарда «Жас ұлан» астыртын жастар ұйымы, 1969 ж. Алматыда «Ұшқын» қазақ жастар ұйымы, 1969 ж. Өскемен мен Семей облыстарында «Ұлттық кадрлар үшін әділеттілік» тобы, 1972 ж. Шымкентте «Адыр қасқырлары» тобы, 1973 ж. Алматыда «Сарыарқа» ұйымы, 1977 ж. «Жас қазақ» ұлттық-демоктариялық ұйымы құрылған (Кыдыралина 2008: 204-272).

Кеңестік кезеңде қоғамдық-саяси мен күнделікті өмірде орын алып жатқан мәселелерді шешу жолында астыртын топтар мен ұйымдар құрған жастар болды. Сондай «Движение коммунары» жастар тобы Қарағанды қаласында 1978-1980 жылдары өмір сүрді. Топ тарихнамасын қарастырғанда біз қолымызға алғашқы болып еліміздің академиялық бес томдықтың 4 томын (Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) 2010: 752), одан кейін біздің қарастырып отырған тақырыптарда қалам сермеген Ж.Б. Абылхожин (Абылхожин 2019: 468), А. Абдакимов (Абдакимов 1994: 235), О. Смағұлов (Смағұлов 2020: 400) және осы тақырыптарда докторлық диссертациялар қорғаған Ж.У. Кыдыралина (Кыдыралина 2008: 400) мен Б.С. Сайлан (Сайлан 2010: 339) еңбектері сол кезеңнің қоғамдық-саяси өмірі, өзгеше ойлаған жастар қозғалыстарын жазғандарымен құнды және Ресей Федерациясында қорғалған ғылыми жұмыстар И.А. Романкинаның (Романкина 2007: 197), С.Ш. Казиевтің (Казиев 2015: 549) мен Болгария, Венгрия, Польша, Румыния, Чехославакия, Югославия елдерінің 1970-1980 жылдардың бірінші жартысындағы архив құжаттарында (Анатомия конфликтов 2012: 736), 1960 жылдардың аяғы мен XX ғасырдың 80 жылдары аралығындағы Орталық және Оңтүстік-Шығыс Еуропа елдеріне арналған ғылыми мақалалар жинағында (Инакомыслие в условиях «реального социализма» 2014: 728) «өзгеше ойлаған» жастар топтары мен ұйымдары, жеке азаматтардың іс-әрекеттерін талдап жазған деректері көп болғанымен де, «Движение коммунары» жастар тобы туралы мәліметтер зерттеушілер назарынан тыс қалған. Қазақстандық және шет елдік зерттеушілердің еңбектерінде тасада қалып қоюының себебі біздің ойымызша микротарих болғандықтан және архив деректерінің қолжетімсіздігінен деп санаймыз.

Тек 1989 жылы 29 желтоқсанда Қазақстан ЛКЖО Орталық Комитетінің органы «Ленинская смена» газетінде С. Кохановтың мақаласы «Движение коммунары» жастар тобы жайлы жазылған тұңғыш және соңғы жазба (Коханов 1989: 2). Мақалада деректік қоры мол болғанымен, газеттік материал болғаннан кейін сол қолданылған архив

деректерге сілтеме жасамай беріледі. Сондықтан да толық астыртын жастар тобы тарихы ғылыми тұрғыдан ашылған деп айта алмаймыз.

Нәтижелер

«Движение коммунары» жастар тобы 1978-1980 жылдары Қарағанды қаласында өмір сүрді1. Топтың тарихын зерттеу үшін «Движение коммунары» жастар тобы қалай құрылғанын, алдына қандай мақсаттар қойғанын түсіну керек.

«Движение коммунары» жастар тобы негізін қалаған Борис Парсеговтің әкесі КСРО ҚК 59 бабы бойынша 15 жыл сотталғаннан кейін, атасы Парсегов Борис Давидовичтің тәлім-тәрбиесінде өседі. Атасы Борис туғанда 70 жаста болған. Ол да қуғын-сүргін көрген жағасын көрген жан ретінде, өзінің басынан өткерген революция, 1930 жылдар жайлы айтқанымен де бала Бористе ешқашан жастайынан ауытқулар болмаған. Өйткені көпті көрген атасы немересін кеңестік тәрбиеде тәрбиелеген. Оған қоса анасы Екінші дүниежүзілік соғысқа қатысқан және мемлекеттік қауіпсіздік қызметкері болған. 9 мамырда майдангер достары келсе, 1 мен 7 қарашада оның бұрынғы түрмеде жұмыс істегенде тұтқында болған достары келгендігін Борис жастайынан көріп өскен (Жағыпар және Парсегов 2025). 1975 жылы оқуға түсерде жазған өтінішінде әкесі Быков Анатолий Николаевич зейнеткер, анасы Парсегова Эмма Борисовна тіс дәрігері деп көрсеткен[2].

Бала Бористің таным көкжиегінің өсуіне, өз көзқарасының қалыптасуына үлкен әсер еткен Қарағандыдағы көршісі Емьян Емьянович Сташкин болған. Е. Сташкин халық жауымен байланыста болғаны үшін өзі де түрмеде отырған. Қайтыс болатын 1979 жылға дейін көршісі Бориске тәлімгерлік жасаған (Жағыпар және Парсегов 2025).

1975 жылы 20 маусымда №49 мектепті бітіргенде сынып жетекшісі, комсомол ұйымдастырушысы мен директоры қол қойған мінездемеде Бористің сондай алғыр, саяси сауатты болғандығын және қоғамның кеңестік идеологияны бойына тамаша сіңіргенін көрсетеді[2].

Қарағанды мемлекеттік университетінің 1975 жылы 21 тамыздағы №1569 бұйрығы бойынша заң факультетінің «Құқықтану» мамандығына оқуға түседі[2].

Оқуға түскеннен кейін 1977 жылы көрші тәлімгері Е. Сташкин марксистік- лениндік бағытты ұстанған М.Н. Рютиннің манифесті (На колени не встану 2023) және КОКП ОК бірінші хатшысы Н.С. Хрущевтің КОКП XX съезіндегі баяндамасының толық мәтінімен Бористі таныстырған. (Хрущев 1956) Осы кездегі өзінің көңіл-күйін: «Я убеждённый марксист-ленинец, точно знающий, что Сталин и его команда – это враги народа, которые уничтожили всё, что есть хорошего в СССР. Хрущёв пытался вернуться к истокам, не получилось, а Брежнева, его политбюро я расценивал как оппортунистов, потому что говорили хорошие слова, везде висели замечательные лозунги, но как-то вот жизнь показывала, что эти лозунги не для нас, не для народа, но не для тех, кто их вешает вещами», – деп көрсетеді (Жағыпар және Парсегов 2025).

Студент Борис болашақ заңгер болса да, университетте филология факультетінің оқытушысы С.А. Матяш басқаратын «Бригантина» кейін «Гренада» аталған үйірмесі оның достар табуына және өмірлік көзқарасының қалыптасуына көп әсерін берген. Астыртын топ алғышарттары студент Бористің ойында қалыптаса бастағанда тағы да өмірінде маңызды оқиға орын алады. Заң факультеті комсомол ұйымының хатшысы

А. Коновалов 1978 жылдың жазында Сібірге соның ішінде Красноярск қаласына үгіт-насихат жұмыстарын жүргізуге бригада жасақтайды. Құрамында А. Коновалов, Б. Парсегов, Жанайдаров, А. Батаков, Л. Дударева, Н. Осипова, Т. Тхаржевская болады. Үгіт бригадасы құрамында Красноярск өлкесі Шушенское ауылында бес күн бойы концерт пен дәрістер оқып, кешке бүкіл Кеңес Одағынан оның ішінде Балтық жағалауы, Украина мен Петербург сияқты қалалардан келген жастармен әңгімелесіп, олардан «СМОГ» астыртын әдеби бірлестігі туралы толық ақпарат алады (Жағыпар және Парсегов 2025). «СМОГ» астыртын әдеби бірлестік жайлы: «...середине 60-х годов зародилось первое неофициальное литературное объединение, отражавшее все ее достоинства и недостатки. Эта литературная группа назвала себя «СМОГ», что расшифровывалось двояко: «Смелость, Мысль, Образ, Глубина» или (чаще) «Самое Молодое Общество Гениев», – дейді (Алексеева 2012: 211). Осыларды естіп алған Борис жанындағы жеті студенттен өзі сияқты өзгеше ойлайтын Азатты табады.

Азат Баттаковтың 1976 жылы Қарағанды мемлекеттік университетіне оқуға түсер кезде Қарағанды қаласының Ленин ауданындағы (қазіргі Қазыбек би) 63 мектептің директоры мен комсомол ұйымдастырушысы қол қойған мінездемеде Азаттың кітап көп оқитынын, саяси сауатты, халықаралық жағдайды жақсы білетінін көрсеткен3. Сібірде жүріп бірін-бірі тапқан қарағандылық студенттер Борис пен Азаттың ұқсастықтары өздері бітірген мектептерінен берілген мінездемелерінен байқауға болады. Осы оқиға саяси сауатты екі студенттің бірігуімен астыртын топ құруға түрткі болып, уағдаласып Қарағандыға қайтады.

Фотосурет 1. Солдан оңға қарай белгісіз, Борис Парсегов, Азат Баттаков 1978 жыл Красноярск өлкесі

Photo 1. From left to right unknown, Boris Parsegov, Azat Battakov 1978 year Krasnoyarsk region

«Движение коммунары» астыртын жастар тобын құруға Азат, Сергей Ким, Витя Керермен 1978 жылы 15 қазанда Бористің пәтерінде сөйлесіп, әділеттілік үшін күресуге бел байлайды (Жағыпар және Парсегов 2025).

Кітапты көп оқитын жандар өздері құрған астыртын топқа ат қоятын кезде Азат «Движение 15 октября» деген нұсқаны ұсынады, бірақ А. Стругацкий и Б. Стругацкийдің «Трудно быть богом» кітабындағы диалогтан: «Останемся коммунарами», – деген сөзін оқып «Движение коммунары» деп астыртын жастардың топ атауын қояды (Стругацкий А., Стругацкий Б. 1963: 94). С. Кохановтің пікірінше астыртын жастар ұйымы деп

атайды (Коханов, 1989:2), ал біз орыс тілінде атауын қазақ тіліне аудармай «Движение коммунары» астыртын жастар тобы деп атағанды дұрыс санаймыз. Оған негіз Қарағанды облысы мемлекеттік архив құжаттары болып табылады1;4.

Архив құжаттары мен сұхбаттар барысында алынған деректерді саралай отырып топ мақсатын айқындасақ. «Движение коммунары» астыртын жастар тобының мақсаты – әлемнің барлық жерінде коммунизмді орнату арқылы социалистік мемлекет құру1;4. Осы мақсатқа жету жолында міндеттер – интербригадалар жіберу арқылы социалистік революциялар жасау және кеңестік қоғамдық-саяси өмірде болып жатқан келеңсіз жағдайларға бей-жай қарамай, марксистік-лениндік принциптерге сүйене отырып, әлеуметтік әділеттілік үшін күресу. 1979 жылы Кеңес әскері Ауғанстан жеріне кіргенін топ мүшелері өздерінің мақсат-міндеттерінің орындалғанындай көріп, қолдаған1;4 (Жағыпар және Парсегов 2025). Топ мүшелері КСРО болып жатқан сыртқы және ішкі жағдайларға мән беріп өз көзқарастары мен бағаларын беріп отырған. Біздің ойымызша «Движение коммунары» астыртын жастар тобы жетекшісі – Борис Парсегов, оның орынбасары Азат Баттаков және Сергей Ким, Сауле Токтамысова, Евгений Фоменко, Тариверди Пирани, Игорь Кузнецов, Сабыржан Мадеев, Эмма Усманова және т.б. топ мүшелері деп санаймыз.

«Движение коммунары» астыртын жастар тобы КСРО өзгеше ойлаушылардың екі түріне жатады. Оны түсіну үшін Л. Алексеева еңбегіне сүйенеміз, құқық қорғаушылар қозғалысының пайда болуын «ұжымның мүддесі үшін» немесе «бүкіл адамзаттың жарқын болашағы» үшін заңсыздық, қатыгездік пен жеккөрушілік жағдайында өмір сүрген адамдардың тәжірибесімен байланыстырады (Алексеева 2012: 205). Хельсинкий кезеңі деген тараудың «1978-1979 жылдары пайда болған тәуелсіз қоғамдық бірлестіктер» тармақшасында 1976 жылы 24 ақпанда Ленинград қаласында марксизм негізінде «бар қоғамды өзгертуге бағытталған» коммунизмге қол жеткізуді көздеген «Ленинград мектебі» аталған топ ұсталғандығын және 1979 жылы желтоқсанда әлемдегі барлық зұлымдықтар – мемлекеттің, жеке меншіктің және отбасының қатысуымен және адамзатқа қарсы күресті жою үшін әлемдік ұйымға бірігуге шақырып, парақшалар таратқан «Революциялық Коммунарлар одағы» (жұмысшы Владимир Михайлов, суретші Алексей Стасевич және студент Алевтина Кочнева) жастар тобының мүшелеріне қатысты сот процесі өткенін жазады. (Алексеева 2012: 205-326). Айтылғандарды саралай келе, біріншіден, «Движение коммунары» астыртын жастар тобының әлемде коммунизмді орнатамыз деген мақсаттары жоғарыда Ленинград қаласындағы жастардың ойларымен сәйкес болғандықтан, өзгеше ойлаған құқық қорғаушылар қозғалысының тәуелсіз қоғамдық бірлестіктер түріне жатқызуға болады.

Екіншіден, «Движение коммунары» астыртын жастар тобын өзгеше ойлаған социализм түріне жатқызуға болады. Оған өзгеше ойлаған социалистер турасында Л. Алексееваның тұжырымы: «Партиялық-демократиялық тұжырымдамада Ленин кезеңіндегі партия құрылған сәттен бастап, кем дегенде 20-шы жылдардың басына дейін ленинизм мен большевиктердің саясатын «дұрыс» деп таниды және «сталинизмді» қабылдамайды, Сталин мен оның айналасындағыларға Кеңес мемлекетінің социалистік мәнін бұрмалағаны үшін кінәлайды», – дәлел болады (Алексеева 2012: 328). Автордың айтуынша өзгеше ойлаған социалистер барлығы жастар болған астыртын және жартылай астыртын үйірмелер мен ұйымдар ұйымдастырған. Әр үйірме өз алдына жеке

жұмыстар жасады, тек кейбіреуі ғана басқа үйірмелермен қарым-қатынаста. Соғыстан кейінгі жаңа ұрпақтың бұл жастары шынайы марксистер, социалистер және патриоттар болды, олар қолданыстағы жүйені құлатуға емес, оны «нағыз» «лениндік» социализмге немесе «югославиялық үлгідегі» реформа сияқты жақсартуға тырысты (Алексеева 2012: 332). Осындай сәйкестіктерді «Движение коммунары» астыртын жастар тобы мүшелерінің істерінен саралап көре аламыз: «жеке басқа табынуды» әшкерелеген, И. Сталиннің туғанына 100 жылдығы аясында ресталинизацияны сынап конференция өткізгісі келген, ең бастысы олар марксистік-лениндік ілімді бойларына сіңірген нағыз патриоттар болды.

Төрт адамнан басталған астыртын топ өз қатарларына студенттерді тартады. Олардың ішінде Қарағанды мемлекеттік университетінің студенттері Эмма Усманова, Игорь Кузнецов, Сауле Токтамысова, Евгений Фоменко, Тариверди Пирани мен Қарағанды мемлекеттік медицина институтынан Ремхев және тағы да басқалары болған. Э. Усманова осы астыртын топқа қалай кірдіңіз деген сұрағымызға «Біз жастық шақта едік. Жас болдық. Біз әлемді өзгерткіміз келді. Біз әлемді ең жақсы орынға айналдырғымыз келді», – деп жауап берді (Жағыпар және Усманова 2023). Зерттеу жұмысын жүргізу барысында біз Б. Парсегов пен Э. Усманова екеуінен алынған сұхбаттарды пайдаландық. Өйткені, архив құжаттарында аттары аталған адамдардың көпшілігінің орналасқан жері бізге беймәлім және кейбір топ мүшелері бүгінгі таңда Қазақстаннан тыс жерде тұрады. Мысалы, А. Баттаков қазір Майамиде және И. Березин Израильде өмір сүреді (Жағыпар және Усманова 2023).

Басқа да Қарағандының оқу орындарындағы мүшелері туралы: «Политех знал о контакте только с Сауле, мы его видели, у нас были псевдонимы, мы обращались по ним», – дейді (Жағыпар және Парсегов 2025). Политех қазіргі таңдағы Ә. Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті болып табылады. Осы бүркеншек есімдер жайлы «Баск» ұйымды басқарды, «Светлячок» идеологияға жауапты, «Винни» қауіпсіздік қызметінде болған (Коханов 1989: 2). Э. Усманова тарих факультетінде оқығандықтан өзінің бүркеншек есімі «Скиф» болғандығын айтқан болатын (Жағыпар және Усманова 2023). Бұл жердегі «Баск» – Б. Парсегов, «Светлячок» – С. Токтамысова, «Винни» – А. Баттаков еді.

«Движение коммунары» астыртын жастар тобының бағдарламалық құжаттары мен жарғысы біз қараған архивтерде толық сақталмаған. Тек бағдарламалық құжаттарының үзінділері ғана берілген. Олар авторлық түпнұсқасында сұхбат алған екі топ мүшесінің қолында да қалмаған. Топтың жарғысын Бүкілодақтық Лениндік коммунистік жастар одағы жарғысынан көшіріп жасаған және сол кірген мүшелерден КОКП-дағы сияқты мүшелік жарналар алып отырған. Сол мүшелік жарнаны Борис Парсегов 80 адам төлеп отырғанын айтады (Жағыпар және Парсегов 2025). Жарна туралы Бекбулатов жұмыс істегендер мен шәкіртақы алғандар 1 рубльден төлеген1. Ал Палаткин болса жарна төлеуден бас тартқан1. Топ жетекшісі Б. Парсегов сұхбат барысында мүшелік жарна төлеген 80 адамның аты-жөнін айтпауының екі түрлі себебі болуы мүмкін. Біріншісі, 80 адам топта болған жоқ. Екіншісі, сол адамдардың аты-жөнін көпшілікке жариялауды қаламауынан деп санаймыз.

Қабылдау комиссиясында отырып келген абитуриенттерге Герт, Солженицын, Некричтерді оқыдыңыз ба деп сұрап, оқыған болса өздерінің тізімдеріне қосып, түскен

жағдайда өз қатарларына тартқан (Жағыпар және Парсегов 2025). Мектеп оқушыларын да, соның ішінде №16 мектепте педогогикалық отрядтар құрып өз жақтастарын көбейткісі келгенін Палаткин сөйлеген сөзінде айтады1. Олар қабылдау комиссиясында жұмыс істегеннен Қарағанды мемлекеттік университетіне түскен студенттің кім арқылы келгенін, кімнің туысы, кімнің қорғауында болғандығы жайлы схема жасап таратқан, ол жасағандары сол кезде қолдан қолға өтіп жылдам тарап кеткен.

Жиналған деректер бойынша «Движение коммунары» астыртын жастар тобы қандай іс-әрекеттерге барғанын саралап көрейік:

біріншіден, адамдарды басқару үшін топтың жарғысы мен бағдарламасын жазған;

екіншіден, топқа адал болуға ант бергізіп, топтың жарғысына орай мүшелік жарна алып отырған;

үшіншіден, құпия түрде пәтерде, жатақханада, саябақта бір-бірімен кездесулерді тұрақты емес өткізіп отырғандықтан, қауіпсіздік мәселелеріне көңіл бөліп Азат Баттаков бастап ұсталып қалған жағдайда өзін қалай ұстау керектігі жөнінде нұсқаулық жасаған;

төртіншіден, жасырын түрде жиналып, құпиялық жағдайында үгіт-насихат жұмыстарын қызу талқылап, шешендік өнерді, марксизм туралы еңбектер мен басқа да материалдарды зерделеген;

бесіншіден, кезеңдік маңызы бар «Уби консистамус» (На том стоим), «С чего начать», «Тезисы о блате» атты бағдарламалық құжаттарды жариялаған;

алтыншыдан, сол кезеңнің қоғамдық-саяси жағдайын тап басып, әлеуметтік әділдікті орнатып оны жастық максимализммен жойғылары келген.

«Движение коммунары» астыртын жастар тобы атынан жазылған «Уби консистамус» (На том стоим), «С чего начать», «Тезисы о блате» атты бағдарламалық құжаттардың үзіндісін қайта қалпына келтіріп көру үшін сол түпнұсқа қалай берілді солай қоюды жөн деп білеміз:

«Уби консистамус» (На том стоим) құжаты: «В СССР дела обстоят наиболее плохо, растет преступность среди несовершеннолетних, партийные и советские органы разъедены блатом, во многих учреждениях и ведомствах идет настоящая борьба за власть. Понятие взятка, переплата вошли в дела и слова современного человека, бюрократизм госаппарата усиливается, правящие круги пытаются обособиться в элиту...»[4].

«С чего начать» құжаты: «Моральный кодекс строителя коммунизма уже не может выправить положения, так как носит рекомендательный характер. Культ личности и современной репрессии не дают возможности открыто выразить несогласие. Весь ужас в том, что нынешние руководители понимают всю гибельность нынешнего положения, но они пытаются модернизировать, не замахиваясь на устои»[4].

«Тезисы о блате» құжатын: «Мы вынуждены исходить из факта само отчуждения Элиты, из раздвоения на верхи и трудящихся. Брежнев и К заняты тем, что пытаются хоть на словах свести элиту к земной основе. Они не замечают, что после выполнения этой работы главное-то осталось неоделанным. Весь ужас в том, что нынешние руководители понимают всю гибельность положения, но пытаются модернизировать, не замахиваясь на устой», – топ атынан жариялайды (Коханов 1989: 2). Өкінішке орай, бұл жазылған құжаттарды бізден сұхбат барысында Б. Парсегов қаншама жыл өтіп кеткеніне орай және ол жеке өзінің ғана емес коллективтік жұмыс болғанын, құжаттардағы әрбір абзац үшін талас жүргенін еске алып толық нұсқасын қалпына келтіре алмайтындығын жеткізді.

Сол жылдары жазылған құжаттардың ешқайсысы жоқ өйткені Мемлекеттік қауіпсіздік комитетімен ұсталғанда барлығын тәркілеген.

1970 жылдардың басында Кеңес Одағында Қарағанды, Абай және Саран қалалық өнеркәсіп комбинаттарында ұйымдастырылған тері бұйымдарын дайындау және сату жөніндегі үлкен қылмыстық топтың «көлеңкелі» ісі туралы белгілі болған (Абылхожин 2019: 334-335). Сол істерді көздерімен көріп жүрген «Движение коммунары» астыртын жастар тобы мүшелері басында Қарағанды мемлекеттік университеті Заң факультетінде шығатын қабырға газетіне қылмыстық оқиғалар туралы ақпараттар таратады (Жағыпар және Парсегов 2025).

Одан әрі қарай осы жұмыстарын жалғастырып студент Борис полицияның жас достары «Зарница» педотрядында викторина сұрақтарына жауап бере отырып, 1937 жылы репрессияға ұшыраған әскери басшылар Тухачевский, Блюхерлер туралы және «жеке басқа табынуды» жеткізген (Коханов 1989: 2).

«Движение коммунары» астыртын жастар тобы мүшелері университет қана емес, қаланың қоғамдық-саяси өмірінде болып жатқан әр саладағы келеңсіз оқиғаларды көрсетіп жүріп 1978-ші жылдың қазанынан 1980 жылдың сәуіріне дейін 18 ай өмір сүреді. 1980 жылы сәуір айында ұсталады. МҚК ғимаратына әкелінген Борис үшінші қабатқа көтеріліп бара жатқанда терезеден ауладағы Рафик микроавтобусынан Азат, Ким, Сауле түсіп жатқанын көріп қалады. Б. Парсегов топтың жасаған бүкіл істерін өзі жалғыз жасаған болып мойнына алады. Тұтқындалғанда тергеуші В. Юрконың алдындағы құжаттардан өздерін «Н» деген агенттің сатып жібергенін көрген (Жағыпар және Парсегов 2025).

Сол ұсталынған уақыты жайында Б. Парсегов: «Тогда в 1980 г. на допросе я узнал, что наша группа не была одинока, так как меня расспрашивали о связях «Движения коммунаров» со СМОГОМ (союзом молодых гениев), Алма-Атинской организацией молодежи, Ростовской группировкой и др.», – дейді (Жағыпар 2025).

«Движение коммунары» астыртын жастар тобы мүшелерінің ісі комсомол комитетінің Қарағанды мемлекеттік университетінде 1980 жылы 27 мамырда өткен кеңейтілген отырысында қарастырылады1. Осы отырыстың 23 беттік стенограммасын қарап отырып мынадай тұжырымға келуге болады, тек «Движение коммунары» астыртын жастар тобы мүшелерін қаралау мақсатын көздеген. Оны сол Қарағанды мемлекеттік университетінің оқытушылары мен комсомол мүшелерінің қолдарын қанға малып отырып «жоғары» жақтың нұсқауымен жасаған деп санаймыз. Сондықтан да өз студенттерін өздері әшкерелеген оқытушылардың төменде аты-жөндерін көрсете отырып беруді жөн көріп отырмыз.

Бұл отырысты комсомол комитеті хатшысының міндетін атқарушы жолдас А.У. Шакирова төрағалық еткен. Осы отырысқа комсомол комитетінің мүшелерінен жиырма бір, партия комитеті мүшелерінен үш, қоғамдық ғылымдар кафедраларының оқытушыларынан төрт, ректорат мүшелерінен бес адам қатысады. Барлығы отыз үш адам. Төрағалық етуші «Университеттің БЛКЖО кейбір мүшелерінің жарғылық талаптарды бұзғаны туралы» деп отырыстың күн тәртібін жариялаған. Талқылауда сөйлеген ғылыми коммунизм кафедрасының доценті К.М. Бесембаев олардың жеке пікірлерін оппортунизм, маоизм, тіпті антикоммунизм әсер ететіндігін айтады[1].

Төрағалық етуші философия кафедрасының аға оқытушысы Р.Х. Белоусоваға сөз бергенде бұл топтың жұмысы әртүрлі – измдер, оппортуизм, масизм, антикоммунизм және т.б., сонымен қатар адасушылық болғандығын айтып, сектанттық, анархистік деп баға береді[1].

ҚарМУ комсомол комитетінің кеңейтілген отырысының талқылау атмосферасын беру үшін Б. Парсеговтың талқылау мүшелерімен диалог үзіндісін береміз. Борис Парсеговке «бұл топ кімнің бұйрығымен және қандай кеңестік заңмен құрылды? Неліктен сіз осындай топты құруға шешім қабылдадыңыз, мен оны анти-топ деп атар едім?» деген сұрақтарға: «Ешкімнің айтуымен емес, тек өзім ғана құрдым. Барлығымызды еліміздің өмірі алаңдатады. Ал қазір бізде белгілі бір мафия барлығы байқалады: тамыр-танысқа қоңырау соғу, бұл тек тапшы өнімдерге, тауарларға ғана емес, сонымен қатар қоғамдық жағдайға, жұмыс орындарына да қатысты. Біз бұл кемшіліктермен күресетін ұйым қажет деп шештік. Комсомолда біз тек мүше болдық, бірақ біз өз жұмысымызды жасадық. Өз тобымыз қажет болды»,– деген жауаптар береді[1].

«Движение коммунары» астыртын жастар тобы мүшелері деп анықтамада аты аталғандар А. Баттаков, С. Токтамысова, С. Мадеев, Э. Усманова. Т. Пирани, И. Березиндер сөз сөйлеп және С. Ким, Е. Фоменко, Н. Осипова, Жанибеков, Бекбулатов, Кузнецов, Султанов, Палаткина, Криптелеттерге сұрақтар қойып топқа қалай келулерінен бастап барлығын айтқызады. Әр түрлі жауаптар соның ішінде олар осы жасағандары үшін кінәлі екендерін, түсіністікпен қарауды және жазылған құжаттарды анти саяси, анти қоғамдық деп қарастыру басым1. Осы жауап берушілердің жауаптары өздері жасаған істерінің қате екендерін сезінетіндерін жан жүректерімен айтып отырмағанын көруге болады. Олай деп тұжырым жасауымызға Борис Парсеговтің сұхбатында сол кезеңдегі сөйлеген сөздерін МҚК қызметкерлері қағазға жазып бергендіктерін айтады (Жағыпар және Парсегов 2025).

Борис Парсеговтен алған құжаттарда: «МҚК архивінде біздің топ бойынша материалдар, сондай-ақ жауап алу хаттамалары (шамамен 20 адам) және комсомол комитетінің 1980 жылғы 27 мамырдағы аталған кеңейтілген отырысының магнитофондық жазбасы сақталуы тиіс», – деп көрсетілген (Жағыпар 2025). Сол арызға Қарағанды облысы бойынша МҚК басқармасы бастығының міндетін атқарушы М.М. Жанділдиновтен 1989 жылы 31 тамызда жауап хатында Сіздің түсініктемеңіз және ұсынылған «Движение коммунары» бағдарламалық құжаттары тарихи құндылығы жоқ деп жойылды дейді (Жағыпар 2025).

Стенограммада әрі қарай, комсомол комитетінің мүшелері А. Полецк пен Х. Хукеновке, ғылыми атеизм кафедрасы меңгерушісі И.Н. Живогляд, тарих факультетінің деканы К.Ж. Жуасов, ҚарМУ ректорының міндетін атқарушы Ж.С. Акылбаев, университет парткомының хатшысы А.Ф. Лепешкин сөз сөйлейді. Соның ішінде тарих факультетінің деканы К.Ж. Жуасовтың сөзінде: «Құжаттары тіптен қорқынышты. Біз мамандар дайындаймыз. Америкада мамандар дайындайды. Бірақ бір айырмашылық бар: біздің жанымызда және жүрегімізде марксистік-лениндік дүниетаным болуы керек», – дейді[1].

Төрағалық етушінің жарыссөзді тоқтатып, П.С. Шабалинге отырыс шешімінің жобасын оқу үшін сөз беріп, көпшілік дауыспен жоба толығымен қабылданады. Сол жоба аясында айыптап шығарған шешім бойынша Қарағанды мемлекеттік университетінің 16 студенті әр түрлі жазаға тартылады[1].

«Движение коммунары» астыртын жастар тобында болды немесе ол топ туралы тиісті органдарға жеткізбеді деп түрлі жазаға ұшыраған Қарағанды мемлекеттік университетінің 16 студентінің нақты мүшесі болған тоғызының жеке істерін архивтен таптық. Сол табылған тоғыз студенттің архивтік деректерімен топ құрамын сараптасақ.

Кесте 1. «Движение коммунары» астыртын жастар тобының құрамы
Table 1. The composition of the underground youth group «Dvizhenie Kommunary»

Барлығы - 9	***ер адам: 7 – 77,8%***			***әйел: 2 – 22,2%***			
Жасы	***19***	***20***	***21***	***22***	***23***		
	1	3	1	3	1		
Ұлты	***қазақ***	***орыс***	***кәріс***	***украин***	***әзербайжан***	***татар***	***армян***
	3 – 33,3 %	1 – 11,1%	1 – 11,1%	1 – 11,1%	1 – 11,1%	1 – 11,1%	1 – 11,1%
Комсомолда/ қай жылдан бастап БЛКЖО мүшесі	***1972***	***1973***	***1974***	***1975***	***1976***	***белгісіз***	
	1	1	2	1	1	3	
Факультеті/ курс	***1***	***2***	***3***	***4***	***5***		
6 заң, 2 физика, 1 тарих	1 – 11,1%	2 – 22,2%	1 – 11,1%	2 – 22,2%	3 – 33,3 %		

«Движение коммунары» астыртын жастар тобында болып ұсталған жастардың табылған архив бойынша құрамы туралы кестеден: «Тоғыз студенттің жынысы бойынша пайыздық көрсеткіші ерлер 77,8, ал қыздар 22,2; жас ерекшеліктері 100 пайыз 19-23 аралығындағы жастар; ұлтына байланысты интерноционалдық құрам пайызы 33,3 қазақ, 11,1 армян, орыс, кәріс, украин, әзербайжан, татар; әр жылдары болса да барлығы Бүкілодақтық Ленин Коммунистік Жастар одағының 100 пайыз мүшелері; факультеті пайыз бойынша 66,6 заң, 22,2 физика, 11,1 тарих; курс оқуына сай пайызы 11,1 – 1 курс, 22,2 – 2 курс, 11,1 – 3 курс, 22,2 – 4 курс, 33,3 – 5 курс» болғанын көреміз.

Талқылау

Қарағанды мемлекеттік универсиететінің соңғы бесінші курсында оқитын Б. Парсегов 1980 жылдың 5 маусымдағы № 477 бұйрығымен оқудан шығып қалады (Жағыпар 2025). Б. Парсегов Е.А. Поноженко көмегімен 1981 жылы 29 сәуірде универсиет ректорына оқуға өтініш жазып, отбасын құрғанын, баласы дүниеге келгенін және өндірістік мінездемесін қоса береді. Сол өтініші қабыл алынады[2]. 1981 жылғы 29 маусымда «құқықтану» мамандығын бітіріп шығады[2].

Э. Усмановаңың айтуынша Ғылыми коммунизм пәнінен емтихан тапсырғанда қабылдаушы үш адамның екеуі екі, Федюков бес қойып үш алып шыққан (Жағыпар және Усманова 2023). Э. Усмановаңың жеке ісіндегі сынақ кітапшасында 1975 жылы

1 қыркүйегінен бастап теориялық курстардың бәрін тек беске оқып келіп, «Ғылыми коммунизм» пәнінен 1980 жылы 9 маусымда қанағаттанарлық баға қойылған[5].

Одан кейін диплом қорғау кезінде МҚК араласқан, бірақ Мир Қасымұлы Қадырбаев жақсы қолдаған. М. Қадырбаев Эмманы шақырып алып оған МҚК құлатуға тапсырма бергенін, алайда ол сенің саясатта шаруам жоқ мен өзім қалағандай қоямын деп бес қойып берген. Содан кейін М.Қ. Қадырбаевты қатты құрметтейтінін айтады (Жағыпар және Усманова 2023). Бұдан шығатын ой, өз мансабы мен беделіне нұқсан келетіндігіне қарамай «Движение коммунары» астыртын жастар тобы мүшелерінің басына түскен қиын кезеңде қолдау көрсеткен істері азаматтық ерлік деп санаймыз.

Осы оқиғадан тоғыз жыл өткеннен кейін, 1989 жылы 30 маусымда Жезқазған қаласынан Борис Парсегов Бүкілодақтық Лениндік коммунистік жастар одағы орталық комитетіне, көшірмелері КСРО Мемлекеттік Қауіпсіздік Комитеті мен «Комсомольская правда» газетінің редакциясына саяси құқығын қалпына келтіруге байланысты арыз жолдаған (Жағыпар 2025). Сол арызына байланысты Қарағанды мемлекеттік университеті комсомол комитеті пленумының 1989 жылғы 27 қазандағы №6 хаттамасымен ҚарМУ комсомол комитетінің 1980 жылғы 27 мамырдағы шешімінің күшін жойып, Б. Парсегов пен С. Мадеевті БЛКЖО қатарына еңбек өтілін үзіліссіз қалпына келтіріп, естелік үшін комсомол билетін беріп, «Движение коммунары» ұйымы қалған мүшелерінен комсомолдық жазаларды алып тастауға шешім шығарады4. Жоғарыдағы барлық деректерді саралай отырып түйетініміз БЛКЖО қатарынан шығарып, жарқын болашақтарына балта шабамыз дегендерімен олар өздерінің өзгеше ойлаған көзқарастары арқасында өз қатарластарымен салыстырғанда көп нәтижеге жетті. Сол астыртын жастар тобының кейбіреуін мысалға келтірсек, Борис Анатольевич Парсегов қазіргі уақытта зейнеткер, оған дейін қатардағы қарапайым жер асты тау-кен жұмысшыдан бастап, жергілікті жерлердегі Жезқазған, Қарағанды аймақтарындағы қызметтерін айтпағанда Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі аппаратының басшысы, Қазақстан Республикасы Бәсекелестікті қорғау агенттігі (Монополияға қарсы агенттік) төрағасының орынбасары (Мәтішев Парсегов 2012) мемлекеттік қызметтерде және квазимемлекеттік мекемелерде басшылықта болған. Ал Эмма Радиковна Усманова еліміз бен шетелдерге танымал белгілі археолог. Ғалымның Scopus мәліметтер базасындағы h-индексінің көрсеткіші 15-ке тең, ғылыми қоғамдастықтың бүкіл әлемде мойындауына ие деп айта аламыз (Усманова 2025).

Қорытынды

Қорыта келе, Қазақ КСР-інің бір ғана өлкесі Қарағанды облысында орын алған «Движение коммунары» атты астыртын жастар тобы соншама барлық мемлекеттік мекемелер шошитындай жасырын түрде парақшалар таратқанынан басқа нақты істерге бармаса да, олардың өзгеше ойлаған ойлары мен пікірталастарда туған жеке пікірлерінің өзінен де билік орындары қорқып кетті. Қарағанды өлкесінде осындай өзгеше ойлайтын жандардың пайда болуының бірнеше себептерін анықтадық:

– біріншіден бұл кездейсоқтық емес, өйткені осы жерде КСРО аймағының барлық жерінен саяси айыппен сотталып келіп ҚарЛаг отырған ғылыми, шығармашылық өкілдері босағаннан кейін жоғары оқу орындары мен ғылыми мекемелерде жұмыс

жасап өз өмірлік тәжірбиесімен бөлісе отырып Орталық Қазақстан өңіріне ғана тән жастарға ой еркіндігін саналарына сіңіруге көп көмектескен. Астыртын топ құрған жастардың да жеке өмірлерінде кеңес билігі жүргізген қуғын-сүргінге отбасы мүшелері ұшырағандарын көре аламыз. Сондықтан да осындай өздері көріп жүрген қоғамдық-саяси өмірді жақсартуға өз үлестерін қосқысы келді.

– екіншіден, Борис Парсеговтің өзгеше ойлап «Движение коммунары» астыртын жастар тобын құруына түрткі болған негізгі факторлар атасы мен әкесінің кеңестік саясаттан жапа шеккені, саяси қуғын-сүргін көрген азаматпен әңгімесі және жасырын құжаттарды оқуы, Красноярск өлкесінде болғанда КСРО-да өзгеше ойлаған жастар топтары туралы ақпаратқа қанығуы еді.

– үшіншіден, ұсталынғандардың және жапа шеккендердің типтік биографиясын ҚарУ архивіндегі жеке архив құжаттарын қарап отырып былай жасауға болады: «Олар – жұмысшы тап отбасынан шыққан, мектепті үздік немесе жақсыға бітіргендер, мектепте белсенділіктері үшін алғыс хатпен марапатталғандар, жоғары оқу орнында үздік немесе жақсы оқып жатқандар, оқып жатқан унвиерситеттің саяси-қоғамдық өміріне белсене араласқандар, ғылымға бет қойып тамырын тереңнен іздегендер, қандай мамандыққа оқыса да әдебиет пен тарих, өнерге жақындар, жаңа идея тудырушылар, өз идеалдарына жан-тәнімен сенгендер, отбасылылық жағдайы үйленбеген, ұсталып әшкереленгенге дейін шығармашылық әлеуеті арқасында олардың қызметі жоғарлағандар, әшкереленген кездегі жастары 19–22 аралығында болғандар».

– төртіншіден, ой еркіндігін саналарына сіңірген студенттердің «Движение коммунары» астыртын жастар тобын құруы жоқ жерден пайда болмады, оның алғышарттары олардың социализм мен коммунизм идеалдарына берілгенімен кеңестік қоғамда болып жатқан көріністер жалпы тапшылық, ұрлық пен талан- таражыға салу, әлеуметтік әділетсіздік, билік номенклатурасының артықшылықтарын көре отырып айтылған сөз бен нақты істің арасындағы айырмашылықты байқаған жастардың бойында өзгеше ойлап қарсыласып шешуге талпынулары еді.

Қорыта айтқанда, 1978–1980 жылдары өмір сүрген «Движение коммунары» астыртын жастар тобы өзгеше ойлайтындар қозғалысының бір бөлшегі ретінде Қарағанды қаласында жұмыс жасады. Оның негізгі қозғаушы күші Қарағанды қаласының жоғарғы оқу орындарында оқып жүрген студенттер болды. Бұл топ сол кездегі сыбайлас жемқорлыққа, тамыр-таныстыққа қарсы және бүкіл социализм идеясын жер планетасының барлық аймағына таралуын қалаған интернационалдық бағыттағы халықаралық сипатқа ие болды. «Движение коммунары» астыртын жастар тобы мүшелері істері арқылы азаматтық қоғамды құру жолында талпыныстары еш кетпей өзгеше ойлайтын кеңестік жастарға бағыт-бағдар мен болшағын айқындауға өз үлестірін қосты.

Acknowledgements

We thank the journal editors and anonymous reviewers for their extremely helpful comments and suggestions for revising the manuscript.

Алғыс білдіру

Мақаланы қайта қарау барысында өте пайдалы ескертулері мен ұсыныстары үшін журнал редакторларына және аты-жөні көрсетілмеген рецензенттерге алғысымызды білдіреміз.

Благодарности

Мы благодарим редакторов журнала и анонимных рецензентов за их чрезвычайно полезные комментарии и предложения по пересмотру текста статьи.

Қосымша

1. Протокол расширенного заседания комитета комсомола Карагандинского государственного университета от 27 мая, 1980 г. Қарағанды облысы мемлекеттік архиві (ҚОМА). 538 қ. 1 т. 122 іс. 64-87 пп.
2. Личные дела студентов юридический факультет за 1981 г. Парсегов Борис. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің архиві (ҚУА). 764 қ. 2 т. 703 іс. 249-275 пп.
3. Личные дела выпускников юридического факультета окончивших в 1981 г. Баттаков Азат. ҚУА. 764 қ. 2 т. 701 іс. 30-52 пп.
4. Пленум комитета комсомола Карагандинского государственного университета от 27 октября, 1989 г. ҚОМА. 538 қ. 1 т. 222 іс. 31-37 пп.
5. Дела студентов исторического факультета окончивших университет 1980 г. Усманова Эмма. ҚУА. 764 қ. 2 т. 3576 іс. 115-162 пп.

Әдебиеттер тізімі

The Intimate Life of Dissent: Anthropological Perspectives. Amarasuriya H., Kelly T., Maunaguru S., Oustinova-Stjepanovic G., Spencer J. London: UCL Press. 2020. 209 p.

Абдакимов А. *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней)*. Алматы: РИК. 1994. 235 с.

Абылхожин Ж.Б. *Постсталинский период в истории советского Казахстана: череда обреченных реформ и несостоявшихся деклараций (1953-1991 гг.)*. Алматы: КБТУ. 2019. 468 с.

Алексеева Л. *История инакомыслия в СССР: новейший период*. 3-е изд., стер. Москва: Моск. Хельсинк. Группа. 2012. 384 с.

Анатомия конфликтов. Центральная и Юго-Восточная Европа: документы и материалы последней трети XX века. Т. I. Начало 1970-х – первая половина 1980-х годов. Санкт-Петербург: Алетейя. 2012. 736 с.

Аяған Б.Ғ. *Он бірінші тарау 2. Қоғамдық-саяси өмір ерекшеліктері*. В: Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. Алматы: Атамұра. 2010. 593–601 б.

Бұрханов К.Н., Аяған Б.Ғ. *Оныншы тарау. 2. Қоғамдық-саяси өмір ерекшеліктері. В: Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін).* Бес томдық. 4-том. Алматы: Атамұра. 2010. 576-583 б.

Вселенная Братьев Стругацких Фанатское сообщество. https://www.strugatskie.com/wp-content/uploads/2022/12/1963_-_Трудно_быть_богом_без_илл..pdf. Қаралды 18.02.2025.

Доклад Первого секретаря ЦК КПСС Н.С. Хрущева на XX съезде КПСС 25.02.1956. https://web.archive.org/web/20220205101225/https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_ru&dokument=0014_ent&object=translation&st=&l=ru Қаралды 24.02.2025.

Ефремова Т. *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный.* Москва: Русский язык. 2000. https://www.efremova.info/. Қаралды 23.02.2025.

Жағыпар Ә. *«Движение коммунары» астыртын жастар тобы негізін қалаған Борис Парсеговпен сұхбаты.* Астана. 25.01.2025.

Жағыпар Ә. *Борис Парсеговпен сұхбаты барысында алынған құжаттар*. Астана. 25.01.2025.

Жағыпар Ә. «*Движение коммунары» астыртын жастар тобы мүшесі болған Эмма Усмановамен*

сұхбаты. Бетпақдала. 6.08.2023.

Инакомыслие в условиях «реального социализма». Поиски новой государственности (конец 60-х – 80-е гг. XX в.). Москва: Институт славяноведения РАН. 2014. 728 с.

Казиев С.Ш. *Советская национальная политика и проблемы доверия в межэтнических отношениях в Казахстане (1917-1991 годы):* дисс. док. истор. наук. Москва. 2015. 549 с.

Контрразведывательный словарь (Отв. редактор В.Ф. Никитченко). Москва: Научно-издательский отдел. 1972. 371 с.

Коханов С. *Души прекрасные порывы, или История о том, как «альма-матер» объявила своих питомцев неблагонадежными*. Ленинская смена. 29.12.1989.

Кыдыралина Ж.У. *Становление и судьбы идей по национальному вопросу в Казахстане (1917-1991 гг.):* исторический анализ: дисс. док. истор. наук. Астана. 2008. 400 с.

Мәтішев Ә. Парсегов Б.А. туралы. *Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 17 ақпандағы № 227 Қаулысы*. https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200000227/compare. Қаралды 23.02.2025.

На колени не встану. 21.10.2023. https://dzen.ru/a/ZTAshqskLHBaVBQl. Қаралды. 23.02.2025.

Романкина И.А. *Типология диссидентского движения в СССР (1950-е – 1980-е годы):* дисс. канд. ист. наук. Коломна. 2007. 197 с.

Русско-казахский словарь: 70000 слов. Под редакцией Н.Т. Сауранбаева, Г.Г. Мусабаева, Ш.Ш. Сарыбаева третье изд. перераб. и дополн. Алматы. Дайк-Пресс. 2005. 1152 с.

Сайлан Б.С. *Кеңес өкіметі тұсындағы жастар саясатының Қазақстанда жүзеге асырылуы: тарихы мен тағылымы (1917-1991 жж.):* тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. Алматы. 2010. 339 б.

Смағұлов О. *Қазақтың айбарлы диссидент. Мақмет Құлмағамбеттің өмір жолы.* Алматы: AmalBooks. 2020. 400 б.

Усманова Эмма Радиковна: ученый, археолог, новатор. https://buketov.edu.kz/ru/media/usmanova-emma-radikovna-ueniy-arheolog-novator-799. Қаралды 23.02.2025.

References

The Intimate Life of Dissent: Anthropological Perspectives. Amarasuriya H., Kelly T., Maunaguru S., Oustinova-Stjepanovic G., Spencer J. London: UCL Press. 2020. 209 p. (in English)

Abdakimov A. *Istoria Kazahstana (s drevneishih vremen do nashih dnei).* Almaty: "RIK" Publ. 1994. 235 p. (in Russian)

Abylhozhin Zh. *Poststalinski period v istorii sovetskogo Kazahstana: chereda obrechennyh reform i nesostoiavshihsia deklaracii (1953-1991 gg.).* Almaty: "KBTU" Publ. 2019. 468 p. (in Russian)

Alekseeva L. *Istorija inakomysliya v SSSR: noveishii period. 3-e izd., ster.* Moscow: "Mosc. Helsink. Gruppa" Publ. 2012. 384 p. (in Russian)

Anatomiya konfliktov. Centralnay i Jugo-Vostochnay Evropa: dokumenty i materialy poslednei treti XX veka. T. I. Nachalo 1970-h – pervaa polovina 1980-h godov. St. Petersburg: Alethea. 2012. 736 p. (in Russian)

Ayagan B.G. *Onynşy tapay. 2. Qoğamdyq-saiasi ömır erekşelikterı. In: History of Kazakhstan (from ancient times to the present).* Bes tomdyq. 4-tom. Almaty: Atamura. 2010. Pp.593–601. (in Kazakh)

Burkhanov K.N., *Ayagan B.G. Onynşy tapay. 2. Qoğamdyq-saiasi ömır erekşelikterı. In: History of Kazakhstan (from ancient times to the present)*. In five volumes. Vol.4. Almaty: Atamura. 2010. Pp.576–583 (in Kazakh)

Vselennaya Bratev Strugackih Fanatskoe soobshhestvo. https://www.strugatskie.com/wp-content/

uploads/2022/12/1963_-_Трудно_быть_богом_без_илл..pdf Date of request: 18.02.2025. (in Russian)

Doklad Pervogo sekretarja CK KPSS N.S. Hrushheva na XX siezde 25.02.1956. https://web.archive.org/web/20220205101225/https://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_ru&dokument=0014_ent&object=translation&st=&l=ru Date of request: 24.02.2025. (in Russian)

Yefremova T. *Novyi slovar russkogo yazyka. Tolkovo-slovoobrazovatelnyi.* Moscow: Russian Language. 2000. https://www.efremova.info/ Date of request: 23.02.2025. (in Russian)

Zhagypar A. *«Dvijenie komunary» astyrtyn jastar toby negızın qalağan Boris Parsegovpen sūhbaty.* Astana. 25.01.2025. (in Kazakh)

Zhagypar A. *Boris Parsegovpen sūhbaty barysynda alynğan qūjattar.* Astana. 25.01.2025. (in Kazakh)

Zhagypar A. «*Dvijenie komunary» astyrtyn jastar toby müşesı bolğan Emma Usmanovamen sūhbaty.* Betpakdala. 6.08.2023. (in Kazakh)

Inakomyslie v usloviah «realnogo socializma». Poiski novoi gosudarstvennosti (konec 60-h – 80-e gg. XX v.). Moscow: Institute of Slavic Studies Russian Academy of Sciences. 2014. 728 p. (in Russian)

Kaziev S.S. *Sovetskaia natsionalnaia politika i problemy doveriia v mezhetnicheskikh otnosheniiakh v Kazakhstane (1917-1991 gody).* Dissertation for the Degree of Doctor of Historical Sciences. Moscow. 2015. 549 p. (in Russian)

Kontrrazvedyvatelnyi slovar (Otvetstvennyi redaktor V.F. Nikitchenko). Moscow: Scientific Publishing Department. 1972. 371 p. (in Russian)

Kohanov S. *Dushi prekrasnye poryvy, ili Istorija o tom, kak «alma-mater» obyavila svoih pitomcev neblagonadezhnymi.* Lenin's shift. 29.12.1989. (in Russian)

Kydyralina Zh.U. *Stanovlenie i sudby idei po nacionalnomu voprosu v Kazahstane (1917-1991 gg.): istoricheskii analiz: Dissertation for the Degree of Doctor of Historical Sciences.* Astana. 2008. 400 p. (in Russian)

Matishev A.B. *Parsegov B.A. turaly. Qazaqstan Respublikasy Ükımetınıñ 2012 jylğy 17 aqpandağy № 227 Qaulysy.* https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200000227/compare. Date of request: 23.02.2025. (in Kazakh)

Na koleni ne vstanu. 21.10.2023. https://dzen.ru/a/ZTAshqskLHBaVBQl. Date of request: 23.02.2025. (in Russian)

Romankina I.A. *Tipologia dissidentskogo dvizhenia v SSSR (1950-e – 1980-e gody):*Dissertation for the Degree of Candidate of Historical Sciences. Kolomna. 2007. 197 p. (in Russian)

Russko-kazahskii slovar: 70000 slov. Pod redakcie N.T. Sauranbaeva, G.G. Musabaeva, Sh.Sh. Sarybaeva tretie izd. pererab. i dopoln. Almaty. Daik-Press. 2005. 1152 p. (in Russian)

Sailan B.S. *Keñes ökımetı tūsyndağy jastar saiasatynyñ Qazaqstanda jüzege asyryluy: tarihy men tağylymy (1917-1991 jj.):* Dissertation for the Degree of Doctor of Historical Sciences. Almaty. 2010. 339 p. (in Kazakh)

Smagulov O. *Qazaqtyñ aibarly disident. Maqmet Qūlmağambettıñ ömır joly.* Almaty. "AmalBooks" Publ. 2020. 400 p. (in Kazakh)

Usmanova Jemma Radikovna: uchenyj, arheolog, novator. https://buketov.edu.kz/ru/media/usmanova-emma-radikovna-ueniy-arheolog-novator-799. Date of request: 23.02.2025. (in Russian)

Information about authors

Zauresh G. Saktaganova – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Center for Ethnocultural and Historical-Anthropological Research, E.A. Buketov Karaganda State University, Gogol

st., 38, 100012, Karaganda, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-5881-482X, zauresh63@mail.ru
Yulia A. Lysenko – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Oriental Studies, Altai State University, 61 Lenin Ave., 656049, Barnaul, Russian, https://orcid.org/0000-0002-1088-3578, iulia_199674@mail.ru
Adilet B. Zhagypar – doctoral student of the historical faculty of E.A. Buketov Karaganda University, Gogol st., 38, 100012, Karaganda, Kazakhstan, https://orcid.org/0009-0006-6791-6154, karakesek334@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Зәуреш Ғалимжанқызы Сақтағанова – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Этномәдени және тарихи-антропологиялық зерттеулер орталығының директоры, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Гоголь көшесі, 38, 100012, Қарағанды қ, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0002-5881-482X, zauresh63@mail.ru
Юлия Александровна Лысенко – тарих ғылымдарының докторы, профессор, шығыстану кафедрасының меңгерушісі, Алтай мемлекеттік университеті, Ленин даңғылы, 61, 656049, Барнаул қ, Ресей, https://orcid.org/0000-0002-1088-3578, iulia_199674@mail.ru
Әділет Бауыржанұлы Жағыпар – Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, тарих факультетінің докторанты, Гоголь көшесі, 38, 100012, Қарағанды қ, Қазақстан, https://orcid.org/0009-0006-6791-6154, karakesek334@mail.ru

Сведения об авторах

Сактаганова Зауреш Галимжановна – доктор исторических наук, профессор, директор Центра этнокультурных и историко-антропологических исследований, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, ул. Гоголя, 38, 100012, Караганда, Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-5881-482X, zauresh63@mail.ru
Лысенко Юлия Александровна – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой востоковедения, Алтайский государственный университет, пр. Ленина, 61, 656049, Барнаул, Россия, https://orcid.org/0000-0002-1088-3578, iulia_199674@mail.ru
Жағыпар Әділет Бауыржанұлы – докторант исторического факультета, Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, ул. Гоголя,38, 100012, Караганда, Казахстан, https://orcid.org/0009-0006-6791-6154, karakesek334@mail.ru

Author Contributions

Z.G. Saktaganova – formulation of the research aim, concept, and objectives; preparation and development of the manuscript, including critical review of the draft, incorporation of comments and revisions by research team members during pre- and post-publication stages; oversight, leadership, and mentorship throughout the planning and implementation of the study. Yu.A. Lysenko – development of the research methodology for the article; creation, annotation, and classification of metadata; critical review of the manuscript draft; translation into a foreign language. Ä.B. Zhagypar – writing the article text; compilation of archival materials for the study; selection and preparation of the bibliography; formulation of the article's conclusions; formatting the article in accordance with the journal's technical requirements; implementing revisions and additions aligned with the research objectives; editing and translation.

Авторлардың қосқан үлесі

Сактаганова З.Г. – Зерттеудің мақсаты / идеясын, мақсаттары мен міндеттерін тұжырымдау.

Қолжазбаны құру және дайындау: қолжазба жобасын сыни талдау, зерттеу тобы мүшелерінің, оның ішінде жарияланғанға дейінгі және кейінгі кезеңдерде ескертулер мен түзетулер енгізу. Зерттеуді жоспарлау және жүргізу процесінде бақылау, көшбасшылық және тәлімгерлік. Лысенко Ю.А. – мақаланы жазу үшін зерттеу әдістемесін әзірлеу, метадеректерді құру, аннотациялау, деректерді жіктеу, қолжазба жобасына сыни шолу жүргізу. Шет тіліне аудару. Жағыпар Ә.Б. – мақала мәтінін жазды, мақаланы жазу үшін архивтік материалды жинақтап, библиографияны іріктеу жұмыстарын жүргізді, мақаланың тұжырымын әзірледі, журналдың техникалық талаптарына сай мақаланың рәсімделуін қамтамасыз етті, мақсат-міндеттерге сәйкес өзгерістер мен толықтырулар енгізіп, түзету, аударма жұмыстарын жасады.

Вклад авторов

З.Г. Сактаганова – формулировка цели, идеи, задач и направлений исследования; подготовка и разработка рукописи: критический анализ проекта рукописи, внесение замечаний и исправлений на этапах до и после публикации, участие членов исследовательской группы; контроль, руководство и наставничество в процессе планирования и проведения исследования. Ю.А. Лысенко – разработка методологии исследования для написания статьи; создание, аннотирование и классификация метаданных; критический обзор проекта рукописи; перевод на иностранный язык. Ә.Б. Жағыпар – написание текста статьи; сбор архивных материалов для подготовки публикации; составление библиографии; формулировка выводов статьи; оформление статьи в соответствии с техническими требованиями журнала; внесение изменений и дополнений в соответствии с целями и задачами исследования; редактирование и перевод.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / ***Раскрытие информации о конфликте интересов.*** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. ***/ Disclosure of conflict of interest information.*** The author claims no conflict of interest

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 13.03.2025
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 20.04.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 16.06.2025

GUMILYOV JOURNAL OF HISTORY
ISSN: 3080-129X. eISSN: 3080-6860
DOMESTIC HISTORY – ОТАН ТАРИХЫ – ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Ғылыми мақала / Research Article
МҒТАР / IRSTI 03.20.00

https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-147-172

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстандағы ашаршылық салдарын салыстырмалы талдау: демографиялық аспект

Е. Ұстағалиев[a]✉, Д. Айтмағамбетова[a]
[a]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
✉*yernar.ustagaliyev@gmail.com*

Аңдатпа. Мақала XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы ашаршылықтың тарихи және демографиялық аспектілерін зерттеуге арналған. Аталған кезеңде Қазақстанда 1921-1922 және 1931-1933 жылдары екі ірі ашаршылық орын алғаны белгілі. Екі жағдайда да аштық құрбандары болған адамдар саны миллиондап есептеледі. Аралығы он жылды құраған бұл аштықтардың демографиялық салдарына салыстырмалы талдау жасау мақаланың мақсаты ретінде алдынды. Мұрағат құжаттарын, халық санағы материалдарын және статистикалық мәліметтерді қолдану, аштық салдарына салыстырмалы талдау жасау, сондай-ақ аштық зардаптарын, залал ауқымын және олардың республика халқының өміріне тигізген әсерін демографиялық талдау әдісін қолдану зерттеу міндеттері ретінде анықталды. Нақты атап айтар болсақ, зерттеу міндеттеріне өлшемдер бойынша статистикалық мәліметтерді кезеңдер бойынша, жас ерекшелігі бойынша, орналасқан жері бойынша, сандық және пайыздық арақатынастары бойынша жүйелеу, сандар мен деректерді талдаудың салыстырмалы әдісін қолдану, XX ғасырдың қос аштықтан кейінгі демографиялық ахуалдың бейнесін құрастыру, кестелер мен статистикалық сызбаларда келтірілген сандық деректерге талдау жасау жатқызылды. Әртүрлі өлшемдер арқылы қос аштықтың статистикалық мәліметтерін салыстыра отырып жүйелеу зерттеу әдіснамасының ерекшелігі болып отыр. Зерттеу нәтижелері аштықтың демографиялық әсерін зерттеу үшін салыстырмалы талдау әдісін қолдану тақырыпты тереңірек зерттеуге ықпал ететінін көрсетті. Дегенмен, аталған мақаланы жазу барысында бірқатар қиындықтардың болды. Олардың қатарына бірқатар аймақтар мен аудандардың халық саны көрсетілмегенін, аштық жылдарынан бірнеше уақыт өткен соң жүргізілген санақ мәліметтеріндегі жалпылама көрсеткіштерді жатқызуға болады. Сондай-ақ адам шығыны деп көрсетілген мәліметтерден ішкі және сыртқы көші-қондағы үлесінің арақатынасы, жергілікті органдардың берген ақпараттарының ресми статистикалық органдармен қарама-қайшылығы, ауруға ұшырау (өлімнің аурудан немесе аштықтан болуы) мен өлім-жітімнің тіркелмеген жағдайларын анықтау секілді бірқатар қиыншылықтардың болғанын айта кеткен жөн. Жалпы зерттеу нәтижелері үш бөлімнен тұрады. Бірінші және екінші бөлімде 1921-1922 және 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтың тарихи-саяси және демографиялық аспектілері қарастырылады. Үшінші бөлімде екі аштықтың демографиялық шығындарының салыстырмалы талдау нәтижесі ұсынылды. Алынған нәтижелер бойынша ашаршылық жылдары қазақтардың республикадағы адам шығыны жағынан ең жоғары көрсеткіш көрсеткені белгілі болды. Статистикалық мәліметтерді пайдаланып, талдау арқылы алынған қорытындылар Қазақстандағы XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы ашар-

[a]© Ұстағалиев Е., Айтмағамбетов Д., 2025

шылықтың неғұрлым толық демографиялық бейнесін жасау үшін эмпирикалық негіз бола алады.
Түйінді сөздер: ашаршылық; демографиялық дағдарыс; салыстырмалы талдау; халық санағы; статистикалық материалдар; халық санының динамикасы

Сілтеме жасау үшін: Ұстағалиев Е., Айтмағамбетов Д. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстандағы ашаршылық салдарын салыстырмалы талдау: демографиялық аспект. *Gumilyov Journal of History.* Т.150, no.2, б. 147-172. *https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-147-172*

Қаржыландыру: Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің "Қазақстан тарихы бойынша иллюстрацияланған өмірбаяндық энциклопедия жазу" ИРН BR24993173 тақырыбын бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру бойынша іске асырылады.

Comparative analysis of the consequences of famine in Kazakhstan in the 20-30 years of the 20th century: demographic aspect

Ye. Ustagaliyeva[a], D. Aitmagambetov[a]

[a]L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Abstract. This article is devoted to the study of historical and demographic aspects of famine in Kazakhstan at the beginning of the 20th century. During this period, there were two major famines in Kazakhstan in 1921-1923 and 1931-1933. In both cases, the victims of famine number in the millions. The aim of the work is a historical and comparative analysis of the demographic consequences of two famines with a difference of ten years. The comparative analysis of hunger with the use of archival documents, census materials and statistical data, as well as the application of the method of demographic analysis of the consequences of famines, the scale of damage, and their impact on the lives of the indigenous population of the republic, are defined as research tasks. In particular, the objectives of the study included the systematization of statistical data by measurement, by period, by age, by location, by quantitative and percentage ratios, the use of a comparative method of analyzing numbers and data, drawing up a picture of the demographic situation after the two famines of the 20th century, the analysis of numerical data presented in tables and statistical schemes. A feature of the research methodology is the systematization of statistical data for both cities in various dimensions and modules. The results of the study show that the use of a comparative method to study the demographic consequences of hunger contributes to an even deeper study of this topic. However, there were a number of difficulties in writing this article. These include the fact that the population of several regions and districts is not indicated, as well as general figures in censuses conducted several years after the famine years. There are some difficulties in the data designated as human losses, such as the ratio of their share in internal and external migration, the contradiction of information provided by local authorities with official statistical authorities, the identification of unregistered cases of morbidity (death from illness or starvation), and mortality. The results of the study consist of three parts. The first and second parts consider the historical, political, and demographic aspects of the famines of 1921-1923 and 1931-1933. The third part presents a comparative analysis of the demographic losses of the two famines. According to the results obtained, it turned out that during the famine years, Kazakhs showed the highest rate of human casualties in the republic. The results obtained through qualitative analysis using statistical data served as an empirical basis for compiling a more complete demographic picture of mass famine in the 20s-30s of the 20th century in Kazakhstan.

Keywords: famine; demographic crisis; comparative analysis; population censuses; statistical materials; population dynamics

For citation: Ustagaliyev Ye., Aitmagambetov D. Comparative analysis of the consequences of famine in Kazakhstan in the 20-30 years of the 20th century: demographic aspect. *Gumilyov Journal of History.* 2025. Vol.151, no.2, pp.147-172. *https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-147-172*

Funding. This scientific article was prepared within the framework of the implementation of the program BR24993173 This research has been/was/is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

Сравнительный анализ последствий голода в Казахстане в 20-30 годы XX века: демографический аспект

Е. Устагалиев[a], Д. Айтмагамбетов[a]

[a]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию исторических и демографических аспектов голода в Казахстане в начале XX века. В указанный период в Казахстане было два крупных голода в 1921-1923 и 1931-1933 годах. В обоих случаях жертвы голода исчисляются миллионами. Целью работы является историко-сравнительный анализ демографических последствий двух голодов с разницей в десять лет. В качестве исследовательских задач определен сравнительный анализ голода с применением архивных документов, материалов переписи населения и статистических данных, а также применение метода демографического анализа последствий голодов, масштаба ущерба и их влияние на жизнь коренного населения республики. В частности, к задачам исследования относились систематизация статистических данных по измерениям, по периодам, по возрасту, по месту нахождения, по количественным и процентным соотношениям, применение сравнительного метода анализа чисел и данных, составление картины демографической ситуации после двух голодов XX века, анализ численных данных, приведенных в таблицах и статистических схемах. Особенностью методологии исследования является систематизация статистических данных по обоим голодам по различным измерениям. Результаты исследования показывают, что применение сравнительного метода для изучения демографических последствий голода способствуют еще более глубокому изучению этой темы. Однако при написании данной статьи возник ряд трудностей. К ним можно отнести тот факт, что численность населения ряда регионов и районов не указана, а также приводятся общие показатели в переписях, проведенных через несколько лет после голодных лет. В данных, обозначенных как человеческие потери, имеется ряд трудностей, таких, как соотношение их доли во внутренней и внешней миграции, противоречие информации, предоставленной местными органами с официальными статистическими органами, выявление незарегистрированных случаев заболеваемости (смерти от болезни или голода) и смертности. Результаты исследования состоят из трех частей. В первой и во второй части рассматриваются историко-политические и демографические аспекты голода 1921-1923 и 1931-1933 годов. В третьей части представлен сравнительный анализ демографических потерь двух голодов. По полученным результатам

выяснилось, что в голодные годы казахи показали самый высокий показатель по человеческим жертвам в республике. Результаты, полученные с помощью качественного анализа с использованием статистических данных, послужили эмпирической основой для составления более полной демографической картины массового голода в 20-30 годах XX века в Казахстане.
Ключевые слова: голод; демографический кризис; сравнительный анализ; переписи населения; статистические материалы; динамика численности населения

Кіріспе

XX ғасырдың басындағы ашаршылық тақырыбы қазіргі Қазақстан тарихының өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Жалпы бұл кезең Бірінші дүниежүзілік соғыс, 1916 жылғы қазақтардың патшаға қарсы көтерілісі, Қазан төңкерісі, Азамат соғысы және аралығы он жылды құраған қос ашаршылық (1921-1922, 1931-1933) сынды қазақ қоғамындағы ірі катаклизмдерге толы болды. Салыстырмалы түрде алып қарасақ, 1921-1922 жылғы Қырғыз (Қазақ) АКСР-дегі (ол кезеңде РКСФР құрамындағы Қырғыз Автономиялық Советтік Социалистік Республикасы) аштық тақырыбын зерттеу кейінгі жылдары қарқын ала бастаған болса, отандық тарихнамада *Ашаршылық* атауымен қабылданған 1931-1933 жылғы аштық тақырыбы өзінің ауқымды деректік базасымен және бай тарихнамалық талдау жұмыстары арқылы жан-жақты зерттелгендігімен ерекшеленеді. Бұл тақырып соңғы жылдары жеке зерттеу бағыты ретінде қалыптасып келеді, кешенді зерттеу бағытындағы жұмыстар өз нәтижелерін беріп отыр (Голод в Казахстане 2023; Голод в Казахстане 1921-1923 годов 2021). Украина ғалымдарының (Воловина 2020; Рудницкий және т.б. 2020) сол елде болған аштықтың демографиялық аспектілерін зерделеген жұмыстары бізге осы бағыттағы зерттеулер үшін белгілі бір бағдар және әдістерді ұсына алды.

Жұмыстың мақсаты – статистикалық деректерді, халық санағы материалдарын және мұрағат құжаттарын қолданып, Қазақстандағы 1921-1922 және 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтың демографиялық салдарын тарихи-салыстырмалы талдау. Негізгі міндеттерге (1) нақты өлшемдер мен модульдер бойынша статистикалық мәліметтерді жүйелеу (кезеңдер бойынша, жас ерекшелігі бойынша, орналасқан жері бойынша, сандық және пайыздық арақатынастары бойынша, өлім-жітімнің себептері бойынша т.б.), яғни сипаттау арқылы талдау түрін қолданатын сандық әдіс, (2) сандар мен деректерді талдаудың салыстырмалы әдісін қолдану, (3) XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы аштықтан кейінгі демографиялық жағдайдың шынайы бейнесін құрастыру үшін кестелер мен схемаларда келтірілген сандық ресурстарға сапалы талдау әдісін жүргізу жатады.

1921-1922 және 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтың тарихи демографиясын зерттеу саласында біз осы оқиғалардың салдарының сипатын түсіндіру үшін бірнеше сұрақтарға жауап беруіміз керек, соған орай біздің зерттеу сұрақтарымыз келесідей болмақ:

– XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы ашаршылықтың айырмашылықтары неде және олардың ерекшеліктері қандай?

– Қазақстандағы демографиялық дағдарыстың шынайы бейнесін анықтау үшін осы екі ашаршылықтың салдарынан халық шығынын салыстырмалы талдау әдісі бізге қалай көмектесе алады?

Ашаршылық жылдары қазақтардың адам шығыны КСРО-дағы басқа халықтар арасында пайыздық арақатынасы тұрғысынан ең жоғары болғаны туралы гипотеза бар. Осы тұста аталған тұжырымның дұрыстығына көз жеткізу үшін және жағдайды нақтылау үшін қолда бар ресурстарға салыстырмалы талдау жұмыстары жүргізілді.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында тарихи салыстырмалы әдіс және жүйелеу әдісі секілді тарих ғылымындағы негізгі жалпытарихи әдістер басшылыққа алынды. Мақалада деректерді талдау, модульдер бойынша ақпаратты жіктеу және жалпылау сияқты жалпығылыми әдістер қолданылды. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы ашаршылықтың тарихи-демографиялық аспектілерін талдау үшін әртүрлі кезеңдер мен аймақтардың статистикалық деректеріне контент талдау әдісі қолданылды. Негізінен іріктеу (жиынтық сан) әдісі ретінде сандық тәсіл әдістемесі пайдаланылды, яғни, аймақтар мен жылдар бойынша халық арасындағы демографиялық шығындар мен кему бойынша орташа статистикалық деректерді анықтау үшін іріктеу әдісі қолданылды, сонымен қатар барлық қолда бар деректердің орташа пайызы таңдалды. Осы орайда ашыққандар бойынша анағұрлым нақты әрі толық мәліметтері бар губерниялар мен облыстардың материалдары қолданылғанын (негізінен Орал және Қостанай губерняларының мысалында), бірқатар аймақтар бойынша толық емес ақпараттар кездесетіндігін айта кеткен жөн.

Зерттеудің салыстырмалы әдісі жоғарыда аталған талдау тәсілдерімен бірге аштыққа ұшыраған аймақтардың демографиялық ерекшеліктері жөнінде белгілі бір қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Салыстырмалы талдау әдісі бұл жұмыстағы негізгі әдіс болып табылады, өйткені түрлі өлшемдер бойынша, атап айтқанда, кезеңдер бойынша, яғни жылдар арасында, қос аштық арасында (1931-1933 жылдардағы аштықты 1921-1922 жылдардағы аштықпен), жас мөлшері бойынша (балалар, ересектер), аймақтар бойынша (республика және губерниялар бойынша), сандар мен пайыздық көрсеткіштердің арақатынасы бойынша, адам шығынының себептері бойынша (аштықтан, аурулардан, ашаршылық салдарынан т.б. болған өлім-жітім) мәліметтерге салыстыру және сәйкестендіру жұмыстары жүргізілді. «Демографиялық аспект» ұғымын қолдану төңірегінде біз халық санындағы жалпы өзгерістерді салыстыру арқылы талдауды көздегенімізді атап өткен жөн.

Салыстырмалы талдау кезінде адам шығындарына неғұрлым шынайы баға беру үшін бірнеше жайттар ескерілді. Алдымен, аштықтың салдарынан болған адам шығындарын анықтау кезінде тікелей шығындарға артықшылық берілді, бұл дегеніміз, аталған тікелей адам шығыны деген ұғымға түрлі аурулардан (іш сүзегі, бөртпе т.б.), аштықтан және ашаршылықтың зардабы салдарынан (дәрменсіздік, дұрыс тамақтанбау т.б.) болған адам шығыны санаттары еніп отырғанын ескеру қажет. Өлім-жітім саны демографиялық реконструкция әдісі бойынша анықталды. Сандардағы айырмашылық пен адам шығынын бағалау аштыққа дейінгі және одан кейінгі жылдардағы орташа сандарға негізделген.

Зерттеудің негізгі материалдары Қазақстанның әртүрлі архивтерінен алынған құжаттар мен істер (Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві, Қазақстан Республикасы Президентінің архиві, Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік архиві),

сондай-ақ сол кезеңге жататын түпдеректер болды (Статистико-экономический обзор КССР 1923; Административно-территориальное деление Союза ССР 1930; Сборник статистических сведений 1925; Сельское хозяйство КССР в 1923 году 1924; Список населенных пунктов КССР 1923).

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасының аймақтардағы архивтерінен, сондай-ақ Ресей Федерациясының архивтерінен жинақталған құжаттар мен материалдардың бірнеше жинақтары жарық көрді (Ашаршылық. Голод 2021; Трагедия казахского аула 2018; Қазақстандағы ашаршылық. Голод в Казахстане 1921-1923 гг. 2021; Голод в Казахстане в начале 20-х годов XX века 2023). Салыстырмалы талдау жұмыстарын жүргізу үшін 1926, 1937 және 1939 жылдардағы халық санағының материалдары пайдаланылды (Всесоюзная перепись 1928; Население Казахстана 2009).

Әдеби шолу

XX ғасырдың басында орын алған ашаршылық тақырыбына қатысты алғашқылардың бірі болып қалам тартқандар Н.И. Мардаровский (Мардаровский 1922), С.А. Нейштадт (Нейштадт 1957) сынды авторлар болды. Көлемі жағынан шағын ғана «Голод в Киргизии и борьба с недородом» деп аталатын еңбекте автор аштықтың басты себептері ретінде патшалықтың отарлық саясаты мен аймақтағы халықтың сауатсыздығын көрсетті, сонымен қатар ашаршылық тек мәдениеті төмен халықтарға тән деп атап өткен. Екінші автор архив құжаттарының мәліметтерін пайдалана отырып, аштық жалмаған аймақтардағы ашыққан адамдардың санын көрсетуге тырысты. Ол алғашқылардың бірі болып Қазақстанда ашыққандардың санын 2,3 млн адам деп көрсеткен болатын. Қазақ даласындағы аштық мәселесін отандық кеңестік тарихшылар Ә.Б. Тұрсынбаев (Турсунбаев 1967), Г.Ф. Дахшлейгер (Дахшлейгер 1965), А.Н. Нүсіпбеков (Нусупбеков 1966) жазды. Дегенмен аталған авторлар тарапынан қос аштықты салыстыра отырып талдау жұмыстары жүргізілмеген.

Тәуелсіздік алғаннан кейін ашаршылық тақырыбы Ж.Б. Абылхожин, М.Қ. Қозыбаев, М.Б. Тәтімов (Абылхожин және т.б. 1989), Т.О. Омарбеков (Омарбеков 1993), Н.В. Алексеенко (Алексеенко 1999), Қ.С. Алдажұманов (Алдажуманов 2013), М.Х. Асылбеков (Асылбеков 2016) секілді ғалымдардың тарапынан зерттеудің жаңа деңгейіне шықты. Б.А. Мусаевтың (Мусаев 2006) монографиясы 20-жылдардағы аштықтың әлеуметтік-саяси аспектілерін зерделеуге басымдық берген кешенді зерттеу болып табылады.

Соңғы жылдары тақырыппен жан-жақты айналысатын зерттеушілер тобы пайда болды, сонымен қатар тың мұрағат құжаттарымен жаңартылған жаңа зерттеу жұмыстары жарық көре бастады (Капаева 2021; Кудайбергенова 2023; Боранбаева 2017; Козыбаева 2021; Смагулова 2019; Хайдаров 2021; Смағұлова және т.б. 2023). Бұл авторлардың мақалалары мен еңбектері аштықтың әртүрлі аспектілерін зерделеуге көмектесті. 30-жылдардағы ашаршылықтың зардаптары туралы іргелі зерттеу жұмыстары қатарында С.О. Смағұлованың (Смағұлова 2024) еңбегін атап өткен жөн.

Қазақстандағы ашаршылық тақырыбын шетелдік тарихшылар да зерттеді (Олкотт 1981; Уиткрофт 2003; Огайон 2009; Киндлер 2017; Пианчиола 2018; Ритчтер 2019). Олардың жұмыстары Қазақстандағы ашаршылықты мәдени, экономикалық және саяси аспектілер тұрғысынан қарастыруымен қызықты. Американдық тарихшы С. Камерон

(Камерон 2018) қазақ және орыс тілдеріндегі деректер мен естеліктерге сүйеніп, сонымен қатар мемлекеттік мекемелер мен коммунистік партияның құжаттарын зерделей отырып, аштықты қазақ қоғамында орнаған сталиндік тәртіптің нәтижесі деп бағалайды. Соңғы уақытта украин, қытай, қазақ және кеңестік аштықтарды салыстырмалы талдау талпыныстары бой көрсете бастады (Грациози және т.б. 2019). Дегенмен бұл авторлардың еңбектерінде екі аштықтың салдарын салыстырмалы талдау негізгі зерттеу нысаны болмағанын көруге болады.

Нәтижелер

1921-1922 жылдардағы ашаршылықтың тарихи және демографиялық аспектілері

1921-1922 жылдардағы Қазақстандағы аштықтың демографиялық тарихы бойынша салыстырмалы сипаттағы материалдар, сонымен қатар XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы ашаршылық салдарының демографиялық сипатын талдайтын еңбектердің жазыла бастағанын айта кеткен жөн. Соңғы онжылдықта көптеген жаңа архив құжаттары мен тың материалдар жинақталды, солардың негізінде аталған аштықтардың демографиялық бейнесін жасауға болады. Жұмыс нәтижелерін үш бөлікке бөлуді орынды деп таптық. Бірінші және екінші бөлімде 1921-1922 және 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтың тарихи-саяси және демографиялық аспектілері қарастырылады. Үшінші бөлімде екі аштықтың демографиялық шығындарының салыстырмалы талдау нәтижелері ұсынылды.

XX ғасырдың 20-жылдарының басындағы аштық барысында ресми түрде 5 облыс (Орал, Бөкей, Қостанай, Орынбор, Ақтөбе) және 1 уез (Адай) қамтылды, ал аштықтың жалпы аумағы 2,633.300 халқы бар 1,048.100 шаршы шақырымды құрады. Сол кездегі Қырғыз (Қазақ) Автономиялы Кеңестік Республикасының құрамындағы 7 губернияның 5-еуі аштыққа ұшыраған деп жарияланды. Аштық республиканың 20 ауданы мен 21 уезін қамтыды (Мусаев 2006: 62-63). Кеңес кезеңінде 1921-1922 жылдардағы ашаршылық фактісінің ашықтығы жағдайында да Ақмола губерниясындағы аштық туралы ақпарат айтылмаған, аштықтың бастапқы кезеңінде аталған губернияда 1 миллионнан астам тұрғыны бар халықтың жартысына жуығы аштық құрсауына іліккен болатын. Аштықтың алғашқы кезеңінің өзінде-ақ республика аумағында ашыққандардың санын көруге болады, олардың саны 2 млн адамнан асып жығылды, яғни 68%-ды құраған. Аштыққа көп ұшыраған Орал және Қостанай губерниялары болды, ондағы ашыққандарың көрсеткіші сәйкесінше 95% және 91%-ды құрады.

Аштықтың себептеріне келер болсақ, оның бірнешеуін көрсетуге болады. Қоршаған орта мен табиғи-климаттық тұрғыдан бұлар маусымдық құрғақшылықтар, астықтың шықпауы мен жұт (бұндай табиғи құбылыстар далалық аймақта әрбір 10-12 жыл сайын циклдік жүйемен қайталанып отырды); тарихи себептер тұрғысынан бұл Қазан төңкерісі мен Азамат соғысы және олардың барлық салдары; егер саяси параметрмен қарасақ, бұл большевиктер бейнесіндегі жаңа билік және олардың әскери коммунизм саясаты; және соңғысы, экономикалық тұрғыдан бұл ауыл шаруашылығын дұрыс жүргізбеу және егістік алқаптардың азаюы. Кеңестердің БОАК-нің 1921 жылғы 18 маусымдағы декретінен соң азық-түліктермен қамтамасыз ету және тарату мақсатында Ашыққандарға көмек

көрсету Орталық комиссиясы құрылды. 1921 жылдың 15 шілдесінде Қырғыз (Қазақ) АКСР жанынан ашыққандарға көмек көрсету Орталық Комитеті өз жұмысын бастады.

Аштыққа ұшырағандардың нақты санын анықтау өте қиын. Ашыққандар туралы неғұрлым толық ақпарат тек 1921 жылғы қараша айынан бастап пайда бола бастады, яғни аймақтардан түсе бастаған есептер ашыққандар бойынша мәліметтер берді (1-кесте). Өкінішке қарай, архив материалдарында жергілікті органдар мен орталық статистикалық басқарманың есептерінде ашыққандар саны бойынша айырмашылықтар бар. Сондай-ақ айлар бойынша жасалған статистикалық мәліметтердегі сандарда да айырмашылық кездеседі.

1924 жылы Орынборда «Сельское хозяйство Киргизской Советской Социалистической Республики в 1923 году по итогам сельско-хозяйственной переписи 1923 года» деп аталатын кітап жарық көрді. Бұл еңбекте 1917, 1920 және 1923 жылғы халық санағының мәліметтері берілген. Аталған деректе республикадағы адам санының айтарлықтай нақты ақпараттары көрсетілген, олар аштық салдарын сипаттауға мүмкіндік береді (2-кесте). Кестеде губерниялардағы қалалық және ауылдық тұрғындардың саны көрсетілді.

1923 жылы аштықтан кейінгі ауыл халқының саны қалалық тұрғындармен салыстырғанда айтарлықтай кеміген. Жалпы алғанда, ауыл халқы мен ауыл шаруашылығының ахуалы өте қиын болды, мемлекеттік көмек шаралары тиісті жерлеріне жетпеген, сонымен қатар медициналық мекемелер қажетті дәрі-дәрмектермен, керекті жабдықтармен қамтамасыз етілмеген, солардың салдарынан ауыл халқы қалаларға бас сауғалауға мәжбүр болды.

Статистикалық шолуда көрсетілгендей, бұл аштықтағы адам шығынының саны 693.179 адамды құраған. Егер қалалық тұрғындардың саны өзге аймақтардан немесе ауылдардан (қалаларға жетуге мүршасы барлар) келгендер есебінен 15.602 адамға немесе 6%-ға ұлғайған болса, ауыл тұрғындарының саны 31%-ға кеміген. Бұл аштықтың негізінен ауыл халқына қатты әсер еткенін көрсетеді. Сонымен қатар аталған шолудағы статистикалық мәліметтерге Ақмола мен Семей губерниялары және Адай уезі бойынша ақпараттар келтірілмеген. Егер 1920 жылы Ақмола және Семей губернияларындағы ауыл халқы 1,141.990 және 1,028.760 адамды, ал қала халқы сәйкесінше 54.693 және 101.831 құраған болса, 1922 жылы ауыл тұрғындарының саны Ақмола губерниясында 931.810 адамды, ал Семей губерниясында 1,067.836 адамды құраған. Ал қаладағы адам саны өзгермеген. Нәтижесінде екі губерния бойынша адам шығыны сәйкесінше 210.169 және 62.255 адам болды (Кудайбергенова 2023: 135).

1921-1922 жылдар аралығында ашаршылық нәтижесінде Қырғыз (Қазақ) АКСР-дегі халық санында болған адам шығыны бойынша қорытындылайтын болсақ, біз түрлі деректерден алынған мәліметтер арқылы бұрын толық болмаған ақтаңдақтарды толтыруды көздедік. Егер 1923 жылғы ауыл шаруашылық санақ қорытындысында аштық құрбандарының саны 693.179 адамды құраса, 1920-1922 жылдардағы тұрғындардың қозғалысы туралы статистикалық мәліметтерде адам шығыны 814.3 мың адамды құраған. 1921-1922 жылдардағы аштықтың шынайы бейнесі мен адам шығынын анықтау үшін кесте құрастырылды, ол кестеде Республикаға қарасты барлық губерниялар мен уездер енгізілді, түрлі деректердегі кестелердің ақпараттары жүйеленіп, біріздендірілді, мәліметтер 1920 жылдан 1922 жылға дейінгі кезеңдерді қамтыды. Кестелердегі сандар тексерілді, себебі кейбір деректерде қате есептелген сандар кездесті (3-кесте).

Біздің салыстырмалы есебіміз бойынша Республика аштықтан 1,105.3 мың адамнан немесе жалпы халықтың 22%-нан айырылды. Кейбіреулерде 4,781.263 адамға қатысты сұрақ туындауы мүмкін. Бұл көрсеткіш 1920 жылғы 28 тамыздағы халық санағы материалдарында республикадағы ашаршылық қарсаңындағы халық саны ретінде тіркелді. Бұл санақта Азаматтық соғыс жағдайында жалпы халықтың шамамен 70%-ы ғана қамтылғанын ескеру қажет. Сондай-ақ, бұл санаққа 240-260 мыңға жуық адам тұратын Адай және Маңғышлақ уездері сияқты өңірлердегі халық саны кірмеген.

Аштықтың салдарынан халық арасындағы адам шығынын нақты анықтау үшін 1920 жылғы халық санағы мен 1923 жылғы мәліметтер аралығындағы кезеңді қамтитын статистикалық материалдар арнайы таңдап алынды. Әдетте зерттеушілер 1926 жылғы санақ материалдарын басшылыққа алады, алайда арадағы 3 жылдағы (1923-1926) өзгерістерді де ескеру керек, өйткені 1923-1926 жылдар аралығында республика тұрғындарының арасында оң демографиялық өзгерістер болғаны белгілі. Сол себептен бұл кезеңді конпенсаторлық кезеңге жатқызуға әбден болады. 1921-1922 жылдардағы аштықтан тұрғындар арасындағы адам шығынының санын анықтау үшін біз 1920 жыл мен 1923 жыл аралығындағы өзгерістер кезеңін негізге алдық. Төменде ұсынылған кестеде Қырғыз (Қазақ) АКСР-дегі аштықтан болған жалпы адам шығыны көрсетілген, бұл көрсеткіштер ауыл мен қала бөлінісін, сонымен қатар 1000 адамға шаққандағы есебін және губерниялар мен уездер бойынша жалпы санын көрсетеді (4-кесте).

Сандардағы ауытқушылық ықтималдылығын шамамен 7 мен 9% аралығында деп топшылаймыз, бұған ішкі және сыртқы көші-қон үлесі, жергілікті органдардың толық қамтылмаған мәліметтері, ауруға ұшырау мен өлім-жітімнің тіркелмеген жағдайлары есепке алынып отыр. Жоғарыда айтқан дәйектердің және 1921-1922 жылдардағы аштық салдарынан болған адам шығындарын жалпылама есептеудің нәтижесі бойынша қаза болған адамдардың саны 1 млн адамнан 1,2 млн адамға дейін жетуі немесе барлық тұрғындардың 22-23%-ың құрауы ықтимал деген болжам айтамыз.

Ауыл шаруашылығы санағында, сондай-ақ 1923 жылғы халық қозғалысы туралы статистикалық мәліметтерде тұрғындардың ұлттық құрамы туралы қандай да бір ақпарат ұсынылмайды, бұл ұлттық белгілер бойынша аштықтан құрбан болған адам шығынын есептеуді қиындатып отыр. Дегенмен де есептеулердің орташа көрсеткіштері аштық жылдары қазақтардың арасында адам шығынының ең жоғары болғанын көруге болады. Бұны қазақтар тығыз шоғырланған аймақтардың көбінесе далалық аудандарда орналасқандығымен, сондай-ақ олардың қалалар мен тамақтандыру пункттерінен әлдеқайда шалғай мекендерде тұрғандығымен түсіндіруге болады. Малынан айырылған көшпелілер қалалық мекендерге жете алмаған, олар жолдарда мерт болып немесе көмек шараларын күтіп өз мекендерінде қалып ажал құшқан.

Аштық болған губерниялар мен аудандардағы қазақ ұлтының үлесі орта есеппен 80%-ды құрады (1920 жылғы санақ материалдарына сәйкес қазақтар республикадағы халықтың 71,4%-ын құрады). Қазақтар шоғырланған негізгі аймақтар Ақтөбе, Орал, Бөкей губерниялары, Адай уезі мен Торғай ауданы болды. Тұрғындар арасындағы адам шығыны осы үлес салмақтың арақатынасына негіздеп алынды. Өйткені ұлттық құрам бойынша өзге сандар мен көрсеткіштер жоқ. Ауытқу деңгейі 4-6% шамасында деп қабылданды. Осы жайттарды ескеріп, қазақтардың шығыны 884.2 мың, орыстардың шығыны 165.8 мың, ал өзге ұлттардың шығыны 55.2 мың болды деген болжам жасаймыз.

Қазақ ұлтының шығыны 80%-ды құрады, бұл республика тұрғындары арасындағы өлімнің жоғары көрсеткіштерінің бірі болды (5-кесте).

1931-1933 жылдардағы ашаршылықтың тарихи және демографиялық салдары

Тарихнамада *«Қазақ ашаршылығы»* немесе «Ұлы жұт» деген атпен белгілі 1931-1933 жылдардағы ашаршылық Қазақстанның жаңа тарихындағы қайғылы оқиғалардың бірі болды. Бұл алапат аштықтан опат болғандар саны 1,250.000 адамнан 2,5 млн адамға дейін болды деп топшыланып отыр. Кеңестік кезеңде аштық құрбандарын есептейтін арнайы шаралар ұйымдастырылмады, себебі ол тұста аштық жөнінде ресми түрде айтуға тыйым салынды. Еңбектер мен шолуларда негізінен тек аймақтардағы азық-түлік қиындықтары туралы ғана жазылды. Республикада жүзеге асырылған кең ауқымды ауыл шаруашылығын ұжымдастыру науқаны сұмдық аштыққа жол ашты. Елдің барлық аудандарын аштық жайлаған тұста да республика аумағында нан дайындау кампаниялары жүріп жатты. Мал басының саны жыл өткен сайын математикалық тәртіппен азая бастады, адамдар өздерінің жанын аман сақтау үшін үй-жайларын тастап, бас сауғалап босып кетті. Жаппай аштықтың шарықтау шегі 1932-1933 жылдарға тап келді. Халық арасындағы адам шығыны мен өлім-жітім мыңдап есептелді, тұрғындардың өзге аймақтарға үдере көшуі жаппай сипат алды.

1920, 1926 және 1937 жылдардағы санақ материалдарына сүйене отырып, оқиғаның демографиялық бағасын және оның статистикалық шолуын деректерді салыстыру арқылы беруді жөн көрдік. Егер 6-кестедегі мәліметтерге көз салар болсақ, алғашқы аштық уақытынан кейінгі жылдардың (1923-1926) конпенсаторлық кезең болғанын көреміз. Ашаршылық тұсында өзге аумақтарға көшіп кеткендерді елге қайтару, сонымен қатар республика аумағына орыстар мен украиндерді қоныстандыру науқандарының басталғанын білеміз. Осы кезеңде елдегі халық саны өсе бастады, демографиялық дағдарыстан біртіндеп шыға бастады. Дегенменде қазақ ұлтының табиғи өсу динамикасы мүлдем өзгеріссіз қала берді, жергілікті ұлт өкілдерінің 1920 жылы болған 3,615.1 мың адам саны дәл осы көрсеткішті 1926 жылы да қайталап отыр, алайда қазақтардың республикадағы үлесі 71,4% – дан 58,5% –ға кеміп, 6 жыл ішінде 13%–ға азайып кеткенін көрсетті. Ал осы уақыт аралығында мемлекеттегі орыстар мен өзге де ұлттардың саны сәйкесінше 318.3 және 802.6 мың адамға артқан. Көрсетілген 6 жыл ішінде (1920-1926) республикадағы қазақтардың саны бар болғаны 0,3%-ға немесе 12.5 мың адамға ғана өскенін атап өту қажет. Бұл осы уақыт кезеңінде жергілікті ұлт – қазақтардың саны өспеген, ал орыстардың саны 33%-ға, өзге ұлттардың саны 163%-ға артқандығын білдіреді.

Өз жерінде тұрып жатқан қазақ ұлтының саны кеми бастады, бұл үрдіс кейінгі кезеңдерде де сақталып отырды. Кестеде 1920 жыл мен 1937 жыл аралығындағы статистикалық мәліметтер ұсынылған. Сандардағы өзгерістер алдыңғы жылдардағы көрсеткіштерден кейін болған айырмасы жазылған, яғни бағанда (+/-) алдыңғы жылдардағы санақтарда болған оң немесе теріс өзгерістер көрсетілген (1920 жылдардағы өзгерістер 1897 жылдағы көрсеткіштерден есептеледі). Егер республикадағы халықтың жалпы санының динамикасын есепке алатын болсақ, онда 17 жыл ішінде (1920-1937) халық саны бар болғаны 57 мың адамға өскенін көреміз. Осы аталған жылдар аралығында қазақтардың саны 1,433.6 мың адамға кеміген, олардың республикадағы үлес салмағы 71.4%-дан 42.6%-ға, яғни 28.8%-ға азайған.

Ашаршылықпен тікелей байланысты болған 1923 және 1937 жылдардағы қатты өзгерістерді көруге болады. Жергілікті ұлт өкілдерінің демографиялық және генетикалық

қорына орны толмас соққы жасалды. Халық санағының материалдарына сәйкес, 1921-1922 жылдары аштық салдарынан опат болған қазақтардың адам шығыны 884.2 мың адамды немесе республикадағы барлық адам шығынының 80%-ын құрады, салыстырмалы түрде 1920 жылғы өз санынан 24.5%-ға азайған. 1931-1933 жылдардағы аштық салдарынан қазақтар 1,446.1 мың адамынан айырылды, тағы да салыстырмалы түрде алар болсақ, қазақтар өздерінің 1926 жылғы санынан 40%-ға кеміген. Алайда бұл 1926 мен 1937 жылдар аралығындағы 11 жылды қамтыған деректер болатын.

Бізге жылдар бойынша халық санындағы өзгерістер динамикасын дәл анықтау үшін жыл сайынғы статистикалық материалдар қызықты болып отыр. Ресей Мемлекеттік Экономика архивіндегі материалдар бойынша 1927 жыл мен 1935 жыл аралығындағы Қазақ КСР-дегі халық санының динамикасы бойынша жыл сайынғы статистикалық мәліметтерді зерделеуге болады. Бұл архив деректерін А. Құдайбергенова жүйелеген, біз өз жұмысымызда қолданған кестеге сол жинақталған мәліметтерді беріп отырмыз (7-кесте).

Көріп отырғанымыздай, Қазақстан халқының саны 1931 жылға дейін өскенін көруге болады, 1927 жылдан бергі өсімді есепке алсақ, осы аралықта республикадағы халық саны 532.8 мың адамға көбейген. Алайда 1931 жылдан 1933 жылға дейінгі аралықта қаладағы халық санының 438.3 мың адамға өскені секілді жағымды үрдістің көрінісі болғанына қарамастан, республикадағы халық саны 1,800.4 мың адамға кемігенін көруге болады. Ал егер ауылдық жерлердегі халық санының жылдар бойынша шығынын қарасақ, 1931 жылы болған 5,973.8 мың адамнан екі жылдан кейін 3,735.1 мың адам ғана қалған. Қазақстан ауыл халқының 2,238.7 мың адамынан айырылды, ал ол болса, сол 1933 жылғы халықтың 45%-ы болатын (сол жылы республикада барлығы 4,906.1 мың адам тұрған). 1926 және 1937 жылдар аралығындағы халық санындағы өзгерістер динамикасы төмендегі картада ауыл мен қала және облыстар бөлінісінде ұсынылған (1-карта). 1936 жылғы карта сол кезеңдегі әкімшілік-территориялық белгілерімен беріліп отыр. Облыстар арасындағы аумақтарды межелеулер мен қайта бөлу науқандары жиі болып тұрды, тіптен облыстардың атаулары да өзгеріп отырды.

1-карта
Card 1

1926-1937 жылдар арасындағы халық динамикасы Population dynamics between 1926 and 1937

Дерек: Қазақстанның 1936 жылғы картасы. Карта А. Құдайбергенованың материал-дары негізінде жасалды (Кудайбергенова 2023: 191).

Жоғарыда келтірілген мәліметтерден 1937 жылғы халық санағының қорытындысы бойынша теріс сипаттағы сальдо тіркелгенін көреміз. Жаңа халық санағынан кейін ауылдық елді мекендердің тұрғындары 1,831.566 адамға кеміп қалды, бірақ қалалардағы тұрғындар санының үнемі өсуі салдарынан ол сегмент бойынша 686.831 адамға артып отыр. Соның нәтижесінде қалалардағы жағымды сальдоны есепке алғанда, республикадағы адам шығыны 1,144.725 адамды құрады. Алайда 1937 жылғы санақтың аштықтан кейін 4 жыл өткен соң ғана жүргізілгенін ескеру қажет, бұл жылдар аралығында ауыл тұрғындарының саны да айтарлықтай өскен болатын. Өлкедегі индустрияландыру үдерісіне және өнеркәсіптік орталықтарға қоныс аударушылардың көптеп келуіне байланысты тек Қарағанды және Солтүстік Қазақстан облыстарында ғана жалпы өсу қарқыны жоғары болғанын көреміз. Қарағанды және Солтүстік Қазақстан облыстарында демографиялық өсім сәйкесінше 15.339 және 300.073 адамды құрады. Соңғы көрсеткіш республика бойынша теріс сальдоның көрінісінде таңқаларлық жайт болды.

Егер XX ғасырдың 30-жылдарының қарсаңында қазақтар қалалық тұрғындардың шамамен 8-9%–ын құрағанын ескерсек, онда 90%-дан астамы ауылдық жерлерде тұрғанын көруге болады. Опат болған 1,831.6 мың ауыл мен деревня тұрғындарының ішінде қазақтардың адам шығыны шамамен 1,380.0 мыңнан 1,557.0 мың адам аралығында болған немесе есептеулердегі ауытқу деңгейі 8-10%–ды құрауы мүмкін деген ықтималдылықты алар болсақ, шамамен қазақтардың үлесі 80% деңгейінде болды деп топшылаймыз. Бұл есептеулер 1937 жылғы халық санағының нәтижелеріне негізделіп отыр. Біз халық санақтары ішінде анағұрлым объективті әрі аштықтың болған кезеңіне неғұрлым жақын уақыт ретінде осы 1937 жылғы «қудаланған санақ» материалдарын алып отырмыз (Тольц 1989). Алайда ашаршылық салдарынан опат болған адамдардың санын анағұрлым дәл анықтау үшін әдетте демографтар есепке алатын 11 (1937 жылғы санақ) немесе 13 жылдық (1939 жылғы санақ) уақыт аралығын емес, біздің тараптан көрсетілген 1921-1923 жылдардағы аштықтағы адам шығынан есептегендей, 1930 және 1933 жылдар аралығындағы демографиялық өзгерістерді есепке алған жөн деп санаймыз.

Егер біз халық санағының деректерін емес, жыл сайынғы статистикалық материалдарға (7-кесте) назар аударатын болсақ, онда халық санының азаюы бойынша біз сәл өзгеше сандарды байқай аламыз. Жоғарыда көрсеткеніміздей, 1931 жылы ашаршылықтың басталар қарсаңында республикада 6,706.5 мың адам өмір сүрген, олардың 5,973.8 мыңы немесе тұрғындардың 89,1%-ы ауылдық жерлерде тұрған. Аштық жалмаған 2 жыл өткен соң 1933 жылы республикада бар-жоғы 4,906.1 мың адам қалған, ал ауылдар мен селоларда теріс сальдо 2,238.7 мың адамды көрсеткен (яғни осы санға азайған). Алайда республика көлеміндегі жалпы адам шығыны 1,800.4 мың адамды құрады, бұл жерде жағымды сальдо берген 438.3 мың адамды еске алған дұрыс, олар қала халқын ауылдар мен селолардан келгендер есебінен толықтырған жоқ, олар аймаққа индустрияландыру жылдары өзге республикалардан келгендер есебінен көбейген болатын. Ал бізге өлкеде аштықтан опат болған адамдардың санын білу маңызды болғандықтан, аштықтың салдарына тікелей байланысты ауылдық жерлердегі адам санының азаюы көрсеткішін есепке алдық.

Өткен ғасырдың 30-жылдарының басында қазақтардың ауылдық елді мекендердегі тұрғындардың 90%-ын құрады деп есептесек, барлық ауылдық аймақтарда опат

болған 2,238.7 мың адамның ішіндегі қазақтардың үлесі 10 пайыздық ауытқушылықты есепке алғанда 80%-ды немесе 1,680.0 мыңнан 1,9 млн адамға дейінгі мөлшерде болды деп есептейміз. Сол себептен қазақ ұлтының адам шығынын тікелей шығын ретінде 1,790.0 мың адам болды деген санды алып отырмыз (тікелей адам шығыны деп аштық салдарынан аурулардан болған өлім-жітімді, аштықтан болған адам шығынын, өзге аймақтарға көшіп кету нәтижесінде өлкедегі адам санының азаюйын айтамыз). Республикадағы басқа ұлттардың шығындарының саны шамамен 448.7 мың адамды немесе 20%-ды құрады. Бұл есептеулер жыл сайынғы экономикалық статистикалық материалдарға негізделіп шығарылғанын еске саламыз.

Қос аштықтың демографиялық шығындарын салыстырмалы талдау

Салыстырмалы талдау әдісін қолдану арқылы біз 1921-1922 және 1931-1933 жылдардағы аштықтың демографиялық салдары туралы толығырақ ақпарат ала аламыз. Төмендегі кестеде бірнеше өлшем бойынша екі аштықтың жағымды және жағымсыз өзгерістері көрсетілген (8-кесте). Біріншіден, 1931-1933 жылдардағы тікелей адам шығынының саны 20-шы жылдардағы аштықпен салыстырғанда 63%–ға көп, яғни аштық құрбандары 695.1 мың адамға көп. Егер халықтың жалпы саны 5,063.0 мың адам болған 1921-1922 жылдардағы ашаршылықта адам шығынының пайызы 22%–ды құраған болса, халықтың жалпы саны 5,973.8 мың адам болған 1931-1933 жылдардағы аштық кезінде опат болған адам шығыны 30%–ды көрсетті.

Біз адам шығындарын есептеу үшін ашаршылыққа дейінгі және одан кейінгі кезеңдерді таңдағанымызды тағы да еске саламыз, яғни егер бұл 1921-1922 жылдардағы аштықтың демографиялық салдарын анықтау мәселесі болса, бұл жерде 1920 және 1923 жылдардағы санақтар мен басқа да статистикалық материалдардың деректері пайдаланылғанын білдіреді. Сол секілді 30-жылдардағы ашаршылық кезінде опат болғандардың санын есептеу үшін 20-жылдардың соңы мен 30–жылдардың басындағы түрлі материалдар қолданылғанын айта кеткен жөн.

Екіншіден, ауылдардағы және қалалардағы адам шығынының айырмашылығы үлкен болды. Бұл екі алапат ашаршылықтарда да ауылдық елді мекендердегі шығындар өте көп болды. Ауыл тұрғындары арасындағы адам шығындары миллиондап есептеледі, ал қалалардағы жағдай бойынша оң өзгерістер орын алды. Егер 20-жылдардағы аштықты алар болсақ, көп жағдайда қалаға жете алған адамдар санының нәтижесінде қала тұрғындарының саны 15.5 мың адамға ұлғайған. Ал 30-жылдардағы қалалардағы оң сальдоның пайда болуына қатысты көрсеткіштерді айтар болсақ, 438.3 мың адам негізінен индустрияландыру жүріп жатқан қалалардағы жұмыстар үшін Ресейдің ішкі аймақтарынан шақырылғандар болатын. Ауыл тұрғындарының 1931-1933 жылдардағы аштықтағы адам шығыны 20-жылдардағы көрсеткіштен екі есеге асып түсті (сәйкесінше, 1,120.8 млн және 2,238.7 млн адам).

Үшіншіден, екі жағдайда да 1000 адамға шаққандағы адам шығыны 200 адамнан асты, сәйкесінше, 218 және 268 адамды көрсетті. Егер алғашқы аштық тұсында ауылда әр мың адамнан 240 адам опат болған болса, екінші ашаршылық кезінде бұл көрсеткіш 333 адамға жетті, яғни 38%-ға артық болған (аштықтан әрбір үшінші адам опат болған). Адам шығынының ұлттар бойынша айырмашылығы екі аштықта әртүрлі болып келеді. Қазақтар жергілікті ұлт әрі ауылдық жерлердің негізгі тұрғындары ретінде

қос ашаршылықта да басты құрбандарға айналды. Олардың өзге ұлттардың ішіндегі республика бойынша адам шығыны ең жоғары болды.

Статистикалық деректер мәліметтері мен авторлар қолданған демографиялық шығындар және ұлттық құрам бойынша адам шығынының орташа статистикалық есебін анықтау үшін іріктеу тәсілі ретінде сандық әдістің нәтижелері (жиынтық саны) көрсеткендей қазақтар екі жағдайда да барлық халықтар арасында өз этносының көп бөлігін жоғалтты, бұл барлық шығындардың 80%–ы болатын. Егер 1921-1922 жылдары орыстардың адам шығыны 15%–ды құраса, республикадағы қалған ұлттардың азаю деңгейі 5% болды. Сол секілді 1931-1933 жылдардағы Ашаршылық нәтижесінде елдегі орыстар 12%–ға, басқа ұлттар 8%–ға қысқарды. Қорыта келгенде, қазақ этносы екі ашаршылық нәтижесінде 2,674.2 мың адамын жоғалтты, ал орыстар мен қалған ұлттардың шығыны сәйкесінше 435.0 мың және 234.7 мың адам болды.

Талқылау

Әлбетте, осы мақала авторларының беріп отырған адам шығынының көрсеткіштері өзге авторлармен сәйкес келмеуі мүмкін. Ғалымдардың көпшілігі екі ашаршылықтың тек біріне қатысты өз зерттеулері шегінде ғана сандарды келтіреді. Мәселен, 1921-1922 жылдардағы аштыққа қатысты Р. Киндлер адам шығыны 500 мыңға жуық десе (Киндлер 2017: 77), демограф Н.В. Алексеенко өз зерттеулерінде опат болғандар саны 648,7 мың адам болса, олардың ішінде қазақтар 414 мың адамды құраған деген қорытындыға келген (Алексеенко және т.б. 1999: 46). Ал С. Камерон 30–жылдардағы аштықтан елде 1,5 млн адамның (Камерон 2018: 144), ал Дэвис пен Уиткрофт 1,9 млн адамның опат болғанын жазды (Дэвис және т.б. 2011: 420). Отандық ғалым А. Кудайбергенова аштық құрбандарының саны 1,3 млн болғанын жазады (Кудайбергенова 2023: 203). 1992 жылғы комиссия қорытындысында ұжымдастырудың салдарына айналған ашаршылықта республикадағы халықтың 2 млн 200 мыңы немесе қазақ ұлтының 49%-ы қаза тапқаны айтылады (Егемен Қазақстан 1992: 1-3). Демограф ғалымдар М. Тәтімов, М.–А.Х. Асылбеков өз зерттеулерінде 1931-1933 жылдардағы ашаршылықта 2,5 млн адамның (Асылбеков 2016: 27), оның ішінде 2,3 млн қазақтың қайтыс болғанын жазады (Тәтімов 1992: 133). Сұлтан Хан Аккұлы аштық 4 млн адамның өмірін жалмағанын айтады (Аккұлы 2017: 40–44).

Мақаланы жазу барысында бірқатар қиындықтардың болғанын айта кеткен жөн. Ол ең алдымен ашыққандар бойынша анағұрлым толық әрі нақты мәліметтердің кездесе бермейтіндігі дер едік. Егер 1921-1922 жылдардағы ашаршылық бойынша санақтар мен шолу мәліметтерінде бірқатар аймақтар мен аудандардың халық саны көрсетілмеген болса, 1931-1933 жылдардағы аштық құрбандарының санына қатысты ресми ақпараттар тек 1937 және 1939 жылғы санақтардың мәліметтері бойынша келтіріледі. Яғни адам шығыны аралықтағы 4-6 жылдық мерзімдегі өзгерістермен қоса есептеледі. Тағы бір айта кететін жайт, ол адам шығыны деп алынып отырған жағдайлардың өзіндік ерекшеліктерінің нақтыланбауында, яғни шығынның ішкі және сыртқы көші-қонындағы үлесі (қаншасы кетіп, қаншасы сол аймақта опат болды), жергілікті органдардың толық қамтылмаған мәліметтері (сәйкестендірудің қиындығы), ауруға ұшырау (өлімнің аурудан немесе аштықтан болуы) мен өлім-жітімнің тіркелмеген

жағдайлары (әсіресе, сәбилердің өлімі). Осы аталған бағыттар толық қамтылған кезде ғана тақырып аясындағы зерттеулердің жаңа деңгейге шығатыны күмән туғызбайды.

Қорытынды

1921-1922 жылдардағы аштық және қазақ тарихнамасында *Ашаршылық* деген атпен белгілі 1931-1933 жылдардағы жаппай ашаршылық Қазақстан тарихында өшпес із қалдырды. Бұл екі ашаршылықтың өзіндік ерекшеліктері бойынша ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар. Демографиялық шығындарға келсек, мақала авторларының есебі бойынша адам шығыны сәйкесінше 1,105.300 және 2,238.700 болды.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы ашаршылықтың айырмашылықтары мен сипаты жағынан өзіндік ерекшеліктері қандай? 1921-1922 жылдардағы аштық пен 1931-1933 жылдардағы Ашаршылықтың өзіндік ерекшеліктері болды, (1) 1921-1922 жылдардағы ашаршылық 1916-1920 жылдар аралығында соғыстар, революциялар және басқа да саяси оқиғалардан туындаған бірқатар әлеуметтік апаттардан кейін болды, ал 1931-1933 жылдардағы ашаршылық бейбіт уақытта болды; (2) егер 1921-1922 жылдардағы ашаршылықтан республиканың солтүстік-батыс өңірлері ең көп зардап шеккен болса, *Ашаршылық* кезеңінде елдің бүкіл аумағы зардап шекті; (3) екеуінде де ашаршылық ауыл тұрғындарына қатты әсер етті; (4) екі аштықтың да шарықтаған кезеңдері болды, бұл 1922 жылдың көктем-жазы және 1933 жылдың қыс-көктемі; (5) жаппай Ашаршылықтан болған шығын 1921-1922 жылдардағы аштықтан екі есе жоғары болды; (6) 1921-1922 жылдардағы ашаршылық кезінде ашыққан адамдар үкіметтен және кейбір шетелдік ұйымдардан азық-түлік көмегін алды, ал *Ашаршылық* кезінде сырттан көмек болған жоқ, большевиктер ашаршылық туралы айтуға тыйым салды, олар тек елдегі «азық-түлік қиыншылығы» деген сипаттау сөзбен ғана шектелді.

Ашаршылық кезеңінде КСРО-дағы басқа халықтар арасында қазақтардың адам шығыны пайыздық жағынан ең жоғары болды деген гипотезаның растығына көз жеткізуге болады. Деректерге жүргізілген салыстырмалы талдау нәтижелері көрсеткендей, қазақтардың тек республикада ғана емес, бүкіл Одақ бойынша адам шығындарының үлкен пайызы украиндармен, орыстармен және башқұрттармен қатар болғанын және қазақ ұлтының республика мен Одақ бойынша нақты санына шаққандағы шығындарының арақатынасы бойынша көшбасшы болғанын дәлелдейді. Қалған этностар арасындағы адам шығынының санын дәл анықтау және осы адам шығындарын салыстырмалы зерттеу үшін осы бағытта кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізу керек.

Acknowledgements

The authors express their gratitude to the editorial team and reviewers for their scholarly support of the article, as well as for their timely and constructive feedback.

Алғыс

Редакцияға және рецензенттерге ғылыми сүйемелдеу жасағаны, сонымен қатар орынды да пайдалы кері байланыстары үшін алғысымызды білдіреміз.

Благодарности

Авторы выражают благодарность редакции и рецензентам за научное сопровождение статьи, а также за своевременные и полезные замечания, внесённые в рамках обратной связи.

Қосымша

1-кесте.

Қырғыз (Қазақ) АКСР-дегі жергілікті органдардың мәліметтері бойынша аштыққа ұшырағандар саны (1921 жылдың желтоқсанынан 1922 жылдың мамырына дейінгі аралық)

Table 1.

The number of hungry people according to local authorities of the Kyrgyz (Kazakh) ASSR (the period from December 1921 to May 1922)

Губерниялар	Желтоқсан	Қаңтар	Ақпан	Наурыз	Сәуір	Мамыр
Орынбор	444.786	351.166	437.776	524.170	515.118	495.064
Орал	400.900	328.816	277.835	370.000	378.818	292.098
Қостанай	254.900	283.749	87.494	337.000	354.350	294.350
Ақтөбе	359.325	361.051	359.326	252.514	361.049	234 580
Бөкей	100.000	100.000	100.000	77.059	66.265	66.265
Ақмола	-	100.670	92.000	100.670	472.000	472.000
Елек уезі	-	-	-	-	86.720	91.855
Адай уезі	75.000	75.000	75.000	75.000	-	-
Торғай ауданы	-	-	-	-	60.000	75.000
Барлығы	1,634.911	1,600.452	1,429.431	1,736.413	2,303.320	2,071.222

Дерек: Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. 139-қ., 1-тіз., 211-іс, 24-п. Голод и борьба с ним в КССР.

2-кесте.

Қала мен ауылдағы халық санының статистикасы (1920 және 1923 жылдар аралығы)

Table 2.

Urban and rural population statistics (from 1920 to 1923)

Губерния	Халық саны								
	Қала халқы			Ауыл халқы			Барлығы		
	1920	1923	Айырм.	1920	1923	Айырм.	1920	1923	Айырм.
Орынбор	134.750	139.986	+5.236	627.140	424.615	-202.525	761.890	564.601	-197.289
Қостанай	20.120	20.785	+665	424.340	280.679	-143.661	444.460	301.464	-142.996
Ақтөбе	23.710	31.457	+7.747	430.750	271.392	-159.358	454.460	302.849	-151.611
Орал	54.400	51.019	- 3.381	459.440	309.039	-150.401	513.840	360.058	-153.782
Бөкей	3.960	9.172	+5.212	226.280	206.961	-19.319	230.240	216.133	-14.107
Торғай ауданы	730	853	+123	91.080	57.563	-33.517	91.810	58.416	-33.394
Барлығы	237.670	253.272	+15.602	2,259.030	1,550.249	-708.781	2,496.700	1,803.521	-693.179

Дерек: «Сельское хозяйство Киргизской Советской Социалистической Республики в 1923 году по итогам сельскохозяйственной переписи 1923 г.» кітабы.

3-кесте.
1920 және 1922 жылдардағы Қырғыз (Қазақ) АКСР-дегі халық саны
Table 3.
Population of the Kyrgyz (Kazakh) ASSR in 1920 and 1922

Губерниялар, уездер/аудандар	Қала/ауыл	1920	1922	+ / -	Адам шығынының %
Орал губерниясы	қала	54.4	51.0	-3.4	-6%
	ауыл	459.4	309.0	-150.4	-33%
	барлығы	513.8	360.0	-153.8	-30%
Қостанай губерниясы	қала	20.1	20.8	+0.7	+3
	ауыл	424.3	280.6	-143.7	34%
	барлығы	444,4	301.4	-143.0	-32%
Ақтөбе губерниясы	қала	23.7	31.4	+7.7	32%
	ауыл	430.7	271.4	-159.3	-37%
	барлығы	454.4	302.8	-151.6	-33%
Орынбор губерниясы	қала	134.7	140.0	+5.3	+4%
	ауыл	627.1	424.6	-202.5	-32%
	барлығы	761.8	564.6	-197.2	-26%
Ақмола губерниясы	қала	54.7	54.6	-0.1	-0,01%
	ауыл	1,141.9	931.8	-210.1	-18%
	барлығы	1,196.6	986.4	-210.2	-17,5%
Семей губерниясы	қала	101.3	101.3	0	0%
	ауыл	1,028.7	966.5	-62.2	-6%
	барлығы	1,130.0	1,067.8	-62.2	-5,5%
Бөкей губерниясы	қала	4.0	9.2	+5.2	+130%
	ауыл	226.3	207.0	-19.3	-8.5%
	барлығы	230.3	216.2	-14.1	-6%
Торғай ауданы	қала	0.7	0.8	+0.1	+14%
	ауыл	91.0	57.5	-33.5	-37%
	барлығы	91.7	58.4	-33.3	-36%
Адай уезі	барлығы	240.0	100.2	-139.8	-58%
Республика бойынша	қала	393.6	409.1	+15.5	+4%
	барлығы	4,669.4	3,548.6	-1,120.8	-24%
	барлығы	5,063.0	3,957.7	-1,105.3	-22%

Дерек: кесте «Сельское хозяйство Киргизской Советской Социалистической Республики в 1923 году по итогам сельскохозяйственной переписи 1923 года», «Сборник статистических сведений о движении населения, скота и урожая с 1880 по 1922 года» және «Список населенных пунктов КССР за 1923 год» материалдарының негізінде құрастырылды.

4-кесте.
1921-1922 жылдардағы Қырғыз (Қазақ) АКСР-дегі ашаршылық нәтижесіндегі губерниялар мен қала-ауыл халқының шығыны
Table 4.
Losses of provinces and urban-rural populations as a result of famine in the Kyrgyz (Kazakh) ASSR in 1921-1922

Барлығы	Қала	Ауыл	Барлығы	Қала	Ауыл	
	1000 адам			1000 адамға шаққанда		
Қазақ АКСР	1,105.3	+15.5	1,120.8	218	+39	240
Орал	153.8	3.4	150.4	299	63	327
Қостанай	143.0	+0.7	143.7	321	+34	338
Ақтөбе	151.6	+7.7	159.3	333	+32	369
Орынбор	197.2	+5.3	202.5	258	+3	322
Ақмола	210.2	0.1	210.1	175	2	183
Семей	62.2	0	62.2	55	0	55
Бөкей	14.1	+5.2	19.3	61	+1300	85
Торғай	33.3	+0.1	33.5	363	+14	368
Адай	139.8	0	139.8	582	0	582

Дерек: кесте халық арасында жүргізілген ауыл шаруашылығы санағының деректері, халықтың қозғалысы туралы статистикалық мәліметтердің шолуы мен жинақтары, сондай-ақ мұрағат құжаттарының деректері негізінде жасалды.

5-кесте.
1920 жылдан 1926 жылға дейінгі аралықтағы Қырғыз (Қазақ) АКСР-дегі халық саны
Table 5.
Population of the Kyrgyz (Kazakh) ASSR from 1920 to 1926

ҚАКСР	Ұлттық құрамы бойынша				Тұрғылықты жері бойынша		
	Барлығы	Қазақтар	Орыстар	Басқалар	Қала	Ауыл	Барлығы
1920	5,063.0	3,615.1 (71,4%)	956.8 (18,9%)	491.1 (9,7%)	393.6 (7,7%)	4,669.4 (92,3)	5,063.0 (100%)
1923	3,957.7	2,730.9 (69%)	791.0 (20%)	435.9 (11%)	409.1 (10,3%)	3,548.6 (89,7%)	3,957.7 (100%)
1926	6,196.4	3,627.6 (58,5%)	1,275.1 (20,5%)	1,293.7 (20,8%)	539.0 (8,7%)	5,657.4 (91,3%)	6,196.4 (100%)

Дерек: кесте 1920, 1926 жылдардағы халық санағы және 1923 жылғы ауыл шаруашылық санағы негізінде құрастырылған.

6-кесте.
1920 жылдан 1937 жылға дейінгі аралықта республикадағы халық санының өзгеруі
Table 6.
Population change in the Republic from 1920 to 1937

ҚАКСР	Ұлттық құрам бойынша							
	Барлығы	+/-	Қазақтар	+/-	Орыстар	+/-	Басқалар	+/-
1920*	5,063.0	+915.2	3,615.1 (71,4%)	+222.3	956.8 (18,9%)	+502.4	491.1 (9,7%)	+190.5
1923	3,957.7	-1,105.3	2,730.9 (69%)	-884.2	791.0 (20%)	-165.8	435.9 (11%)	-55.2
1926	6,196.4	+2,238.7	3,627.6 (58,5%)	+896.7	1,275.1 (20,5%)	+484.1	1,293.7 (20,8%)	+857.8
1937	5,120.0	-1,076.4	2,181.5 (42,6%)	-1,446.1	1,917.6 (34,7%)	+642.5	1,020.9 (19,9%)	-272.8

Дерек: кесте 1920, 1926 және 1937 жылдардағы халық санағы және 1923 жылғы ауыл шаруашылық санағы негізінде құрастырылған.

*бұл бағанда 1897 жылғы санақтан кейінгі өзгерістер көрсетілген.

7-кесте.
Қазақ КСР-де 1927-1935 жылдар аралығындағы халық санының динамикасы
Table 7.
Population dynamics of the Kazakh SSR between 1927-1935

Жылдар	Ауыл халқы		Қала халқы		Барлығы	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
1927	5,690.2	92.2	483.5	7.8	6,173.7	100
1928	5,823.7	91.9	510.8	8.1	6,334.5	100
1929	5,906.7	91.5	549.5	8.5	6,456.2	100
1930	6,086.7	91.0	601.4	9.0	6,688.2	100
1931	5,973.8	89.1	732.7	10.9	6,706.5	100
1932	4,805.6	81.8	1,072.1	18.2	5,877.7	100
1933	3,735.1	76.1	1,171.0	23.9	4,906.1	100
1934	4,805.6	75,0	1,311.6	25.0	5,239.5	100
1935	4,212.4	74.5	1,437.6	25.5	5,650.0	100
Өсім	-1,477.8	-17.7	+2.9 есе	+3.2 есе		

Дерек: Кудайбергенованың (2023) еңбегі: 190-бетте.

8-кесте.
Қазақ Республикасында болған ашаршылықтар бойынша салыстырмалы мәліметтер
Table 8.
Comparative data on famines in the Kazakh Republic

	1921-1922	1931-1933	Адам шығынындағы айырмашылық	Адам шығынындағы пайыздық айырмашылық
1000 адам бірлігінде				
Барлығы	1,105.3	1,800.4	695.1	63%
Қала	+15.5	+438.3	422.8	2728%
Ауыл	1,120.8	2,238.7	1,117.9	99%
1000 адамға шаққанда				
Барлығы	218	268	50	23%
Қала	+39	+598	+559	1433%
Ауыл	240	333	93	38%

Дерек: кестені құрастыру үшін 1923 жылғы халық қозғалысы туралы статистикалық мәліметтер жинағы, 1923 жылғы ауыл шаруашылығы санағының материалдары, 1926 және 1937 жылдардағы халық санағы, сондай-ақ А.И. Құдайбергенованың (2023) кітабынан алынған материалдар пайдаланылды.

Қосымша

1. Голод и борьба с ним в КССР. Қазақстан Республикасы Президентінің архиві (ҚР ПА). 139-қ. 1-т. 211-іс. 21-29-пп.

Әдебиеттер тізімі

Cameron S. *The hungry steppe: famine, violence, and the making of Soviet Kazakhstan.* New York: Cornell University Press. 2018. 277 p.

Graziosi A. and Sysyn F. *Communism and Hunger: The Ukrainian, Chinese, Kazakh, and Soviet Famines in Comparative Perspective.* East/West: Journal of Ukrainian Studies. 2019. Vol.6, no.1, pp. 187–191. https://doi.org/10.21226/ewjus485

Olcott M. *The Collectivization Drive in Kazakhstan*. Russian Review. 1981. Vol.40, no.2, pp. 122–142.

Pianciola N. *Ukraine and Kazakhstan: Comparing the Famines. Contemporary European History*. 2018. Vol.27, no.3, pp. 440–444. https://doi:10.1017/S0960777318000309

Richter J. *Famine, Memory, and Politics in the Post-Soviet Space: Contrasting Echoes of Collectivization in Ukraine and Kazakhstan.* Nationalities Papers. 2019. Vol.48, no.3, pp.476–491. https://doi:10.1017/nps.2019.17

Rudnytskyi O., Kulchytskyi S., Gladun O., Kulyk N. *The 1921-1923 Famine and the Holodomor of 1932-*

1933 in Ukraine: Common and Distinctive Features. Nationalities Papers. 2020. Vol.48, no.3, pp. 549–568. https://doi:10.1017/nps.2019.81

Wheatcroft S. *The Soviet Famine of 1931-33: Politically Motivated or Ecological Disaster?* In: Report at the Center of European & Eurasian Studies at the University of California, Los Angeles on May 5, 2003. https://www.international.ucla.edu/asia/article/3838 Date of request: 04.11.2024.

Wolowyna O. *A Demographic Framework for the 1932-1934 Famine in the Soviet Union.* Journal of Genocide Research. 2020. Vol.23, no.4, pp.501–526. https://doi.org/10.1080/14623528.2020.1834741

Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. *Казахстанская трагедия. Вопросы истории*. 1989. No.7, с.85–102.

Административно-территориальное деление Союза ССР. Москва: Издательство Народного комиссариата внутренных дел. 1930. 80 с.

Аққұлұлы Ж. *The famine of 1932-1933 exterminated 70% of kazakhs, decreasing the population from 7.2 million to 2!* Мына жинақта: «Алаш тағылымы және Тәуелсіздік»: Сборник материалов региональной научно-практической конференции, октябрь 2017. Қостанай. 2017. 40-44-бб.

Алдажуманов К.С. *К истории голода 1931-1933 годов в Казахстане. Трагедия казахского аула, 1928-1934 гг.* Сборник документов. Т.1. Алматы: Раритет, 2013. 744 с.

Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н. *Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.).* Усть-Каменогорск. 1999. 158 с.

Асылбеков М.Х. *Социально-демографическое развитие населения Казахстана в 1926-1939 гг.* Алматы: Қазақ университеті. 2016. 146 с.

Ашаршылық. *Голод. 1928-1934. Документальная хроника.* Сборник документов. В 10-ти томах. Нур-Султан: Фолиант. Алматы: Керемет медиа. 2021-2023.

Боранбаева Б.С. *Бөкей губерниясындағы 1920-1922 жылдардағы аштық. Отан тарихы.* 2017. Vol.3, no.79, 22–28 бб.

Всесоюзная перепись населения 1926 г. Окончательные итоги. Том XXV. Казахская АССР. Москва, Издание ЦСУ Союза ССР. 1928. 162 с.

Голод в Казахстане в начале 20-х годов XX века и его последствия. Сборник архивных документов и материалов. Алматы. 2023. 504 с.

Голод в Казахстане 1921-1923 годов. Сборник документов и материалов. В 2-х томах. Алматы: Алматы-Болашақ. 2021.

Дахшлейгер Г.Ф. *Социально-экономические преобразования в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.)*. Алма-Ата: Наука. 1965. 535 с.

Дэвис Р., Уиткрофт С. *Годы голода. Сельское хозяйство СССР. 1931-1933.* Москва: РОССПЭН. 2011. 543 с.

Капаева А.Н. *Продовольственная политика Советской власти в Казахстане в условиях «Военного коммунизма».* Отан тарихы. 2021. Vol.4, no.96, с.117–125.

Киндлер Р. *Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане*. Москва: Политическая энциклопедия. 2017. 382 с.

Козыбаева М.М., Кудайбергенова А.И., Байдалы Р.Ж. *Голод 1921–1922 годов в Казахстане и его последствия (на основе материалов Северного Казахстана).* Отан тарихы. 2021. Vol.4, no.96, с. 149–157.

Кудайбергенова А.И. *Қазақстанның XX ғасырдың 20-40 жылдардағы демографиялық тарихы.*

Алматы: Радуга. 2023. 320 б.

Мардаровский Н.И. *Голод в Киргизии и борьба с недородом.* Оренбург: Киргиавполитпросвет. 1922. 28 с.

Мусаев Б.А. *Голод в 1921-1922 годах в Казахстане и ликвидация его последствий.* Актобе: Принт А. 2006. 190 с.

Население Казахстана по Всесоюзной переписи населения 1939 г. Том 1. Алматы: Арыс. 2009. 400 с.

Нейштадт С.А. *Социалистическое преобразование экономики Казахской ССР в 1917–1937 гг.* Алматы: КазГиз. 1957. 378 с.

Нусупбеков А. *Формирование и развитие советского рабочего класса в Казахстане (1917-1940 гг.).* Алма-Ата: Наука. 1966. 243 с.

Огайон И. *Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945 гг.).* Алматы: Санат. 2009. 368 с.

Омарбеков Т.О., Койгелдиев М.Қ. *Тарих тағылымы не дейді?* Алматы: Ана тілі. 1993. 300 б.

Сборник статистических сведений о движении населения, скота и урожая с 1880 по 1922 г. (Таблицы). Оренбург: 5–я Гос. тип. Оренполиграфия. 1925. 51 с.

Сельское хозяйство Киргизской Советской Социалистической Республики в 1923 г. по итогам с.-х. переписи 1923 г. Вып. 1. Западная Киргизия. Оренбург: Паровая тип. Губсоюза. 1924. 143 с.

Смагулова С.О. *Ашаршылық қасіреті.* Монография. Алматы. 2019. 272 б.

Смагулова С.О., Сайлаубай Е.Е., Маслов Х.Б. *Қазақ ауылындағы аштық және оған бейімделу тәжірибесі. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Хабаршысы.* Тарих ғылымдары. Философия. Дінтану сериясы. 2023. Vol.145, no.4, 160–177 бб. https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-160-177

Смағұлова С.О. *Зұлмат жылдар зардабы (1931-1933 жж.).* Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті баспасы. 2024. 253 б.

Список населенных пунктов КССР (губернии: Актюбинская, Адаевский район, Букеевская, Кустанайская, Оренбургская и Тургайский район). Оренбург. 1923. 133 с.

Статистико-экономический обзор Киргизской Советской Социалистической Республики. Оренбург: ЦСУ КССР. 1923. 182 с.

Тәтімов М.Б. *Халықнама немесе Сан мен Сана: Демографтың ой толғаныстары.* Алматы: Жазушы. 1992. 184 б.

Тольц М. *Репрессированная перепись 1937 года.* Родина. 1989. No.11, с.56–61. https://www.researchgate.net/publication/343576848 Дата обращения: 07.10.2024.

Трагедия казахского аула. 1928-1934: Сборник документов. Т.2. Алматы: Раритет. 2018. 744 с.

Турсунбаев А.Б. *Казахский аул в трех революциях.* Алма-Ата: Казахстан. 1967. 483 с.

Хайдаров Е.Е. *Орал губерниясындағы аштық (1921-1922).* Отан тарихы. 2021. Vol.4, no.96, 157–166 бб.

References

Cameron S. *The hungry steppe: famine, violence, and the making of Soviet Kazakhstan.* New York: Cornell University Press. 2018. 277 p. (in English)

Graziosi A. and Sysyn F. *Communism and Hunger: The Ukrainian, Chinese, Kazakh, and Soviet Famines in Comparative Perspective.* East/West: Journal of Ukrainian Studies. 2019. Vol.6, no.1, pp.187–

191. https://doi.org/10.21226/ewjus485 (in English)

Olcott M. *The Collectivization Drive in Kazakhstan.* Russian Review. 1981. Vol.40, no.2, pp.122–142. (in English)

Pianciola N. *Ukraine and Kazakhstan: Comparing the Famines. Contemporary European History.* 2018. Vol.27, no.3, pp.440–444. https://doi:10.1017/S0960777318000309 (in English)

Richter J. *Famine, Memory, and Politics in the Post-Soviet Space: Contrasting Echoes of Collectivization in Ukraine and Kazakhstan.* Nationalities Papers. 2019. Vol.48, no.3, pp.476–491. https://doi:10.1017/nps.2019.17 (in English)

Rudnytskyi O., Kulchytskyi S., Gladun O., Kulyk N. *The 1921-1923 Famine and the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: Common and Distinctive Features*. Nationalities Papers. 2020. Vol.48, no.3, pp.549–568. https://doi:10.1017/nps.2019.81 (in English)

Wheatcroft S. *The Soviet Famine of 1931-33: Politically Motivated or Ecological Disaster?* In: Report at the Center of European & Eurasian Studies at the University of California, Los Angeles on May 5, 2003. https://www.international.ucla.edu/asia/article/3838 Date of request: 04.11.2024. (in English)

Wolowyna O. *A Demographic Framework for the 1932–1934 Famine in the Soviet Union.* Journal of Genocide Research. 2020. Vol.23, no.4, pp.501–526. https://doi.org/10.1080/14623528.2020.1834741 (in English)

Abylkhozhin Zh.B., Kozybaev M.K., Tatimov M.B. *Kazakhstanskaia tragediia. Questions of history.* 1989. No.7, pp.85–102. (in Russian)

Administrativno-territorialnoe delenie Soiuza SSR. Moscow: Publishing House of the People's Commissariat of Internal Affairs. 1930. 80 p. (in Russian)

Akkuly Z. *The famine of 1932-1933 exterminated 70% of kazakhs, decreasing the population from 7.2 million to 2! In this collection: "Alash's lessons and independence": Sbornik materialov regionalnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii, oktiabr 2017*. Kostanay. 2017. Pp.40-44. (in English)

Aldazhumanov K.S. *K istorii goloda 1931-1933 godov v Kazakhstane. Tragediia kazakhskogo aula, 1928-1934 gg.* Vol.1. Collection of documents. Almaty: Rarity. 2013. 744 p. (in Russian)

Alekseenko N.V., Alekseenko A.N. *Naselenie Kazahstana za 100 let (1897-1997 gg.)*. Ust-Kamenogorsk. 1999. 158 p. (in Russian)

Asylbekov M.Kh. *Sotsialno-demograficheskoe razvitie naseleniia Kazakhstana v 1926-1939 gg*. Almaty: Qazaq universitety. 2016. 146 p. (in Russian)

Aşarşylyq. Golod. 1928-1934. *A documentary chronicle. Collection of documents.* In 10 volumes. Nur-Sultan: Foliant. 2021. Almaty: Keremet media. 2023. (in Russian)

Boranbaeva B.S. *Bökei guberniasyndağy 1920-1922 jyldardağy aştyq*. The history of the Fatherland. 2017. Vol.3, no.79, pp.22–28. (in Kazakh)

Vsesoiuznaia perepis naseleniia 1926 g. Okonchatelnye itogi. Volume XXV. The Kazakh ASSR. Moscow: Publication of the Central Statistical Office of the USSR. 1928. 162 p. (in Russian)

Golod v Kazakhstane v nachale 20-kh godov XX veka i ego posledstviia. Collection of archival documents and materials. Almaty. 2023. 504 p. (in Russian)

Golod v Kazakhstane 1921-1923 godov. Collection of documents and materials. In 2 volumes. Almaty: Almaty-Bolashak. 2021. (in Russian)

Dachschleiger G.F. *Sotsialno-ekonomicheskie preobrazovaniia v aule i derevne Kazakhstana (1921-1929 gg.).* Alma Ata: Science. 1965. 535 p.

Wheatcroft D. *Gody goloda. Selskoe khoziaistvo SSSR 1931-1933.* Moscow: ROSSPEN. 2011. 543 p.

(in Russian)

Kapaeva A.N. *Prodovolstvennaia politika Sovetskoi vlasti v Kazakhstane v usloviiakh «Voennogo kommunizma».* The history of the Fatherland. 2021. Vol.4, no.96, pp.117–125. (in Russian)

Kindler R. *Stalinskie kochevniki: vlast i golod v Kazakhstane.* Moscow: Political Encyclopedia. 2017. 382 p. (in Russian)

Kozybaeva M.M., Kudaibergenova A.I., Baidaly R.Zh. *Golod 1921-1922 godov v Kazakhstane i ego posledstviia (na osnove materialov Severnogo Kazakhstana)*. The history of the Fatherland. 2021. Vol.4, no.96, pp.149–157. (in Russian)

Kudaibergenova A.I. *Qazaqstannyñ XX ğasyrdyñ 20-40 jyldardağy demografialyq tarihy.* Almaty: Rainbow. 2023. 320 p. (in Kazakh)

Mardarovsky N.I. *Golod v Kirgizii i borba s nedorodom. Orenburg: Kirglavpolitprosvet.* 1922. 28 p. (in Russian)

Musaev B.A. *Golod v 1921-1922 godakh v Kazakhstane i likvidatsiia ego posledstvii.* Aktobe. 2006. 190 p. (in Russian)

Naselenie Kazakhstana po Vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1939 goda. In 5 volumes. Vol.1. Almaty: Arys. 2009. 400 p. (in Russian)

Neishtadt S.A. *Sotsialisticheskoe preobrazovanie ekonomiki Kazakhskoi SSR v 1917-1937 gg.* Almaty: KazGiz. 1957. 378 p. (in Russian)

Nusupbekov A.N. *Formirovanie i razvitie sovetskogo rabochego klassa v Kazakhstane (1917-1940 gg.).* Alma-Ata: Science. 1966. 243 p. (in Russian)

Ohaion I. *Sedentarizatsiia kazakhov SSSR pri Staline.* Kollektivizatsiia i sotsialnye izmeneniia (1928-1945 gg.). Almaty: Sanat. 2009. 368 p. (in Russian)

Omarbekov T.O, Koigeldiev M.O. *Tarih tağylymy ne deidı?* Almaty: Native language. 1993. 300 p. (in Kazakh)

Sbornik statisticheskikh svedenii o dvizhenii naseleniia, skota i urozhae s 1880 po 1922 g. (Table). Orenburg: 5th State type. Orel polygraphy. 1925. 51 p. (in Russian)

Selskoe khoziaistvo Kirgizskoi Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki v 1923 godu po itogam selsko-khoziaistvennoi perepisi 1923 g. Vyp.1. Zapadnaia Kirgiziia. Orenburg: Steam type. Gubernatorial Union. 1924. 143 p. (in Russian)

Smagulova S.O. *Aşarşylyq qasıretı.* Almaty. 2019. 272 p. (in Kazakh)

Smagulova S.O., Sailaubai E.E., Maslov H.B. *Qazaq auylyndağy aştyq jäne oğan beiımdelu täjıribesı. Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies.* 2023. Vol.145, no.4, pp.160–177. https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-160-177 (in Kazakh)

Smagulova S.O. *Zūlmat jyldar zardaby (1931-1933 jj.).* Astana: Publishing house of L.N. Gumilyov Eurasian National University. 2024. 253 p. (in Kazakh)

Spisok naselennykh punktov KSSR (gubernii: Aktiubinskaia, Adaevskii raion, Bukeevskaia, Kustanaiskaia, Orenburgskaia i Turgaiskii raion). Orenburg. 1923. 133 p. (in Russian)

Statistiko-ekonomicheskii obzor Kirgizskoi Sovetskoi Sotsialisticheskoi Respubliki. Orenburg: The Central Statistical Office of the KSSR. 1923. 182 p. (in Russian)

Tatimov M.B. *Halyqnama nemese San men Sana: Demograftyñ oi tolğanystary.* Almaty: Writer. 1992. 184 p. (in Kazakh)

Tolts M. *Repressirovannaia perepis 1937 goda. Homeland.* 1989. No.11, pp.56–61. https://www.researchgate.net/publication/343576848 Date of request: 07.10.2024. (in Russian)

Tragediia kazakhskogo aula. 1928-1934. Collection of documents. Vol.2. Almaty: Rarity. 2018. 744 p. (in Russian)

Tursunbaev A.B. *Kazakhskii aul v trekh revoliutsiiakh.* Alma Ata: Kazakhstan. 1967. 483 p.

Haidarov E.E. *Oral guberniasyndağy aştyq (1921-1922).* The history of the Fatherland. 2021. Vыol.4, no.96, pp.157–166. (in Kazakh)

Information about authors

Yernar U. Ustagaliyev – Master of History, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 3rd year doctoral Department of History of Kazakhstan, K. Satpayev str. 2, 010000, Astana, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-3763-861X, yernar.ustagaliyev@gmail.com

Duman R. Aitmagambetov – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, K. Satpayev str. 2, 010000, Astana, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0002-0853-3368, dumanad@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Ернар Опағалиұлы Ұстағалиев – тарих магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан тарихы кафедрасының 3-курс докторанты, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, 010000, Астана, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0002-3763-861X, yernar.ustagaliyev@gmail.com

Думан Рамазанұлы Айтмағамбетов – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев көшесі, 2, 010000, Астана, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0002-0853-3368, dumanad@mail.ru

Сведения об авторах

Ернар Упагалиевич Устагалиев – магистр истории, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, докторант 3 курса кафедры истории Казахстана, ул. К. Сатпаева, 2, 010000, Астана, Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-3763-861X, yernar.ustagaliyev@gmail.com

Думан Рамазанович Айтмагамбетов – кандидат исторических наук, доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010000, Астана, Казахстан, https://orcid.org/0000-0002-0853-3368, dumanad@mail.ru

Author Contributions

E. Ustagaliyev – collection of archival and statistical materials for the article; compilation of the bibliography; writing and formatting the article in accordance with the journal's technical requirements; making changes and additions in line with the research goals and objectives; editing and translation. D.R. Aitmagambetov – formulation of the research hypothesis; preparation and development of the manuscript: critical analysis of the manuscript draft, providing comments and corrections at pre- and post-publication stages, supervision and mentorship during the planning and implementation of the research.

Авторлардың қосқан үлесі

Е. Устагалиев – мақалаға қажетті архивтік және статистикалық материалдарды жинау; библиографияны құрастыру; мақаланы журналдың техникалық талаптарына сәйкес жазу және рәсімдеу; зерттеудің мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес өзгерістер мен толықтырулар енгізу; редакциялау және аударма жасау. Д.Р. Айтмағамбетов – зерттеу гипотезасын тұжырымдау;

қолжазбаны дайындау және әзірлеу: қолжазба жобасына сыни талдау жасау, жариялауға дейінгі және кейінгі кезеңдерде ескертулер мен түзетулер енгізу, зерттеуді жоспарлау және жүзеге асыру барысында жетекшілік пен тәлімгерлік көрсету.

Вклад авторов

Е. Устагалиев – сбор архивных и статистических материалов для написания статьи; составление библиографии; написание и оформление статьи в соответствии с техническими требованиями журнала; внесение изменений и дополнений в соответствии с целями и задачами исследования; редактирование и перевод. Д.Р. Айтмагамбетов – формулировка гипотезы исследования; подготовка и разработка рукописи: критический анализ проекта рукописи, внесение замечаний и исправлений на этапах до и после публикации, руководство и наставничество в процессе планирования и проведения исследования.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / ***Раскрытие информации о конфликте интересов.*** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. / ***Disclosure of conflict-of-interest information.*** The author claims no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 09.04.2025
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 12.05.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 16.06.2025

GUMILYOV JOURNAL OF HISTORY
ISSN: 3080-129X. eISSN: 3080-6860

REVIEW – СЫН-ПІКІР – РЕЦЕНЗИЯ

Review
IRSTI 03.20

https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-173-179

The Russian Empire's policy of codifying Kazakh customary law (a review of the monograph by Paolo Sartori and Pavel Shabley. Experiments of Empire: Adat, Sharia, and Knowledge Production in the Kazakh Steppe. Moscow: New Literary Review, 2024)

G. Zhumatay[a], A. Yskak[a]

[a]*Narxoz University, Almaty, Kazakhstan*

[a]✉*gabit.zhumatay@narxoz.kz*

Ресей империясының қазақ әдет-ғұрып құқығын кодификациялау саясаты (Паоло Сартори мен Павел Шаблейдің монографиясына сын-пікір. Империяның эксперименттері: қазақ даласындағы адат, шариғат және отарлық білімді өндіру. Мәскеу: Новое литературное обозрение, 2024)

Ғ. Жұматай[a], А. Ысқақ[a]

[a]*Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан*

Политика Российской империи по кодификации казахского обычного права (рецензия на монографию Паоло Сартори и Павла Шаблея. Эксперименты империи: адат, шариат и производство знаний в казахской степи. Москва: Новое литературное обозрение, 2024)

Г. Жуматай[a], А. Ыскак[a]

[a]*Университет Нархоз, Алматы, Казахстан*

For citation: Zhumatay G., Yskak A. The Russian Empire's policy of codifying Kazakh customary law (a review of the monograph by Paolo Sartori and Pavel Shabley. Experiments of Empire: Adat, Sharia, and Knowledge Production in the Kazakh Steppe. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie, 2024). *Gumilyov Journal of History.* 2025. Vol.151, no. 2, pp.173-179. *https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-173-179*

Сілтеме жасау үшін: Жұматай, Ғ., Ысқақ, А. Ресей империясының қазақ әдет-ғұрып құқығын кодификациялау саясаты (Паоло Сартори мен Павел Шаблейдің монографиясына сын-пікір. Империяның эксперименттері: қазақ даласындағы адат, шариғат және отарлық білімді өндіру. Мәскеу: Новое литературное обозрение, 2024). *Gumilyov Journal of History.* 2025. Т.151, no.2, б.173-179. *https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-173-179*

The book *"Experiments of Empire: Adat, Sharia, and Knowledge Production in the Kazakh Steppe"* by Paolo Sartori and Pavel Shabley is dedicated to the knowledge production about

[a]© Zhumatay G., Yskak A., 2025

Kazakhs customary law and sharia by bureaucrats, officials, and orientalists of the Russian Empire from the end of the 18th century up to the mid-1860s. The study consists of an introduction, four chapters, a conclusion, appendices, an extensive list of archival data, historical accounts, and relevant studies on the research problem. At the core of the study lies the issue of the subjectivity of knowledge and the knowledge production process, which implies that the Russian Empire constructed new forms of knowledge and even borrowed the experiences of other colonial empires. The study encompasses a variety of overlapping themes, with the concept of construction of imperial knowledge being at the center of the authors' attention, focusing on knowledge production in the backdrop of the massive, profound cultural, political, and social changes in the Kazakh steppe. The study focuses on Orenburg and its adjacent neighborhoods, where debates on adat and sharia were more dramatic. The study then shifts its attention to another "imperial situation", namely the Syr-Darya region, where discussions around adat and sharia were less severe. Along with Russian colonial officials and orientalists at various levels, local Kazakhs were engaged in the knowledge production process. The authors consider the codification of adat in the Kazakh steppe as one of the manifestations of imperial knowledge production. The understanding of local informants about customary law and sharia stood apart from the views of colonial officials. Russian authorities constructed the biys as the chief judge and custodian of customary law and legal knowledge. Yet Sartori and Shabley call attention to the oversimplification of the reality by Russian officials, emphasizing that the biys also acted as mullahs and qadis (a Muslim judge), which hinted at the syncretism of legal culture and intricacy of indigenous Kazakh judicial practices (Sartori and Shabley 2024: 7).

The book starts with the outright objection by Vasily Grigoriev, a prominent Russian orientalist and the chairman of the Orenburg Border Commission in 1854-1859, to the "Compendium of Kazakh customary law" penned by Iosif Osmolovsky, another well-known Russian orientalist and an official of the Asian Department of the Ministry of Foreign Affairs. Grigoriev spoke out against the compendium on Kazakh customary law because Osmolovsky had failed to draw the line and a strict distinction between Kazakh customary law and sharia (Sartori and Shabley 2024: 5). Quite the contrary, in Grigoriev's view, Osmolovsky had regarded Kazakh customary law as an integral part of the extensive Islamic legal system. In this regard, Grigoriev became increasingly convinced that the compendium and its conclusions about adat being an essential part of the Islamic law directly threatened the policy of the Russian Empire in the steppe (Sartori and Shabley 2024: 5). Grigoriev's hostility to the Osmolovsky's compendium was the manifestation of the wider shift in the Russian empire's policy from the state-patronage of Islam and Islamization of the Kazakhs, initiated by Catherine II, to the reversal of this policy and instead focusing on Russification and Christianization of the nomads.

Vasily Grigoriev's antagonism towards Islam, as well as the Tatar cultural presence in the Kazakh steppe, was not an accident; rather, it was the reflection of a deep paradigm shift from Islamization of the Kazakhs to their Christianization and cultural assimilation. A widespread conviction among Russian officials and orientalists was that Islam had not only failed to bring the Kazakhs under Russian rule, but the unchecked spread of Islam by Tatar mullahs alienated the nomads from Russia and made the Russian civilizing mission fruitless. Hence, the removal of Islam and the Tatar cultural influence in the steppe became essential for Russian authorities. Attempts to divorce adat from sharia by Russian officials and orientalists were part and parcel of these anti-Islam and anti-Tatar discourses and a broader shift to the direct governance of

the Kazakhs through the policy of Christianization and Russification. Yet the authors draw attention to the lack of a unified attitude to adat and the contradictions in the perception of Kazakh customary law among Russian officials (Sartori and Shabley 2024: 5).

The first chapter, *"The Russian Empire and the Kazakh Steppe in the 18th–19th Centuries: History, Colonialism and Law,"* discusses the policy of the Russian Empire against the backdrop of history, colonialism, and law. The Russian Empire increasingly encountered a variety of challenges in the control of newly integrated territories. In the authors' view, a pivotal role in addressing such challenges played the process of construction of colonial knowledge about the new colonial subjects (Sartori and Shabley 2024: 35). Ethnographic descriptions of the local ethnic groups, examining their political and legal institutions and practices, the systems of economic and social relations, religious beliefs, norms, customs and rules are regarded as essential attributes of colonial knowledge, which were useful for the empire to devise pertinent approaches for implementing reforms. The authors mention that widespread Islamophobia and Russian bureaucrats' unwillingness to distance themselves from certain political and ideological stereotypes eventually undermined the knowledge production process and the efficient implementation of political and legal reforms. A perceptible illustration of this pattern was an endeavor to codify Kazakh customary law, which ultimately remained a project, despite the compilation of various compendiums with active engagement of prominent orientalist experts (Sartori and Shabley 2024: 43). Yet it was evident that the efficiency of top-down reforms in the Kazakh steppe hinged upon knowledge production and resources, which could be utilized by Russian authorities.

"Local knowledge" or "indigenous knowledge" was essential in imperial knowledge production, yet Russian authorities invested little in training indigenous officials who would benefit from privileges provided by the empire and, at the same time, would serve the Russians in the steppe. Since the share of Kazakhs in colonial administration was meager and could not meet the demands for colonial governance, this gap was filled by the Tatar translators and interpreters, who were essential intermediaries between the Russian colonial administration and the nomadic Kazakh society. Despite a dramatic growth of Islamophobia and anti-Tatar sentiment, as intermediaries and cultural rivals of Russians, even Grigoriev had to acknowledge the strategic role these Tatar intermediaries and interpreters played, who conducted all contacts with the Kazakhs (Sartori and Shabley 2024: 46). In terms of legal history of the Kazakhs, which included the process of codification of Kazakh customary law, activities of certain imperial officials, discussions around adat and sharia and other details cannot be reduced to only imperial policy or some kind of rivalry between the ideology of imperial elites and local traditions. An overview of so-called colonial and "indigenous knowledge" as well as a description of the activities of imperial bodies has pointed to the absence of an all-embracing and comprehensive approach and view about codification of adat (Sartori and Shabley 2024: 50).

The second chapter, *"Poor Codification: Adat and Sharia in the Kazakh Steppe,"* highlights how diverse constructions of imperial knowledge could be mutually inclusive under certain circumstances, and in other cases, they could contradict one another, being mutually exclusive. Certain divergences came to light due to the attempts to pit adat against sharia, which directly affected imperial reforms. Moreover, the discord and a lack of unity among imperial officials undermined and obstructed the process of codification of Kazakh customary law, which, because of employing a variety of approaches and language of descriptions, turned into a

complex bureaucratic procedure. The authors highlight that, as the Kazakhs lacked a writing system at that time and customary law was traditionally conveyed orally, Russian officials and orientalists had to engage in the codification of adat. Yet the authors draw attention to the ways of how Russian authorities undertook the codification process, specifically in the process of codification of Kazakh customary law, Russian orientalist officials 'cleansed' adat of those elements that were deemed 'wild customs' and 'eliminate' those aspects closely interwoven with sharia, which were regarded as a threat to the interests of the empire (Sartori and Shabley 2024: 51). A lack of meticulously developed programs and experts with deep oriental expertise, bureaucratic collisions and other underlying factors hindered the codification process. The compilers of legal codes lacked knowledge of the peculiarities of adat and sharia, rendering them incapable of separating modern legal norms from those that had already become obsolete. As such, blunders and miscalculations were recurrent, and the empire was unable to address them effectively. Thus, every step towards the codification of adat was doomed to failure.

The third chapter *"Conflict of Interpretations: I.Y. Osmolovsky, Empire and Kazakh Legal Culture"* draws attention to the compendium of Kazakh customary law compiled by Osmolovsky in 1849-1853 and how it became the victim of the Orenburg officials (Sartori and Shabley 2024: 87). Prioritizing the fight against Islam and the Tatar cultural influence, officials in Orenburg colonial administration demanded that adat ought to be divorced from sharia. Iosif Osmolovsky, a prominent Russian orientalist with deep knowledge of the indigenous legal system, argued that Kazakh customary law was an integral part of the Islamic legal system and, thereby they could not be detached from one another. An extensive reference to the texts of the Hanafi school of Islamic jurisprudence and reliance on the testimonies of the biys and mullahs with profound knowledge of sharia allowed Osmolovsky to reconsider the extent of entrenchment of Islamic legal norms in the Kazakh society and overcome the limitations of previous records of Kazakh customary law. Osmolovsky's compendium was relevant and timely. Yet its appearance coincided with the politicization of Islam and the rise of powerful Islamophobic and anti-Tatar discourses. Russian authorities engaged in discussions about reducing the influence of the Orenburg Muslim Spiritual Assembly and Tatar mullahs in the Kazakh steppe, which eventually impeded the publication of Osmolovsky's compendium. The authors touch upon the genesis and the stages of development of Orientalism in the Russian Empire. Osmolovsky is depicted as an orientalist with deep knowledge of Eastern languages and a profound understanding of oriental cultures. At the same time, the authors indicate that when Osmolovsky felt that his knowledge was not enough to understand the contextual factors, he resorted to imperial and Orientalist binary constructs such as "civilized vs barbarism", "enlightenment vs ignorance" (Sartori and Shabley 2024: 156). In 1849, the Orenburg Border Commission tasked Osmolovsky with supplementing, revising, editing, and systematizing materials about Kazakh customary law (Sartori and Shabley 2024: 104). After conducting meticulous and ethnographic research among the Kazakhs in different areas of the steppe, Osmolovsky established that the local Kazakh legal culture was predicated upon the extensive use of norms of both adat and sharia (Sartori and Shabley 2024: 112).

Although the publication of Osmolovsky's compendium seems to have been approved by the Orenburg Border Commission and the Asian Department of the Ministry of Foreign Affairs, the appointment of Vasily Grigoriev as the new head of the Orenburg Border Commission in 1854 determined the fate of the compendium. Subscribed to Slavophile nationalism and

Islamophobia, Grigoriev's views on Kazakh legal culture were incompatible with Osmolovsky's position. Grigoriev argued that Islam and Russia were mutually exclusive and believed that the dualistic foundation of Kazakh customary law (which involved both adat and sharia) was overly politicized. In the spirit of the Grigoriev posited that the Russian civilizing mission would result in the dissolution of Kazakhs' "brutish and wild" customs, which he theorized would occur as a result of their exposure to advanced values and civilization under Russian patronage. Considering the nomadic society through the lens of a Eurocentric model of human progress, Grigoriev maintained that these "kind savages" may climb to a higher evolutionary level and in the process of the social evolution, the Kazakhs would certainly embrace Russian culture, language, religion and legal norms, leaving behind their archaic legacy of adat and their cultural peculiarities (Sartori and Shabley 2024: 128). From this standpoint, Islam was constructed by Grigoriev as the major barrier, disrupting the connection of the Kazakhs to their genuine customs and hindering the civilizing mission of Russia in the steppe. Grigoriev, therefore, called for safeguarding the nomads from Tatar and Central Asian mullahs. In his view, these mullahs purportedly corrupted the minds of the nomads, who embraced Islam only superficially. In this regard, Sartori and Shabley argue that Grigoriev's views determined the fate of the compendium compiled by Osmolovsky (Sartori and Shabley 2024: 129). This was because while Osmolovsky put forth the view that adat and sharia were syncretism and part of Kazakh customary law, Grigoriev claimed that sharia was alien to the Kazakhs and thereby demanded the strict division of adat from sharia. Therefore, Grigoriev strongly opposed the publication of Osmolovsky's compendium because it posed a grave threat to the government's policy. For that reason, Grigoriev warned the government that the publication of Osmolovsky's compendium would pave the way for the establishment of absolute domination of Islam in the Kazakh steppe (Sartori and Shabley 2024: 130).

The fourth chapter, "*The Syr Darya Frontier: Empire, Kazakhs and Central Asian Khanates,*" sheds light on the fate of the main protagonists of the book, Osmolovsky and Grigoriev, yet now in a different imperial situation, notably the Syr-Darya region. The conquest of the lower and middle reaches of the Syr Darya in the mid-19th century led to the establishment of complex contact zones defined by the authors as 'frontiers', where the interactions of diverse ethnic and social groups occurred (Sartori and Shabley 2024: 158). The authors illustrate how in this new setting, Osmolovsky gained an opportunity to put his ideas into practice, specifically, he was able to apply both adat and sharia in addressing everyday legal issues. They emphasize that even a hardliner like Grigoriev was forced to reconsider his Islamophobic stance for pragmatic reasons, bearing in mind that the imperial situation in the Syr-Darya region considerably differed from that of Orenburg. In the new frontier areas of the Syr-Darya, Osmolovsky tried to carry out the state patronage of Islam initiated by Catherine II. In 1853, he appealed to Vasily Perovsky, the governor-general of Orenburg and Samara, to build a mosque in Fort-Perovsky and appoint a mullah approved by the Orenburg Muslim Spiritual Assembly. The logic behind Osmolovsky's plan was that erecting mosques would attract the nomads to Russian forts, which would allow planting seeds of Russian civilization in the steppe (Sartori and Shabley 2024: 206). Yet the authors draw attention to another discrepancy between the positions of Osmolovsky and Grigoriev. Regarding Osmolovsky's request to build a mosque in Fort-Perovsky, the general-governor Perovsky forwarded this matter to Grigoriev as the head of the Orenburg Border Commission. Stressing Islam as the most fanatical religion in the Russian Empire, Grigoriev

responded to Osmolovsky that a proposal to erect a mosque in the Syr-Darya frontier area was detrimental to the government's interests. In this case, the authors argue that although both Osmolovsky and Grigoriev well understood the significance of the colonial policy of the empire in Central Asia, their views diverged regarding the approaches of this policy. While the former advocated implementing the conventional policy of using Islam as a civilizing force to bring the Kazakhs closer to Russian influence, being unable to overcome his anti-Islam and anti-Tatar prejudices, Grigoriev judged and acted based on this Islamophobic trend.

It is essential to stress the enormous significance and relevance of the monograph by Paolo Sartori and Pavel Shabley. To expand knowledge about the topic and fill research gaps, the authors draw upon extensive archival data and relevant studies as well as employ mixed methodology and theoretical concepts such as legal hybridity, the concept of Orientalism, the doctrine of frontier, and other theories. The study helps the readers gain a proper understanding and in-depth knowledge about tsarist Russia's attempts to strengthen its rule in the Kazakh steppe through the codification of adat. Yet all attempts to codify Kazakh customary law were fraught with contradictions due to the different levels of understanding of adat by Russian officials. The authors highlight that as those Russian colonial bureaucrats frequently struggled to tell adat and sharia apart, they tended to artificially detach them from one another (Sartori and Shabley 2024: 6). This confusion over time became more complicated that artificially contrasting adat with sharia occurred not only due to the ignorance of certain officials, but also for politically motivated purposes. Specifically, Islam was seen as a threat to the empire and a serious impediment to the efficient implementation of reforms in the Kazakh steppe. Eventually, the Russian Empire could materialize none of the projects designed for the codification of customary law in the Kazakh steppe. In this regard, the authors call for expanding research on this problem by conducting a comparative analysis of the colonial policy of tsarist Russia with the experiences of other European colonial powers in codifying adat in their respective colonial possessions and in instrumentalizing local customary law for entrenching and solidifying their colonial domination.

Sartori and Shabley make a great contribution to the understanding of the colonial rule of the Russian Empire of the Kazakh steppe, gathering rich biographies of prominent Russian officials and orientalists in the Russian frontiers. They describe the Kazakh steppe as a contested colonial setting where the worldviews and perceptions of leading Russian bureaucrats clashed over the issues of the codification of adat and how best to manage and govern recently conquered Oriental territories inhabited by the nomadic Muslim population. Sartori and Shabley lucidly demonstrate that although imperial knowledge production was central to expanding and strengthening Russian rule in the steppe, the constructed knowledge was not always consistent with the interests of the empire and certain leading Russian orientalist bureaucrats, which led to the failure of all attempts to codify Kazakh customary law. This impressively researched study merits wide readership and ought to be a must-read for specialists interested in the colonial policy of the Russian Empire in the Kazakh steppe and the process of imperial knowledge production.

Contribution of the authors: the joint work consisted of an analysis of the published work, peer-reviewed by the authors

References

Sartori P., Shabley P. *Experiments of Empire: Adat, Sharia and the production of knowledge in the Kazakh Steppe*. 2nd ed. Moscow: New Literary Review. 2024. 280 p. (in Russian)

Information about the authors

Gabit B. Zhumatay – Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor, School of Law and Public Policy, Narxoz University, Zhandosov St. 55, 050035, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-0468-8538, gabit.zhumatay@narxoz.kz

Akmaral S. Yskak – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, School of Arts and Social Sciences, Narxoz University, Zhandosov St. 55, 050035, Almaty, Kazakhstan, https://orcid.org/0000-0003-3998-584X, sakmaral7@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер

Ғабит Бекенұлы Жұматай – тарих ғылымдарының кандидаты, ассистент профессор, Нархоз Университеті, Құқық және мемлекеттік басқару мектебі, Жандосов көшесі, 55, 050035, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0003-0468-8538, gabit.zhumatay@narxoz.kz

Ақмарал Сыдығалықызы Ысқақ – тарих ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Нархоз Университеті, Гуманитарлық мектебі, Жандосов көшесі, 55, 050035, Алматы, Қазақстан, https://orcid.org/0000-0003-3998-584X, sakmaral7@gmail.com

Сведения об авторах

Габит Бекенулы Жуматай – кандидат исторических наук, ассистент профессора, Университет Нархоз, Школа права и государственного управления, ул. Жандосова, 55, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-0468-8538, gabit.zhumatay@narxoz.kz

Акмарал Сыдыгалыкызы Ыскак – доктор исторических наук, ассоциированный профессор, Университет Нархоз, Гуманитарная школа, ул. Жандосова, 55, Алматы, Казахстан, https://orcid.org/0000-0003-3998-584X, sakmaral7@gmail.com

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / ***Раскрытие информации о конфликте интересов.*** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. /***Disclosure of conflict-of-interest information.*** The author claims no conflict of interest

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 10.05.2025.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 16.06.2025.

АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕ
SUBMISSIONS – ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

Авторлар үшін мақалаларды беруге, оларды қарау тәртібіне, рецензиялауға, материалдарды рәсімдеу бойынша нұсқаулықтар мен ұсынымдарға, автор мен баспагердің өзара қарым-қатынасын реттейтін сұрақтарға қатысты барлық мәліметтер журналдың сайтында көрсетілген: https://jhistory.enu.kz

Ресімделуі көрсетілген талаптарға сәйкес келмейтін қолжазбаларды редакциялық алқа қарастырмайды!
Осы ереже журналда және журналдың сайтында жарияланған сәттен бастап күшіне енеді.

***

All information for authors regarding the submission of articles, the procedure for their consideration, review, instructions and recommendations for the design of materials, issues governing the relationship between the author and publisher are presented on the journal's website at: https://jhistory.enu.kz

Manuscripts whose design does not meet the specified requirements are not considered by the editorial board!
These rules come into force from the moment of publication in the journal and on the website of the journal.

***

Все сведения для авторов, касающиеся подачи статей, порядка их рассмотрения, рецензирования, инструкций и рекомендаций по оформлению материалов, вопросов, регулирующих взаимоотношения автора и издателя, представлены на сайте журнала по адресу: https://jhistory.enu.kz

Рукописи, оформление которых не соответствует указанным требованиям, редакционной коллегией не рассматриваются!

Настоящие правила вступают в действие с момента опубликования
в журнале и на сайте журнала.

Gumilyov Journal of History

Д. Нурушева – компьютерлік беттеу және дизайн
Қ. Байтанасова– қазақ тіліне мәтіндерді аудару және редакциялау
Ж. Кузар – ағылшын тіліндегі мәтіндерді редакциялау және ағылшын тіліне аудару
М. Амалбекова – орыс тіліне мәтіндерді аудару және редакциялау

Computer layout and design – D. Nurusheva
Kazakh translation and editing – K. Baitanasova
English translation and editing – Zh. Kuzar
Russian translation and editing – M. Amalbekova

Компьютерная вёрстка и дизайн – Д. Нурушева
Перевод на казахский язык и редактура текстов – К. Байтанасова
Перевод и редактура текстов на английском языке – Ж. Кузар
Перевод и редактура текстов на русском языке – М. Амалбекова

Түпнұсқа макет Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті КеАҚ дайындалды
Жариялану күні 16.06.2026 жылы. Пішім 84×108 1/16
Шартты б. т. 11,4. Times New Roman гарнитурасы

Original layout prepared at the Non-profit joint-stock company
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Publication date 16.06.2025. Format 84×108 1/16
Printed sheet 11,4. Times New Roman headset

Оригинал-макет подготовлен в НАО Евразийский национальный университет
им. Л.Н. Гумилева
Дата выхода в свет 16.06.2026 г. Формат 84×108 1/16
Усл. п. л. 11,4. Гарнитура Times New Roman